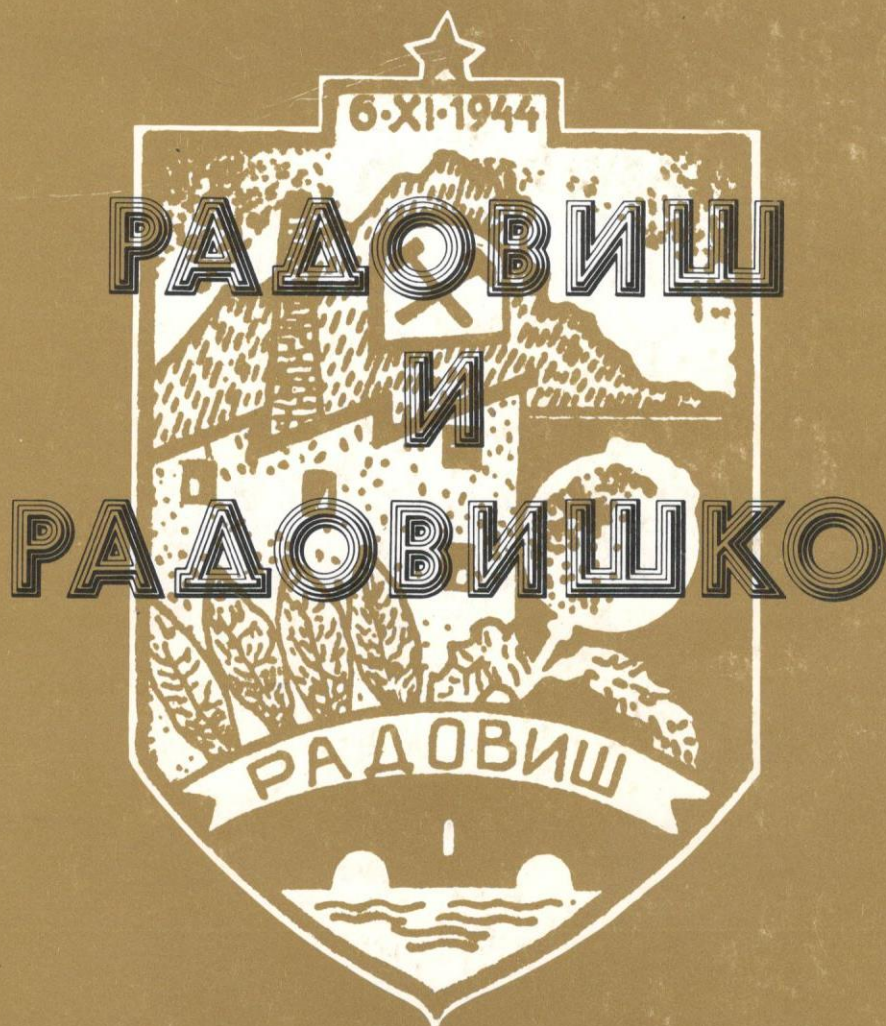

СОБРАНИЕ НА ОПШТИНАТА РАДОВИШ
ОПШТИНСКИ ОДБОР НА ЗДРУЖЕНИЕТО
НА БОРЦИТЕ ОД НОБ

РАДОВИШ, 1984

д-р Митко ПАНОВ

ГЕОГРАФСКА ПОЛОЖБА И ПРОСТОРНИ КАРАКТЕРИСТИКИ

Територијата на општината Радовиш зафаќа простор во југоисточниот дел на СР Македонија. Поголемиот нејзин дел припаѓа на сливот на Струмица, а помалиот на сливот на Вардар. Всушност, во рамките на просторот на општината припаѓаат Радовишко Поле, кое заедно со Струмичкото прават една котлина како изразена природна целина, потоа на запад е Дамјанското Поле, а на југозапад горното сливно подрачје на Крива Лакавица.

Вкупната површина на општината изнесува 735 км², или 2,8% од вкупната територија на СР Македонија, и по оваа големина на просторот го зазема 17-тото место од сите општини во Републиката. Од оваа површина на Радовишкото Поле припаѓаат 485,2 км², на Дамјанското Поле 56,3 км², а на горниот слив на Крива Лакавица 193,5 км², односно овие два дела, или 249,8 км² припаѓаат на сливот на Вардар. Просечната надморска височина на рамништето на Радовишкото Поле изнесува 286 метри, на рамништето на Дамјанското Поле 443 метри, а на горниот слив на Крива Лакавица 383 метри.

Територијата на општината на север е ограничена со срот на планината Плачковица (1754 м), кој ја одделува од општините Виница и Берова, потоа на северозапад е ограничена со ридестиот терен „Јуруклук“ (801 м), каде се наоѓа и границата спрема општината Штип, на запад со Конечка Планина или Серта (1158 м), која ја одделува од општината Неготино, додека на јужната и југоисточната страна, спрема општините Валандово и Струмица, гранични се Градешка Планина (1002 м) и дел од Смрдеш (951 м), како и рамничарскиот дел од котлината меѓу селата Злеово и Дукатино.

Радовишката општина има мошне поволна географска положба, која е условена од просторно-релјефните погодности и сообраќајните прилики. Познато е дека уште во средниот век низ ова подрачје водела главната комуникација која ги поврзувала јужните со централните области на Балканскиот Полуостров. Тоа била сообраќајницата Скопје — Овче Поле — Штип — Радовиш — Струмица која продолжувала сè до Орфанскиот

и Солунскиот Залив (1, стр. 21). Сè до изградбата на вардарската железница во 1873 година и до балканските војни, низ подрачјето водел познатиот и таканаречен Серски пат, и тоа од Куманово, преку Овче Поле, Штип, долината на Крива Лаковица, Радовиш и Струмица за Серес (2, стр. 225). Овој пат бил мошне прометен, па како таков и делницата што водела низ подрачјето била значајна за него. Така, на пример, недалеку од селото Инево постоеле неколку анови (3, стр. 120) како попатни станици кои биле напуштени при крајот на XIX век.

Напоредно со централната комуникација, по долината на Крива Лаковица, водел пат преку Конче и падините на Плавуш до товарно-истоварната станица Удово. Овој пат имал особено значење за населбите од горниот слив на Крива Лаковица и за Радовиш, бидејќи преку него се одржувале трговски врски со Солун. Од регионално, пак, значење бил патот што водел од Радовиш, преку сротот на Смрдеш, долината на Крива Лаковица и сротот на Серта, за долината на Вардар, односно избивал во југозападниот дел на Тиквешката Котлина. Обата пата, по балканските војни, речиси, престанале да функционираат.

Како што се гледа уште во подалечното минато, подрачјето на сегашната општина имало добри комуникативни врски со подалечните и поблиските области и со многу значајните трговски центри Солун и Серес, а сето тоа произлегува од поволната географска положба, односно од територијалната погодност во просторот меѓу јужните и централните делови на Балканскиот Полуостров. Но, со поставувањето на политичката граница спреме Грција, широките функционално-контактни врски на подрачјето беа ограничени. Неговите врски, за еден релативно краток период, по поделбата на Македонија, а според Мировната конференција во Букурешт, во 1913 година на Бугарија и припаднала Струмица со околицата (4, стр. 377) која, пак, повторно ѝ припаднала на Србија, односно на Вардарска Македонија по Првата светска војна.

Според својата регионална положба, општината има најдобри гравитационо-контактни и функционални врски во правец северозапад-југоисток, односно кон Штип и Струмица. Во овој правец води денес главната комуникација во должина од 65 км. Всушност, тоа е патот којшто води од Штип, по долината на Брегалница и Крива Лаковица, потоа низ клисурестиот дел на Маденска Река, Дамјанското и Радовишкото Поле сè до Струмица. Тој е асфалтиран и делумно поставен со камена коцка. Централното место Радовиш од Штип е оддалечено за 37 км,

1. Ј. Цвијић: Балканско Полуострво и Јужнословенске земље, књ. I, Београд, 1922.

2. Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, Београд, 1906.

3. В. Григорович: Очерекъ путешествія по Европейской Турци, Москва, 1877.

4. Историја на Македонскиот народ, кн. 2, Скопје, 1969.

а од Струмица за 28 км. Во долината на Крива Лаковица, непосредно до управно-територијалната граница меѓу општините Штип и Радовиш, од главната комуникација се одделува пат кој, преку планината Серта, избива кај Криволак во долината на Вардар, односно се надоврзува со патот „Братство-единство“ и со Неготино. Засега најлаби се регионалните врски со соседните области во североисточен правец, каде се издига планината Плачковица.

ГЕОГРАФСКА ПОЛОЖБА НА ОПШТИНА РАДОВИШ
ВО РАМКИТЕ НА С. Р. МАКЕДОНИЈА

Во рамките на територијата на општината изграден е нешто потесен асфалтен пат од Радовиш за Конче, во југозападен правец, и тој има значење за пофункционално поврзување на селата од горното сливно подрачје на Крива Лаковица со централното место. Овој пат, во должина од 22 км, е пуштен во промет во 1974 година. Во 1975 година е изграден асфалтен пат од Радовиш до Подареш, во југоисточен правец, во должина од 8 км и има значење за подобро поврзување на потпланинските села со централното место. Во 1976 година, пак, во должина

од 18 км, изграден е асфалтен пат во полите на Плачковица сè до Шумарската куќа кој, покрај другото, има значење за активирање на туризмот и рекреацијата.

Врз основа на сето досега кажано за географската положба и просторните одлики може да се заклучи дека општината Радовиш има мошне povolna територијална сместеност и релативно добра комуникативност која е поизразена во правец северозапад-југоисток, односно кон соседните централни места Штип и Струмица.

д-р Миливој ГАШЕВСКИ

ПРИРОДНО — ГЕОГРАФСКИ КАРАКТЕРИСТИКИ

1. Геолошки состав

Геолошката градба на подрачјето што го опфаќа општината Радовиш е мошне сложена и интересна. Тоа се должи, пред сè, на фактот што тоа, благодарение на својата положба, зафаќа делови од две крупни геотектонски целини (српско-македонскиот масив и вардарската зона) кои меѓу себе се доста различни.

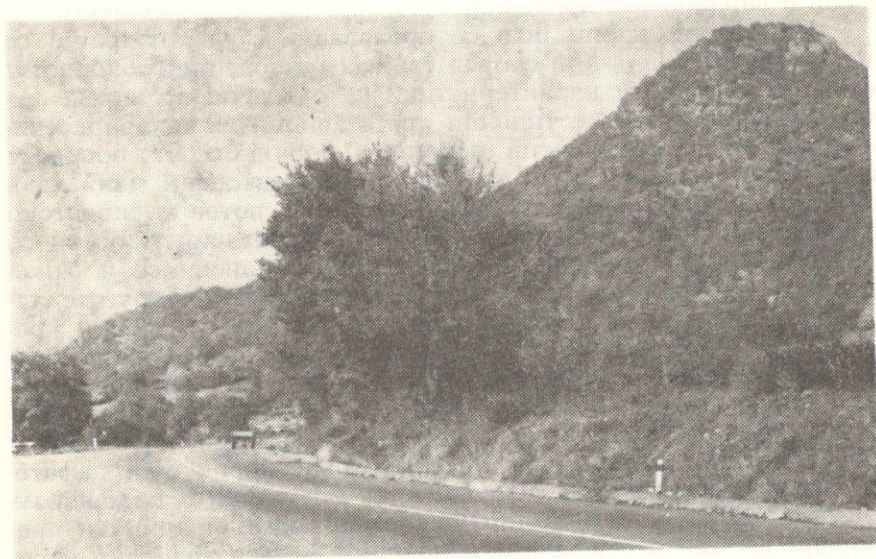
Најстарите карпи што се среќаваат на ова подрачје се високо метаморфни, кои според својата градба, минеролошкиот состав и генетските карактеристики се одделени во повеќе типови. Всушност, тие се типични претставници на таканаречениот српско-македонски масив (некогашен дел од старата родопска маса, издвоен посебно по пат на стари тектонски движења), меѓу кои се јавуваат дволискунски гнајсеви, потоа мусковитски и биотитски гнајсеви и посебно порфиропластични гнајсеви со изразено крупни фелдспати. Освен нив, застапени се и микашисти и лептинолити кои јасно се одделуваат од другите литолошки членови со изразена шкрилавост, светол сјај и сребреносива боја. При сето тоа, главната карактеристика се состои во постепениот преод на карпите, така што со зголемувањето или, често пати, со отсуството на лискунот и другите минерали се определува нивната детерминација. Тоа се докази на повеќекратниот метаморфизам со кои овие карпи биле зафатени. Тие уште повеќе се усложнети со магматските пробиви на киселата магма кога одделни делови се асимилирани или претворени во магматити, а други локално фелдспатизирани и силифицирани.

Кон овој метаморфен комплекс се придружени и амфиболити и амфиболитски шкрилци коишо некогаш биле субвулкански (базични) изливи, а потоа метаморфирани заедно со другите карпи. Од другите карпести маси тие јасно се одделуваат со својата зелена боја.

Карпите од оваа високометаморфна серија широко се распространети на Плачковица, потоа на височината Изведен, на бучимскиот кристалест блок, како и на деловите на Градешка

Планина, во околината на селата Загорци и Конче. Нивното главно протегање е СЗ—ЈИ или ССЗ—ЈЈИ, а сосема ретко И—З. Со оглед на тоа дека досега во овие карпи не се пронајдени фосили, тоа по пат на аналогија со други локалитети, каде тие се јавуваат во нашата земја, нивната старост е определена како *преткамбриска*. Кон овие се приклучени и повеќе гранитски пробиви кај Изведен и бучимскиот блок кои најчесто се со гнајсевите. Претставени се со шкрилави гранити или со преоди кон гранито-гнајсеви.

Одделни делови на Плачковица, СИ од Радовиш и северно од Подареш, се составени од метаморфни карпи со послаб кристалитет, кои според своите петрографски карактеристики јасно се одделуваат од високо-метаморфните карпи. Тоа се зелени и зелено-кафеасти ситнозрнести и среднозрнести карпи во кои се среќава фелдспатизација (албитизација) којашто не е константна. Меѓу овие карпи се наоѓаат мусковит-кварцни и хлоритски шкрилци со променливи количини на албит. Во српско-македонската маса (Плачковица) овие карпи се издвоени како „зелена серија“ со *рифеј-камбриска* старост. Тоа е сторено врз база на присуство на микрофлора и спори, определени по пат на поленови анализи.

Андезитски конус „Плоч“ во долината на Маденска Река

На југозападниот дел од Плачковица, веднаш над Радовиш, се јавуваат метаморфни карпи со правец на протегање СЗ—ЈИ и со широчина на зоната од околу 5 км. Овие карпи имаат тектонски однос на исток со карпите на рифеј-камбриумот, а на запад со микашистите и гнајсевите на бучимскиот блок. Карпите што ја сочинуваат оваа зона според својот петрографски состав се разновидни и често се сменуваат во вертикален пра-

веч. Тоа се хлоридско-кварцни шкрилци, мермери, филити, варовнички шкрилци, дијабазни туфови и др. Една од важните карактеристики на овие карпи е нивното појавување во вид на неколку издвоени зони (ленти) со различна широчина (300—400 м). Особено се карактеристични мермерите и доломитските мермери коишто се слоевити и со млеко бела боја. Тие од околните карпи се одвоени со јасна и остра граница. И во оваа серија, во геосинклиналниот стадиум на развојот, се одвивале субвулкански изливи на дијабаз и габро кои оставиле траги во амфиболитските и дијабазните туфови. Врз база на палеонтолошки (поленови анализи) староста на оваа серија е определена како *ордовициум*.

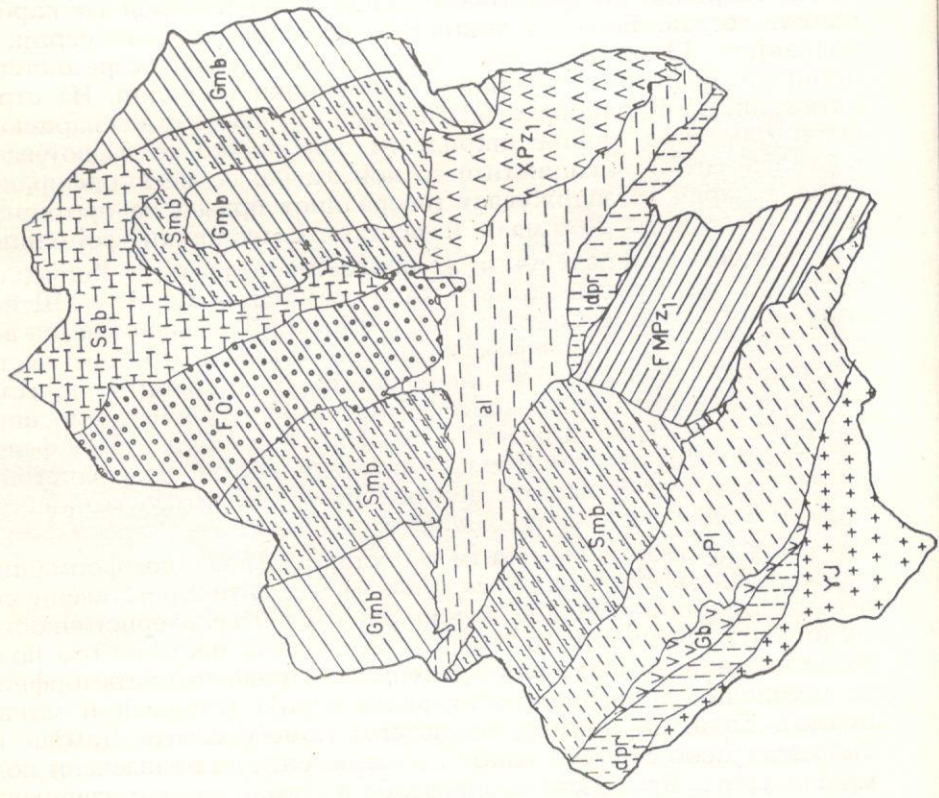
Во средишните делови на Смрдеш, на потегот Ракитец — Папавница — Радичево, како и на огранките на Плачковица, помеѓу селата Злеово и Подареш, се забележани карпи кои поради недостиг на палеонтолошки материјал сè уште стратиграфски не се определени. Поради тоа, овие карпи условно се сметаат за *стар палеозоик*. Од нив на Смрдеш се застапени различни шкрилци со филитичен изглед, како и карпи со карбонатен состав. Еден од типичните примери за оваа серија е подрачјето ЈЗ од Радичево, каде преовладуваат серицистски шкрилци, филити, песочници и варовнички шкрилци. На страната, пак, од Плачковица (с. Подареш) се наоѓаат и кварц-порфири (риолити), мошне шкрилести, кои тешко се издвојуваат од гнајсевите и микашистите со кои заедно се метаморфирани. И овие карпи го задржуваат генералниот правец на протегање (СЗ—ЈИ) којшто го имаат и постарите геолошки формации.

Делови од Градешката Планина, во атарот на Конче, се составени од гранити познати како „Плауш — Серта — Штипски“, кои ги пробиваат постарите формации, предизвикувајќи водно контактна метаморфоза на околните карпи. При ова, честа е и појавата на изразита силификација. Овие гранити најчесто се среднозрнести и ситнозрнести, а по боја се сини, темносини, зеленикави и на места розови, условени од содржината на фелдспатите и фемските минерали. Со оглед на тоа дека валутоци од овие гранити се наоѓаат во кредните седименти, тоа нивната старост е определена како *горнојурска*.

Над претходните гранити и постарите геолошки формации лежат трансгресивно *горноеоценски* седименти претставени со песоци, глиници, лапорци, варовници и сл. Карактеристичноста на нивната положба е во тоа што на одделни места од ова подрачје над нив се навлечени кралушесто (лушнесто)-метаморфните шкрилци од високометаморфната серија (гнајсеви и микашисти). Така, на пример, на потегот помеѓу селата Дамјан и Габревци јасно се гледа како овие седименти се подвлечени под микашистите. Временската определба на оваа серија е извршена врз база на богати и бројни фосилни остатоци.

На излезот од Радовишката Котлина кон северозапад, односно на самиот пат Радовиш — Штип се гледа извонредно убав панорама, претставена со егзотични релјефни форми образу-

ГЕОЛОШКА КАРТА

	АЛУВИЈУМ
	ДЕЛУВИЈУМ – ПРОЛУВИЈУМ
	ЛАТОРОВИТИ ГЛИНИ
	ДВОМАСКУНСКИ ГНАЈСЕВИ
	ШКРИЛЕСТО – КАРБОНАТНА СЕРИЈА
	Ф ИЛИТИ, МЕТАПЕОЧНИЦИ И ВАРОВИЊАКИ ШКРИЛЦИ
	МИКАШИСТИ
	БИОТИТСКИ ГНАЈСЕВИ
	МЕТАКВАРЦПОРФИРИ
	ГРАНИТИ
	ХЛОРИТСКИ ШКРИЛЦИ

вани од мошне добро сочувани вулкански (палеовулкански) облици. Тоа се, всушност, цилиндрести облици на стари вулкански жаришта (Ручево Брдо, Пилав Тепе, Плоча, Орлова Глава и др.) кои ги пробиваат старите карпи. Тие често пати се наоѓаат вовлечени како плочи во седиментите на горен еоцен (потег Дамјан — Ново Село — Мантово). Овие вулкански карпи се трахиандезити и трахити со сиво-пепеласти или сиво-зеленикава боја, масивни се и со порфитска структура. Овие карпи кај селата Бучим и Шопур ги пробиле гнајсевите и микашистите, при што се извршени силни хидротермални алтернации и минерализација на бакар (рудикот на бакар кај с. Бучим). Во околината, пак, на с. Дамјан тие се поврзани со минерализацијата на магнетитското железо (рудникот за железо кај с. Дамјан). Со оглед на тоа дека овие карпи во околината на Дамјан се наоѓаат интерстратификувани со горноеоценските седименти, или нив ги пробиваат, тие се определени како *еоценски*, односно *постеоценски*.

За време на *плиоценот* котлинските делови од ова подрачје (Радовишкото и Дамјанското Поле), како и грабенот на Крива Лаковица) биле заезерени и комуницирале со другите езера во Македонија како делови на големото плиоценско Егејско Езеро. Оваа езерска фаза овде се докажува со депонираните неогени езерски седименти во Радовишко-струмичката Котлина и во басенот на Крива Лаковица. Тие се претставени со глинести и лапорести материјали, некаде со прослојци на јаглен (с. Дедино), над кои се наоѓаат неврзани песоци, глинести песоци и чакал. Овие неогени езерски седименти, кои овде достигнуваат надморска висина и од 680 до 700 метри, наедно претставуваат неисцрпен градежен материјал.

Квартарните наслаги овде имаат различен состав и дебелина, при што се издвоени алувијални, пролувијални и делувијални творби. Делувијалните наслаги се изградени од необработени парчиња на околните карпи, како и од распаѓањето на подлогата. Наместа овој материјал е цементиран со карбонатно-глинен цемент при што се формирале делувијални бречи. Пролувијалните наслаги се, всушност, преттранспортирани со помош на поројни води, делувијални материјали во пониските, обично периферните делови на полињата и се претставени со пространи плавини. Алувијалниот материјал, пак, се наоѓа, главно, во највисоките делови на Радовишкото Поле и околу речните текови. Всушност, се работи на натрупување на песок, чакал и глинести тивњест материјал по пат на хидромеханичко транспортирање и депонирање од страна на водотеците.

Во *тектонска* смисла подрачјето на општината Радовиш се наоѓа на самата граница помеѓу српско-македонскиот масив на исток и вардарската зона на запад, поради што ги им основните карактеристики и на обете геотектонски единици. Границата помеѓу овие две зони се движи од западните падини на Беласица, односно Струмичката Котлина кон СЗ во правец на с. Злеово — с. Подареш и понатаму источно од Радовиш каде

карпите од високометаморфната серија и зелената серија се наоѓаат под разните шкрилци, мермери и метаморфираните риолити на стариот палеозоик. Тектонската активност на ова гранично подрачје го условило и лушпестото (крлушпестото) навлечување.

Како поважни микроструктури во деловите на Плачковица се издвојуваат антиклиналата Изведен и лушпестото навлечување кај с. Подареш и североисточно од Радовиш. Другите делови на ова подрачје се дислоцирани на повеќе места, при што е издвоен бучимскиот блок како некогашен дел на планината Плачковица.

Во вардарската зона, исто така, се издвојува набрана структура, синклиналата Смрдеш, составена од старопалеозојски разновидни шкрилци. За кратко нејзината оска е отсечена и се губи под езерските седименти во басенот на Крива Лакавица. Освен оваа структура, значајно е уште и лушпестото навлечување на гнајсевите и микашестите на горноеоценските седименти околу селата Габревци и Шопур. Другите делови на теренот, исто така, се дислоцирани на повеќе места. Радијалната тектоника најмногу влијаела за конечното формирање на крупните релјефни облици на ова подрачје, со оглед на тоа дека со дислокациите е поврзано и создавањето на длабоките котлини. Така, за време на неогенот доаѓа до спуштање на теренот по долината на дијагоналните раседи и до формирање на Радовишко-струмичката Котлина, од една, и на криволакавичкиот ров, од друга страна, додека помеѓу нив останал да стрчи хорстот Смрдеш. Освен овие дијагонални раседи, постојат и повеќе трансверзални, односно локални раседи со различен правец.

2. Релјеф

Главните релјефни облици во Радовишко, според своето потекло, се тектонски, односно неогените тектонски движења дале битен печат и на релјефот на ова подрачје. Имено, по должината на раседните линии, паралелни меѓу себе и со правец на протегање СЗ—ЈИ, се спуштиле одделни делови на теренот. На тој начин, од една страна, се формирани котлини, а од друга, возвишенија, односно хорстови коишто го задржале истиот правец на протегање како и раседните линии. Така, движејќи се во правец на протегање на општинското подрачје на Радовиш (СИ—ЈЗ) се среќава сукцесивна смена на овие две релјефни форми, и тоа: Плачковица — Радовишко-дамјанката Котлина — шл. Смрдеш — Криволакавичката Котлина — Градешки Планини. Сите овие мезорелјефни облици, во основа, тектонски, подоцна паднале под удар на ерозивните процеси, односно на лакустриската и особено на флувијалната ерозија. Поради тоа, речните долини и неоерозивните облици напоредно со котлините и хорстовите се јавуваат како трет важен елемент во релјефот на ова подрачје.

Најголем дел од Плачковица, односно нејзиниот дел од вододелницата па на југ ѝ припаѓа на оваа општина. Инаку највисоките делови на оваа планина се над 1 500 метри надморска височина, при што се одделуваат врвовите: Влашки Колиби (1 607 м), Црквиште (1 676 м), Џамија (1 569 м), Бел Камен (1 562 м), Асанли (1 550 м), Козбран (1 708 м), и др., меѓу кои највисок е врвот Лисец со 1 754 метри. Од овие височини теренот се спушта кон Радовишкото Поле со пространи напоредни и долги сртови, образувани меѓу речните долини. Овие сртови не се единствени туку се мошне расчленети со помали водотеци или суводолици на одделни висични чија височина се намалува доколку се тие низводни, односно доколку се доближуваат кон полето. Така, помеѓу Тополничка и Радовишка Река се јавуваат висови на оваа греда, како: Јајла (1 137 м), к. 975 м, Масала Краер (801 м), Парула (814 м) и др.; помеѓу Радовишката и Ореовечката Река се: Ај Дудаш (1 445 м), Бургас (965 м), Бујрук Бујрин (720 м) и др.; на сртот помеѓу долината на Ореовечката и Смиљанската Река (Плаваја) се одделуваат: Картал (1 442 м), Чуј Петел (1 324 м), Изведен (1 332 м), Келауза (1 025 м) и др., додека помеѓу Плаваја и Нивичанска Река се: Грамадиќ (1 421 м), Аци Чука (1 299 м) и др.

Додека северниот дел од Радовишко го сочинуваат јужните делови на Плачковица, дотогаш крајниот југ го заземаат делови на Градешката Планина, која на северозапад се допира со планината Серта, а на југоисток со планината Плауш. Освен неколку возвишенија со надморска висина над 1 000 метри, коишто се наоѓаат околу Конче, како: Пожар, (1 002 м), Вршник (1 029 м) и највисокиот врв Вучјак (1 158 м), најголемиот дел од оваа планина има помала висина од 1 000 метри.

Во средишниот дел на подрачјето на општината, помеѓу Радовишката Котлина на североисток и Криволакавичката на југозапад, се наоѓа најниското висинско подрачје претставено со планината Смрдеш, на која нема врвови над 1 000 метри надморска висина. Највисок врв на овој дел е врвот Краста со 951 метар апсолутна висина, над с. Горни Липовиќ, а над 900 метри е и Змејова Дупка (910 м), додека најголем дел има висината помеѓу 600 и 800 метри.

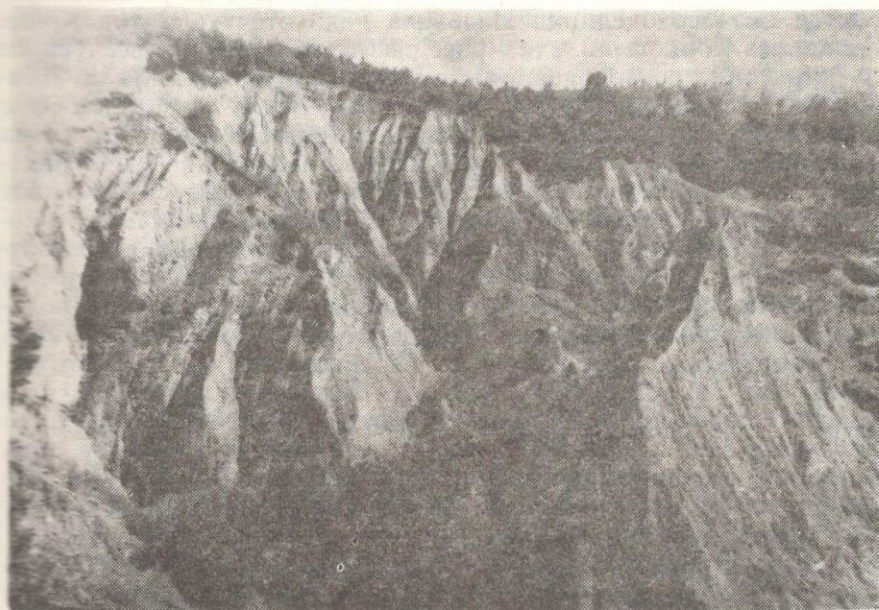
Што се однесува до котлинските делови во ова подрачје, тие по своето формирање биле заезерени. Како најдобар доказ за тоа се плиоценските седименти, констатирани како во Радовишката така и во Дамјанската Котлина, а исто така и во грабенот на Крива Лаковица. Како доказ за ова може да се земат и одделни зарамнети возвишенија со приближно еднакви висини, а кои можат да бидат остатоци од езерски тераси. Заезерените делови во Радовишката и Дамјанската Котлина биле, всушност, крајните северозападни делови на Струмичко-радовишкото плиоцено езеро, чие највисоко ниво, според геолошко-морфолошките траги, било над 700 метри. На оваа висина местимично се пронајдени плиоценски седименти. Од друга страна, пак, за време на плиоценската езерска фаза грабенот на

Крива Лакавица претставувал длабок езерски залив. Со оглед на тоа дека најголемите висини во долината на Маденска Река, преку која западниот дел од Дамјанското Поле е поврзан непосредно со долината на Крива Лакавица, се под највисокото езерско ниво (Голем Осој 734 метри, над селото Дамјан и Руево Брдо 697 метри, источно од селото Шопур), може да се заклучи дека во плиоцен постоела врска помеѓу овие два водени басена, односно тие меѓу себе непосредно комуницирале. Наедно тие биле дел од големото Егејско Езеро, чии делови тогаш ги зафаќале сите котлини во денешните сливови на Вардар и Струмица. Од друга страна, при ваквата состојба само највисоките делови на Смрдеш од ова подрачје биле над езерското ниво, и тоа во вид на остров. Со познатите тектонски процеси, што при крајот на плиоцен и во почетокот на дилuviум го зафатиле и распарчиле егејското копно, овие езера истекле оставајќи свои форми во вид на тераси по периферијата на котлините. Меѓутоа, поради долгите и интензивни ерозивни процеси, овие тераси мошне се расчленети или уништени, така што денес во релјефот можат само делумно да се забележат како возвишенија со приближно еднаква височина. Вакви траги, на пример, можат да се забележат во горниот дел од сливот на Маденска Река, на висина од околу 700 метри, потоа помеѓу селата Дедино и Дамјан, како и под селото Бучим на истата висина. Исто така се забележува и над селото Калугерица на апсолутна висина од околу 600 метри и на други места.

Денешните котлински дна, што се препокриени со млади алувијални наслаги, сосема добро се одделени и се разликуваат како според надморската висина, така и според својот пад. Имено, Радовишкото Поле, кое е наведнато по текот на Стара Река кон југоисток, има просечна надморска висина од 270 до 350 метри. Тоа е одделено од Дамјанско Поле, кое се наоѓа северозападно од него, со висината Кара Дереси (470 м). Дното на ова поле, кое е наведнато по текот на Маденска Река, има правец на протегање исток-запад и се наоѓа на надморска висина од 440 до 480 метри. Дното, пак, на Криволакавичката Котлина, по кое тече Крива Лакавица кон северозапад, и во овој правец е наведнато, се наоѓа на висина помеѓу 300 и 450 метри. Инаку висинската разлика помеѓу врвот Лисец (1 754 м) на Плачковица и дното на Радовишко Поле изнесува 1 484 метри, додека помеѓу врвот Вучјак (1 158 м) на Градешките Планини и дното на Криволакавичката Котлина, оваа разлика изнесува 858 метри.

Трет главен облик на релјефот во општината се речните долини, како и рецентните ерозивни и акумулативни облици, настанати како последица на неоерозивните процеси. Долините на поголемите постојани водотеци, кои денес се наоѓаат на ова подрачје, се формирале по отечувањето на езерата кога нивните притоки ги спуштиле своите корита на централната езерска рамнина и започнале да се всечуваат во неа. Наедно тие се спојуваат, односно се влеваат една во друга, формирајќи ја хидрографската мрежа на ова подрачје. Главни речни долини се долините на реките Радовишка, Ореовечка и Плаваја, кои-

што наедно го сочинуваат горниот дел на реката Струмица (Стара Река), како и Крива Лакавица со Маденска Река, која е притока на Брегалница. Долините на овие реки, особено на оние од сливот на Струмица, чишто изворишта се наоѓаат високо на Плачковица, во најголемиот свој дел претставуваат тесни клисури со мошне голем пад во надолжниот профил. Меѓутоа, спуштајќи се во полето, долините се шират и благодарение на наносниот материјал, што го носат од горните и особено од средните делови, тие овде градат пространи и широки плавини.

Ерозија на почвата во долината на Крива Лакавица

Со оглед на тоа што етапното отечување на езерата било придружено со продолжување и всечување на водотеците, во речните долини местимично се забележуваат и остатоци на речни тераси. Во сите речни долини најзастапена е најниската и најмладата алувијална речна тераса, висока 2—4 метри, додека другите послабо се сочувани. Појасни траги има и од речна тераса со релативна висина од 20 до 30 метри, и тоа обично на делниците при излезот во полето. Во поречјето, пак, на Крива Лакавица, во долниот дел, се забележени три повисоки тераси, но во делот што се наоѓа во Радовишката општина е присутна само најниската алувијална тераса. Воопшто може да се каже дека до апсолутна висина од околу 500 метри преовладуваат флувијалните, а над оваа висина, до околу 700 метри лакустриските форми на релјефот.

Од геоморфолошката гледна точка овде треба да се потенцира и интересната долина на Маденска Река. Имено, оваа нај-

голема десна притока на Крива Лакавица своето извориште и горниот дел го изградила во Радовишко-дамјанската Котлина, но за разлика од најголемиот број водотеци, коишто овде отечуваат кон југоисток и исток, оваа река отечува кон запад. Наедно, таа ја пресечува веќе спомнатата трахоандезитска греда, градејќи типична клисура со најизразит и мошне атрактивен дел помеѓу Плоча и Пилав Тепе. Овде широчината на дното е околу десетина метри, а стрмните страни достигнуваат висина од 220 до 280 метри.

По отечувањето на езерата и формирањето на речната мрежа, од оваа вододелница Маденска Река отечувала кон Крива Лакавица. Користејќи една раседна пукнатина, таа всечувајќи се регресивно во вододелницата ја пробрила и навлегла во Дамјанското Поле, односно во сливот на реката Струмица. Овде таа понатаму извршила пиратерија, при што дел од водите на овој басен преку неа биле вовлечени во сливот на Крива Лакавица, за кое нешто постојат повеќе докази. Пред сè, превалот помеѓу Дамјанското и Радовишкото Поле е далеку понизок (околу 440 метри) отколку што е тоа случај со пресечената андезитска греда на запад (околу 700 метри), со што ова поле релјефно припаѓа на сливот на реката Струмица. Од друга страна водотеците што протечуваат низ Дамјанското Поле (Тополничка Река и Бучимски поток) имаат спротивен правец на отечувањето отколку што го има Крива Лакавица. Освен тоа, како овие така и некои повремени водотеци во својот долен дел имаат лактесто свртување кон Маденска Река. Со сето ова се докажува дека навистина се работи за пиратерија на Маденската Река, со што некои изворишни краци на Струмица се вовлечени во сливот на Крива Лакавица.

Неоерозивните процеси со своите ерозивни и акумулативни форми во релјефот на ова подрачје се мошне развиени. Тие се застапени како во сливот на Стара Река така и во сливот на Крива Лакавица, и тоа во вид на бразди, вододерини, суводолици, поројни водотеци и слично, како и со акумулација на наносниот материјал во вид на просторни плавини во рамничарските делови. Овие процеси, кои создаваат посебни проблеми, за кои подоцна ќе стане збор, настанале под влијание на повеќе фактори, кои можат да се дефинираат како: геолошко-морфолошки, климатски и под влијание на човекот.

Геолошкиот состав на Радовишко каде доминираат разни шкрилци, еруптивни карпи и неогени наслаги, особено на ридско-планинското подрачје, се мошне трошни и лесно потпаѓаат под влијание на субаерските процеси. Со ова се овозможува лесно и брзо распаѓање на подлогата, за кое многу придонесува и раздробеноста на теренот како последица на тектонската активност. Влијанието на релјефот, пак, се огледува, пред сè, во висинската разлика помеѓу висинското подрачје и рамничарските делови. Со ова е овозможено лесно транспортирање на наносниот материјал, како и вертикално длабење на подлогата, при што Радовишкото, Дамјанското Поле и долината на Крива

Лаковица се претворени во акумулациони басени каде се депонира овој наносен материјал еродиран од повисоките терени.

Климатскиот фактор се манифестира, пред сè, во големите температурни амплитуди што владеат на ова подрачје, со што се овозможува поинтензивно распаѓање, односно дезагрегација на карпите. Од друга страна, често, поројниот карактер на врнежите, концентрирани на релативно мали површини, исто така, слично влијаат врз ерозивните процеси на ова подрачје.

Влијанието на човекот врз ерозивните процеси во оваа општина се огледува, пред сè, во сечењето и уништувањето на шумите за различни цели, како: зголемување на обработливите површини и пасишта, правење кумур и печење вар (селата Дедино, Ракитец и др.), правење лисници за зимско прехранување на добитокот, каде козите имале посебно влијание и сл. Шумите се сечени и за време на турското владеење, особено покрај патиштата за заштита и безбедност, како и за време на Втората балканска војна, кога борбите се воделе на ова подрачје. Денес постојат редица топоними коишто се поврзани со шумски комплекси, како: Брест, Липовиќ, Брестовица, Корија, Лесковец, Врба, Буковик и др. Всушност, со девастацијата на шумите мошне брзо се шири ерозијата на почвата, а како резултат на тоа интензивно се развиваат пороите и поројните процеси.

3. Клима

За укажување на климатските карактеристики на територијата на општината Радовиш се користени податоци од Метеоролошката станица во Радовиш, а за одделни споредби и податоци од станиците Штип и Струмица. За изработката, пак, на изохитската карта, користени се податоци од некои дождемерни станици коишто се лоцирани како на ова подрачје така и на оние од непосредното соседство. Инаку Метеоролошката станица во Радовиш се наоѓа на апсолутна висина од 380 метри, и има координати 41°38' с.г.ш. и 22°27' источно од Гринич, а работи од 1926 година. За обработка на метеоролошките елементи и метеоролошките појави користен е главно периодот од 1953 до 1975 година.

Таб. 1. Средно месечна и годишна температура на воздухот во С^о

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
1,2	3,2	6,5	11,7	16,8	20,7	23,0	22,9	18,6	12,8	7,8	3,0	12,4

Во врска со температурните карактеристики, од таб. 1, може да се види дека најниска температура на воздухот има јануари со 1,2°C а дека во наредните месеци таа постапно се покачува достигнувајќи го својот максимум во јули од 23,0°C. По

ова средната температура опаѓа сè до јануари. Средногодишната вредност на температурата за опфатениот период изнесува 12,4°C, а таа е пониска од таквата во Штип (13,1°C) и од Струмица (13,4°C). Особено летните средномесечни температури во последниве две станици се значително повисоки (Струмица — јули 25,0°C, Штип — јули 24,4°C). Амплитудата, пак, помеѓу просечно најниската и просечно највисоката средногодишна температура во Станицата во Радовиш изнесува 21,8°C, додека во Штип (23,5°C) и Струмица (23,7°C) таа е поголема, главно поради повисоките јулски температури. Од ова може да се заклучи дека температурните медитерански влијанија се мошне поизразити во Штипско и Струмичко отколку во ова подрачје. Што се однесува за просечните температури според годишните времиња, тие во лето изнесуваат 22,2°C а во зима 2,5°C. Есента со 13,1°C е потопла од пролетта, која има средна температура од 11,6°C. Карактеристично е и тоа што овие преодни годишни времиња по однос на температурните особености јасно се одделуваат од зимата и летото, што значи дека преминот од зима во лето и од летото во зима е постапен и видлив.

Таб. 2 — Средномесечни минимални и максимални температури во С⁰

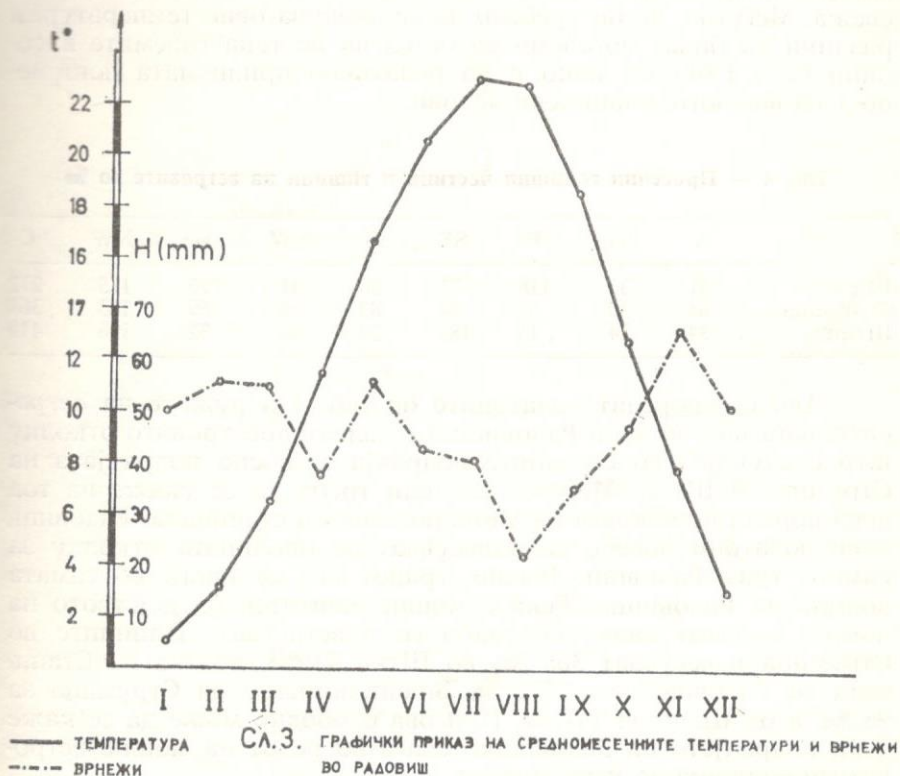
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
мин.	-0,9	-0,7	1,7	5,7	10,2	13,7	15,4	15,2	12,0	7,6	3,8	-0,4	6,8
мак.	5,0	7,0	11,7	17,5	23,0	27,2	29,9	30,1	25,6	19,0	12,2	7,0	18,0

Средномесечните и годишните минимални и максимални температури на воздухот (таб. 2) го имаат истиот од како и средните температурни вредности. Имено, и кај овие се забележува постапност во зголемувањето на температурата од јануари, со што средноминималната температура ја има најголемата вредност во јули (15,4°C), а средномаксималната во август (30,1°C). Разликата помеѓу средномесечните и средномесечните максимални температури на воздухот се најмали во јануари (3,8°C), а најголеми во август (7,2°C), додека во април таа разлика изнесува 5,8° и во октомври 6,2°C. Слична е разликата и помеѓу средномесечните вредности, од една и средномесечните минимални температури, со тоа што најголемата летна разлика се јавува во јули. Имено, оваа разлика за јануари изнесува 3,1°C а за јули 7,6°C. Во април таа има вредност од 6,0°C, додека во октомври е 5,2°C. За одбележување е дека разликата помеѓу средногодишната температура и средногодишните минимални и максимални температури имаат еднаква вредност од 5,6°C.

Таб. 3 — Апсолутни минимални и максимални температури на воздухот во С⁰

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
мин.	-21,0	-18,8	-13,1	-4,5	1,0	2,2	6,4	6,9	0,7	-1,8	-9,8	-15,2	-21,0
мак.	15,6	20,4	25,8	29,0	35,5	38,0	39,9	40,1	35,3	31,4	22,0	17,5	40,1

Апсолутните минимални температури (таб. 3) имаат негативни вредности од октомври па сè до април, при што најниска вредност е забележана во јануари од $-21,0^{\circ}\text{C}$ на ден 26.I 1963 год. Од друга страна, пак, апсолутните максимуми на температурата на воздухот се над $15,6^{\circ}\text{C}$ во најстудениот месец (јануари), додека највисоката вредност е забележана на ден 16.VIII 1963 година од $40,1^{\circ}\text{C}$. При ова амплитудата на овие екстремни вредности изнесува $61,1^{\circ}\text{C}$.

Денови со температура над 25°C во Радовиш годишно има 111,5, и тоа во сите месеци од март до октомври. Најмногу ги има, се разбира, во летните месеци јули (28,8 дена) и август (28,0 дена), како и во јуни (22,8 дена). Деновите со температура, пак, над 30°C ги има значително помалку, односно годишно само 48,1 ден. Тие се јавуваат само од мај па до октомври, но во најголем дел (73,3%) во јули (17,2 дена) и во август (17,6 дена).

Што се однесува за деновите со мраз, во Радовиш средно-годишно ги има 68,8 дена, со тоа што нив ги нема од мај до септември, односно раниот мраз се јавува во октомври, а доцниот во април. Најголем број денови со минимална температура на воздухот под 0°C има во јануари а потоа во декември (16,3) и февруари (15,6). Меѓутоа, денови со максимална температура

на воздухот под 0°C, т.н. „мразни денови“, овде просечно годишно ги има 8,3, и тоа само од октомври до март, при што половината на овие се јавуваат во јануари (4,0 дена).

Од сето ова може да се заклучи дека јануари е најстуден месец во годината, додека летните месеци јули и август имаат, главно, еднакви температурни вредности. Се разбира дека при сето ова висинските подрачја, особено Плачковица, имаат пониски, како зимски, така и летни температурни вредности, односно зимската половина од годината е постудена, а летната посвежа. Меѓутоа, не би требало да се очекува овие температурни разлики да бидат поголеми со оглед на не така големите височини (под 1 800 м), како и на релативно приличната пошуменост на високите планински делови.

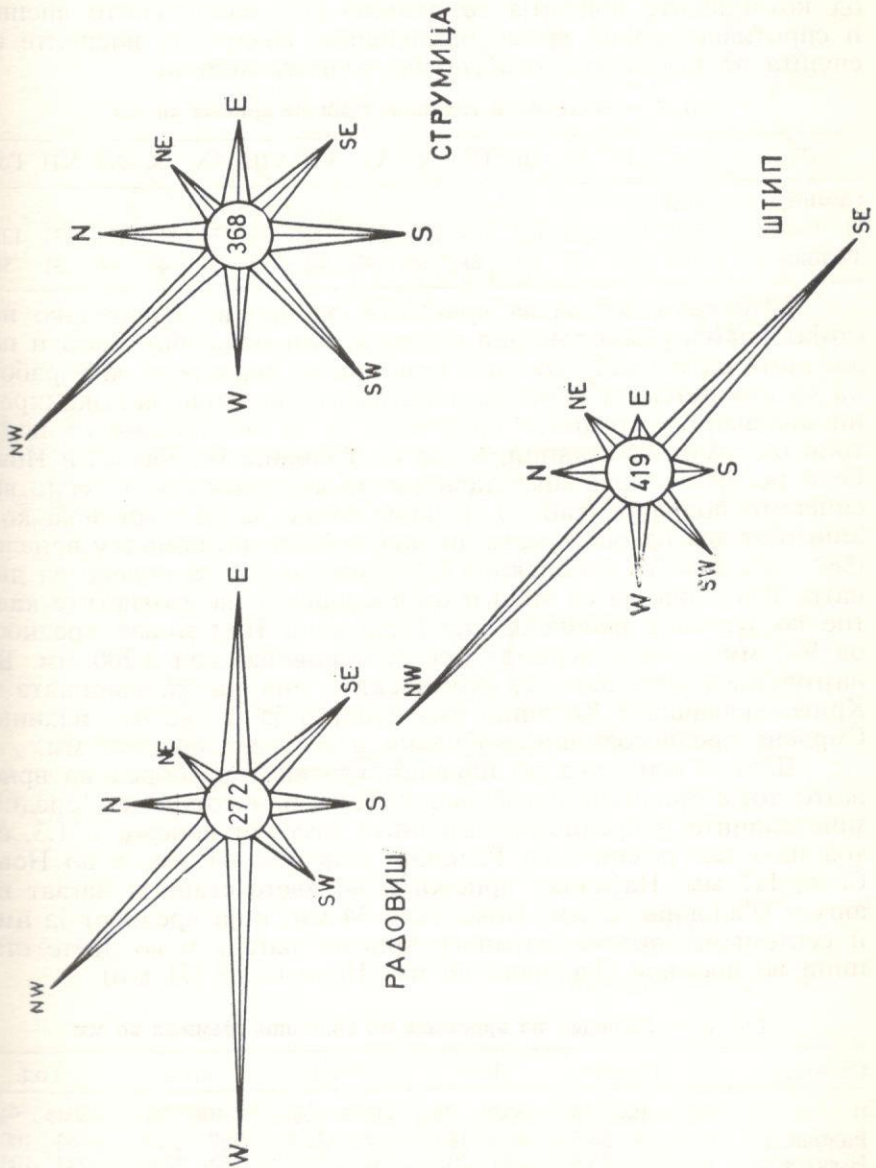
Таб. 4 — Просечни годишни честини и типини на ветровите во ‰

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	C
Радовиш	51	22	116	77	50	41	196	175	272
Струмица	68	35	51	64	83	99	69	163	368
Штип	34	24	13	183	29	50	52	196	419

Ако се споредат податоците од таб. 4 и ружите на ветровите, паѓа во очи дека Радовишко е далеку поветровито отколку што е случајот со соседните подрачја, односно подрачјата на Струмица и Штип. Меѓутоа, веднаш треба да се укаже на тоа дека поради положбата на Метеоролошката станица во Радовиш, овие податоци повеќе се однесуваат за околината отколку за самиот град Радовиш. Имено, градот кој се наоѓа во самата долина на Радовишка Река е мошне заштитен од дејството на повеќе ветрови каде тие слабо се чувствуваат. Типините во Струмица изнесуваат 368 ‰, во Штип 419‰, додека во Станицата во Радовиш само 272 ‰. Значи помалку од Струмица за 96 ‰, а од Штип за 147 ‰. При ова слободно може да се каже дека подрачјето на Радовишко спаѓа во редот на мошне ветровитите подрачја во Републиката.

Најзначаен ветер за соседните подрачја на Радовиш е северозападниот, кој и во Радовишко има значителна честина. Но, додека во Штип како втор ветер по честината се јавува југоисточниот, дотогаш во Струмица е југозападниот. Општо земено, пак, во Радовиш преовладуваат ветрови од западниот, северозападниот и јужниот правец. Најголема честина има западниот ветер (196 ‰), кој, иако е, главно, зимски ветер, сепак е мошне присутен и во преостанатите денови во годината. Инаку, тој е прилично силен ветер со просечна брзина од 3,4 м/сек., при што годишниот максимум може да достигне вредност и до 22,5 м/сек. Вториот по честина ветер, северозападниот (175 ‰), дува во исто време како и западниот, односно во текот на целата година со најголема честина преку зимата. Меѓутоа, овој ветер е нешто посилен од претходниот, со оглед дека дува со

Сл.1. РУЖА НА ВЕТРОВИ (3‰ = 1mm)

просечна брзина од 4,8 м/сек., односно максимално и до 30,5 м/сек. Источниот ветер, кој, исто така, е присутен со прилично голема честина (116 ‰), обично дува од ноември до мај, додека во летните месеци поретко се чувствува. Брзината и на овој ветер може да биде значителна, при што средногодишната изнесува 2,6 м/сек., а максималната и до 22,5 м/сек.

Освен овие ветрови, со оглед на релјефните особености во Радовиш и Радовишко се чувствува со послаб интензитет и локален ветер со дневен период. Имено, дење воздушните маси од котлинските подрачја се движат кон планинските висини и спротивно, ноќно време разладениот воздух од висините се спушта во котлините, особено по речните долини.

Таб. 5 — Месечни и годишни суми на врнежи во мм

		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Станица	НМ													
Н. Село	860	115	105	102	105	124	131	74	54	54	115	171	131	1282
Радовиш	380	50	56	55	38	56	43	41	22	37	47	66	51	562

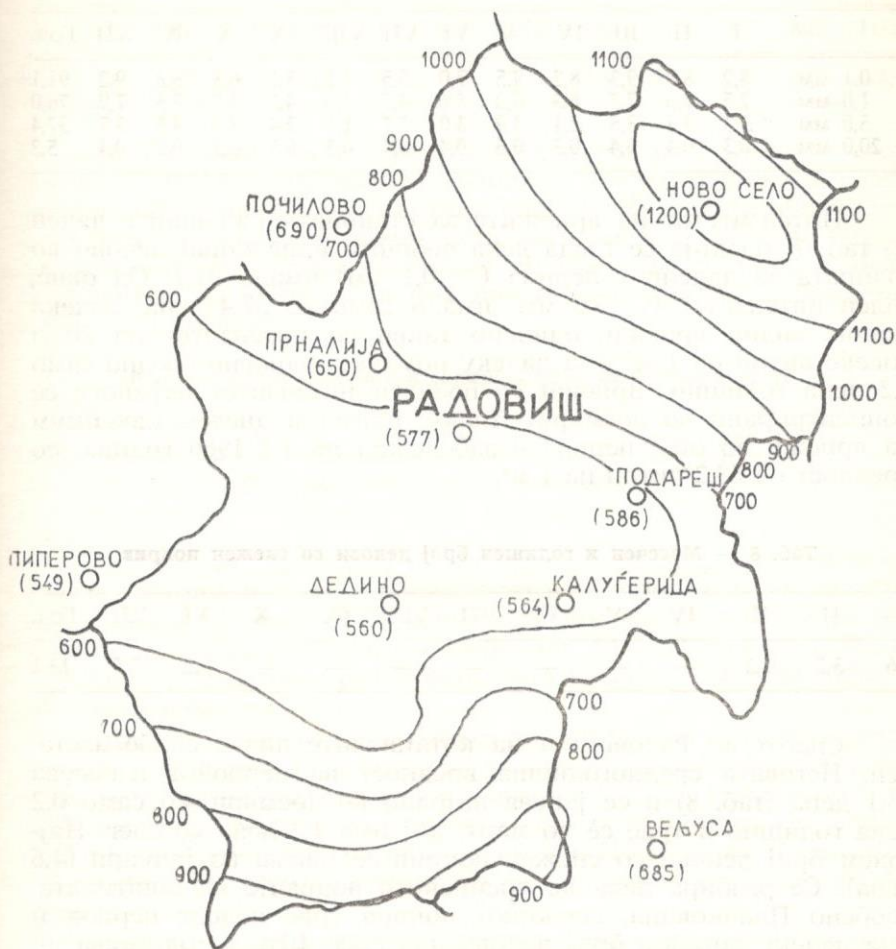
Што се однесува за *врнежите*, за нив во Радовишко постојат неколку дождемерни станици, чии податоци, како и податоците од неколку соседни станици, се користени за изработка на изохиетската карта на општината. Меѓутоа, за поконкретни анализи на средните вредности ќе се послужиме со податоци од само две станици, и тоа од Радовиш (к. 380 м.) и Ново Село (к. 860 м.), како претставници на котлинското, односно висинското подрачје (таб. 5). Веднаш може да се уочи дека котлинскиот дел од општината добива значително помалку врнежи (562 мм), одошто висинскиот (1282 мм), и тоа за повеќе од два пати. Тоа може да се види и од распоредот на изохиетите кај тие во јужниот висински дел (Градешка Пл.) имаат вредност од 900 мм, а на северниот (пл. Плачковица) над 1 200 мм. Во најголемиот дел, пак, од котлинските дна на Радовишката и Криволакавачката Котлина, вклучувајќи ја и ниската планина Смрдеш, средногодишните врнежи изнесуваат под 600 мм.

Што се однесува до плувиометрискиот распоред на врнежите, тој е прилично неизедначен. Така, односот помеѓу средноминималните и средномаксималните месечни врнежи е 1:3, со тоа што таа разлика во Радовиш изнесува 44 мм, а во Ново Село, 117 мм. Најмалку врнежи и во двете станици паѓаат во август (Радовиш 22 мм, Ново Село 54 мм, која вредност ја има и септември), додека најмногу врнежи паѓаат и во двете станици во ноември (Радовиш 66 мм, Ново Село 171 мм).

Таб. 6 — Распоред на врнежите по годишни времиња во мм

Станица	Пролет		Лето		Есен		Зима		Год.	
	сума	%	сума	%	сума	%	сума	%	сума	%
Радовиш	149	26,5	106	18,9	150	26,7	157	27,9	562	100,0
Ново Село	331	25,8	259	20,2	340	26,5	352	27,5	1282	100,0

Од таб. 6 може да се види дека и на двете станици нај- малку врнежи има во летата, со тоа што овој минимум е по- изразит во низинските подрачја. Од друга страна, пак, најмногу врнежи паѓаат во зима, додека есента и пролетта, имаат главно,

ЛЕГЕНДА

○ ДОИДОМЕРНИ СТАНИЦИ

Сл. 2. Изохиетска карта

еднаква количина. Интересно е за одбележување дека во мај и јуни и кај двете станици има повеќе врнежи одошто во април. Инаку, период кој има најмалку врнежи е времето помеѓу ме-

сеците јули и септември, кое, особено во рамничарските делови, има негативни реперкусији врз земјоделството.

Таб. 7 — Месечен и годишен број денови со врнежи во мм

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
≥ 0,1 мм	8,9	8,9	9,3	8,2	9,5	7,0	5,5	4,1	5,1	6,5	8,8	9,2	91,1
≥ 1,0 мм	7,5	7,6	7,5	6,3	8,0	5,6	4,7	3,5	4,3	5,7	7,5	7,9	76,0
≥ 5,0 мм	3,3	3,8	3,5	2,1	3,9	3,0	2,7	1,3	2,4	3,3	4,5	3,7	37,4
≥ 20,0 мм	0,3	0,4	0,4	0,3	0,6	0,4	0,4	0,3	0,5	0,5	0,7	0,4	5,3

Интензитетот на врнежите за станицата Радовиш е даден во таб. 7, од која се гледа дека воопшто врнежливи денови во годината за дадениот период ($\geq 0,1$ мм) имало 91,1. Од овие, силен интензитет ($\geq 5,0$ мм) имало само во 37,4 дена, додека мошне силни врнежи, односно такви со интензитет од 20 и повеќе литри на 1 m^2 има далеку помалку, односно средно само 5,2 дена годишно. Врнежи со посилен интензитет најмногу се концентрирани во ноември. Инаку, најголем дневен максимум на врнежи во овој период е забележан на 1.I 1966 година, со вредност од 58,2 литри на 1 m^2 .

Таб. 8 — Месечен и годишен број денови со снежен покрив

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
4,6	3,2	1,3	—	—	—	—	—	—	—	0,2	3,5	13,1

Снегот во Радовиш и на котлинските дна е слабо застапен. Неговата средногодишна вредност во периодот изнесува 13,1 дена (таб. 8) и се јавува најрано во ноември, со само 0,2 дена годишно и трае сè до март, кој има 1,3 дена со снег. Најголем број денови со снежен покрив се јавува во јануари (4,6 дена). Се разбира дека во висинското подрачје од општината, особено Плачковица, снежниот покрив трае подолг период и има далеку поголем број денови под снег. Што се однесува до височината на снижниот покрив, тој во низинскиот дел е од само неколку сантиметри и ретко ја достигнува дебелината од 10 см. Меѓутоа, забележани се екстремни вредности и од над 30 см дебелина (декември 32 см, јануари 37 см) со максимална вредност од 49 см, на ден 1.II 1962 година. Ако се земе предвид констатацијата дека во условите на СР Македонија учеството на врнежите од снег во вкупната сума на врнежите до надморската висина од 1000 м изнесува околу една четвртина, тоа снежниот покрив на висинското подрачје е далеку поголем отколку што е во полето.

Освен разгледаните главни климатски фактори (температурата, ветровите и врнежите), ќе прикажеме и некои покажа-

тели за други метеоролошки елементи и појави кои ќе ја до-
комплетираат сликата за основните климатски особености на
Радовиш и Радовишко.

Таб. 9 — Средномесечна и годишна облачност во десетини

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
6,5	5,9	5,9	5,3	5,1	4,2	2,9	2,7	3,3	4,5	6,0	6,2	4,9

За Радовиш, каде просечното траење на сончевиот сјај изнесува околу 2.400 часови годишно, средногодишната вредност на *облачноста* е 4,9 десетини (таб. 9). Најмалата облачност е во периодот јули-септември, кога таа просечно изнесува близу 3,0 десетини. Најголема облачност во текот на годината е, пак, од ноември до март со двојна просечна вредност од претходната (6,1 десетини).

Таб. 10 — Средномесечна и годишна релативна влажност во %

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
84	80	74	67	68	65	57	59	66	74	82	85	72

Релативната влажност на воздухот, која има одредена важност во земјоделството и воопшто за вегетацијата, и во топлите летни месеци е околу 60%, додека во зимската половина од годината, и тоа од ноември до февруари, таа се движе од 80 до 85% (таб. 10). Инаку средногодишната вредност на релативната влажност изнесува 72%.

Што се однесува до појавата на *магла* во Радовишко, таа, главно, е присутна од октомври до април, со просечен број денови кога таа е присутна во годината од 1 (11,3). Интересно е за одбележување дека во истиот овој период се појавува и *слана*, особено во зимските месеци декември (10,3 дена) и јануари (10,2 дена). Во текот на годината таа просечно се јавува во 48 дена.

Да споменеме и тоа дека ова подрачје е и *градобијно* и со голема честина на појави на грмежи.

Од сето досега кажано за климата може да се заклучи дека котлинските делови на Радовишко се под извесно влијание на медитеранското поднебје, како поради релативно високите температури, така, особено, поради плувиометрискиот режим. Имено медитеранскиот плувиометриски режим се манифестира со месечниот максимум на врнежите во ноември, а секундарниот во мај и со месечниот минимум во август. Меѓутоа, благодарение на заемното дејство на главните климатски фактори (високи температури, мали и нерамномерно распоредени врнежи во текот на годината и ветрови со голема честина и прилична брзина) факторот сушта овде е мошне присутен. Сушата е осо-

бено потенцирана во средината и при крајот на вегетациониот период (VI—IX месец), што може да се уочи од графичкиот приказ на средномесечните температури и врнежи за станицата Радовиш.

4. Хидрографско — хидролошки особености

Хидрографско-хидролошките особености на теренот што го опфаќа Радовишката општина се разновидни и овде се среќаваат повеќе хидрографски објекти, меѓу кои најзначајни се подземните води, изворите и особено водотеците. Постојат и неколку помали вештачки езера кои посебно ќе бидат спомнати.

Подземните води на ова подрачје се во тесна врска со колекторските, односно изолаторските особености на одделни карпи. Меѓу оние со интергрануларна поврзаност во кои се формира прилично богат издан од збиен тип се алувијалните седименти, застапени во рамничарските делови и околу речните корита. Тие се претставени со различно наталожени и нерамномерно гранулирани чакалесто-песокливи седименти во кои местимчно се забележуваат таложења на глинени партии. Тие се мошне водопропустливи, поради што на овие терени се формира издан со слободно ниво. Длабината на овој издан во најниските котлински делови е обично 2—4 метри, додека доколку се оди кон работ од полето длабината е сè поголема, достигнувајќи вредност од 18 до 20 метри. Тоа, пред сè, се должи на фактот што наклонот на релјефот е од периферијата кон средишните делови на полето, поради што е овозможено подземната вода да гравитира кон пониските котини. Со ова може да се објасни и смалувањето на водата во одделни бунари, лоцирани на повисоките места, некои од кои во летната половина на годината и пресушуваат.

Терените, пак, составени од кристалести шкрилци, било да се работи за тие со низок или висок кристалинитет, по правило се водонепропустливи. Но, бидејќи на површината се трошни, тие со подложни и на површинско распаѓање, поради што на нив се формира делувијален покрив кој местимчно има дебелина 2—3 метри. Тоа, од своја страна, овозможува инфилтрација на делот од врнежите, поради што овде може да се образува и слаб издан. Напоредно со ова, на терените составени од вакви карпи се јавува и пукнатински издан. Имено, овие карпи може да бидат повеќе или помалку испресечени со различни пукнатини кои често меѓу себе се поврзани и исполнети со вода. Богатството на овој издан е во тесна врска со бројот и димензиите на пукнатините, односно на нивниот капацитет. Вакви хидролошки особености, односно слични на кристалестите карпи, имаат и магматските карпи што се јавуваат во Радовишко.

Освен разгледаните три вида подземни издани (фреатски издан во алувијалните подрачја, слаб издан на површинскиот растресит слој кај непропустливите карпи и пукнатинскиот из-

дан на терените составени од кристалести шкрилци и магматите), во Радовишко се констатирани и артески и субартески подземни води. Имено, овие подземни води, кои настанале под посебни хидрогеолошки и морфолошки особености и кои се наоѓаат под извесен хидростатички притисок, се забележани југоисточно од Радовиш, и тоа лево од патот Радовиш — Струмица.

Изворите, како природна површинска манифестација на подземниот издан и овде се во тесна врска со него. Имено, бројот, типот, просторната распределеност и режимот на изворите зависат, главно, од геолошкиот состав, климатските и морфолошките особености на теренот и вегетацијата, меѓу кои акцентирана вредност има геолошката подлога. Ако се одземат ниските алувијални подрачја во полињата и околу речните текови, каде бунарите се најчеста појава, појавата на извори во најголем дел е поврзана со разгледаниот издан во карпестите маси. Меѓутоа, како што можеше да се забележи, изданот и во карпестите шкрилци и во магматските карпи, било да се работи за површинскиот растресит слој било да е во прашање пукнатинскиот издан, е слаб. Аналогно на тоа и изворите што се хранат од овие издани се доста ретки и со мала штедрост, а во зависност од климатските фактори во текот на годината и пресушуваат. Во врска со кажаното е и вистинската слика за појавата на изворите во Радовишката општина. Во отсуство на карбонатни карпи, чии колекторски способности овозможуваат појава на силни карсни извори, на целото подрачје од оваа општина се јавуваат извори со просечна штедрост во најголем дел од 3 л/сек. Од овие грото се наоѓа во висинските подрачја, односно изворишните делови на водотеците, особено на Радовишка Река и Плаваја на Плачковица, како и во извориштето на Крива Лаковица на планината Смрдеш. Меѓутоа, на овие подрачја, особено на Плачковица, освен спомнативе, има голем број помали извори (обично под 1 л/сек), првенствено во шумските предели, кои, главно, се постојани и кои во поголем дел се користат повремено. Меѓутоа, еден дел од нив се користи и за водоснабдување на селските населби.

Освен извори со пивка вода, во Радовишко има појава и на минерални води. Тоа се обично помали извори и освен повремено за пиење, немаат некое поголемо значење. Се среќаваат во реонот на селото Инево, особено во селото Калугерица, каде што ги има повеќе. Над селото Раклиш, на стариот пат за Ораовица, во месноста Л'ци има и термални извори, со температура на водата од 26°C.

Хидрографската мрежа на Радовишката општина припаѓа на два речни система, и тоа на р. Струмица, преку сливовите на реките Радовишка, Ораовичка и Плаваја, кои, всушност, го чинат нејзиниот најголем дел, и на Брегалница преку сливот на Крива Лаковица. Според правецот на отечувањето, тие се сосема спротивни. Додека тие од сливот на Струмица (Стара Река) отечуваат кон југ и југоисток, дотогаш Крива Лаковица

отечува кон северозапад. Спомнатите реки од сливот на Струмица целосно припаѓаат на оваа општина, додека сливот на Крива Лакавица овде е застапен со еден дел, односно со горното сливно подрачје до месноста Мантово.

Таб. 11 — Основни хидрографски показатели на главните водотеци

Водотек	Површина на км ²	Должина на км	Кота (м)		Вододелница км	Пад	
			слив	извор		вкупен м	просеч. ‰
Радовишка Р.	50,8	18,5	1 520	318	40	1 202	65,0
Ораовичка Р.	51,0	18,0	1 380	318	38	1 062	59,0
Плаваја	140,0	26,7	1 432	300	57	1 132	42,4
Крива Лакавица (до Мантово)	180,0	21,0	570	370	—	200	9,5

Радовишката Река извира во високите делови на Плачковица од три блиски извори северно од Чукар (1 435 м), а под самата вододелница на апсолутна висина од 1 520 метри. Долга е 18,5 км и има најголем просечен пад од сите спомнати водотеци (65‰). Ораовичка Река има должина од 18 км и сливна површина од 51 км². Извориштето и е во месноста Цумаја на надморска висина од 1 380 метри, додека со Радовишката Река се спојува на кота од 318 метри. Вкупниот пад во надолжниот профил изнесува 1 062 метри, а просечниот 59‰. Реката Плаваја (Подарешка Река), која во горниот тек го носи името и Смиљанска Река, исто така, извира во најгорните делови на Плачковица, и тоа на висина од 1 432 м. Има должина од 26,7 км а во Струмица (Стара Река) се слива на кота од 300 метри. Меѓу овие три реки таа има најголема сливна површина од 140 км². Сите овие три реки, иако во текот на целата година имаат, главно, протек на вода, сепак поради големиот пад во надолжниот профил на коритото имаат пороен карактер и носат повремено голем наносен материјал. Крива Лакавица го има своето извориште на Градешката Планина, на опсалутна висина од 570 метри и на делницата во Радовишката општина има должина од 21 км. Просечниот пад до Мантово изнесува 9,5‰ (таб. 11).

Водосостојбата и протекот на реките од општината Радовиш се набљудуваат постојано само за реките од сливот на Струмица, додека на Крива Лакавица овде нема водомерна станица, но за водниот биланс ќе се користат некои показатели за преградното место Мантово.

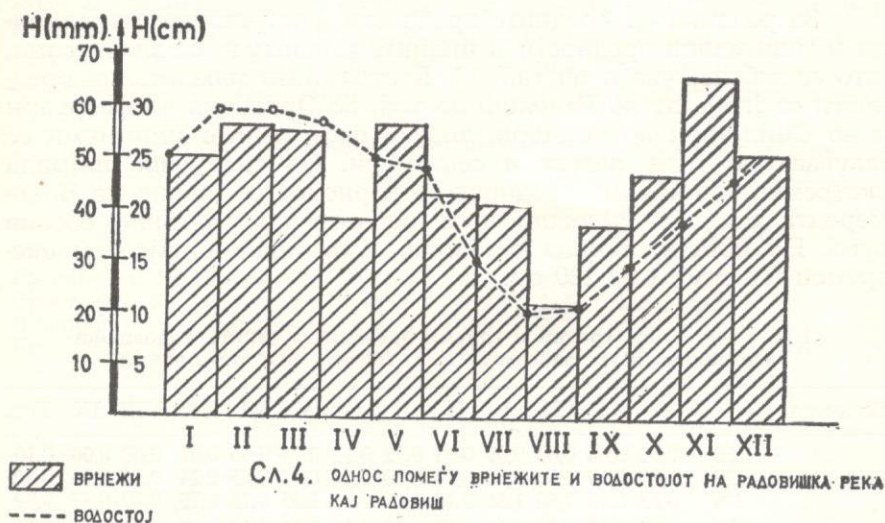
Водомерната станица Радовиш (Радовишка Река) се наоѓа на 0 кота од 380,29 метри и зафаќа површина на сливот од 56,4 км², а во работа е од 1.XII 1947 година. Водомерната станица Ораовица (Ораовичка Река) има 0 кота од 400,18 метри,

сливна површина од 39,6 км² и работи од 25.XI 1958 година, додека Водомерната станица Смиљаница на реката Плаваја има 0 ката од 445,60 метри, сливна површина од 81,0 км² и работи од 18.X 1958 година.

Таб. 12 — Ниски, средни и високи водостои за реките Радовишка, Ореовичка и Плаваја во см. Период 1949/50—1968/69

Водомер		X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Год.
станица Радовиш	НВ	-28	-28	-24	-22	-10	-14	-13	-14	-17	суво	суво	суво	суво
	СВ	14	18	21	25	29	29	27	25	23	15	10	11	23
	ВВ	43	50	50	48	52	50	48	49	47	42	34	31	48
Ораовица	НВ	5	6	7	9	11	13	11	9	10	6	5	6	8
	СВ	8	14	13	15	16	18	17	14	13	9	7	7	13
	ВВ	10	21	19	30	30	26	23	19	18	11	10	10	18
Смиљанци	НВ	6	7	10	11	12	16	17	15	12	7	7	8	14
	СВ	9	13	17	21	21	25	33	21	17	13	10	10	16
	ВВ	13	21	25	34	33	33	32	31	22	17	14	13	22

Од таб. 12 која ги претставува средномесечните вредности на водостоите се гледа дека највисокиот водостој се јавува во март (Радовишка и Ораовичка Река) и во април (Смиљанска Река), со тоа што во јануари водостојот на овие реки е, исто така, висок. Ваквата положба се должи, пред сè, на плувио-

трискиот режим, односно е во тесна врска со есенските и пролетните дождови и особено со топењето на снегот во пролетните месеци. Од јуни до август за Радовишката Река, до септември за Ораовичката и до октомври за Смиљанската водостоите перманентно се намалуваат. Ниските водостои во овој период се

должат на сушното лето кое се манифестира, како што е порано нагласено, со минимални врнежи, максимални температури и чести ветрови, а сето тоа условува зголемено испарување. Од друга страна доаѓа и до смалување на резервите на подземните води, као и до штедроста на најголемиот број извори. Амплитудите на средномесечните вредности во годината не се големи и тие во Радовиш изнесуваат 19 см, во Ораовица 11 см и во Смиљанци 24 см. Со оглед на тоа дека максимумот на водостоеите на овие реки се јавува во март и април, а минимумот во август и септември, тоа овие водотеци во целост имаат плувнијален режим на своите води.

Што се однесува до средномесечните ниски водостои, се уочува дека тие во сите три водотека се најмали во периодот јули-септември, додека средномаксималните вредности во Ораовичката Река и Плаваја се јавуваат од јануари до мај, а во Радовишката од ноември до мај.

Таб. 13 — Максимални и минимални водостои. Период 1949/50—1968/69

Водомер	Максимален водостој		Минимален водостој		Амплитуда см.
	Н см	датум	Н см	датум	
Радовиш	220	25.V 1959	Суво	VII, VIII, IX 1949	220
Ораовица	100	1.XI 1962	1	28.VIII 1960	99
Смиљанци	107	3.II 1963	0	27.VII 1962	107

За разлика од средните вредности, екстремните максимални и минимални вредности и нивните амплитуди се значителни, што се забележува и од таб. 13. Екстремните максимални вредности се јавуваат во Радовиш во мај, во Ораовица во февруари и во Смиљанци во ноември, додека екстремните минимуми се јавуваат во јули, август и септември. Од сите овие најмала екстремна минимална вредност во периодот се јавила на Водомерната станица Радовиш кога речното корито било сосема суво. На истата станица се јавил, исто така, и најголем екстрем максимум од 220 см.

Таб. 14 — Мали, средни и големи протечи за реките Радовишка Ораовичка и Плаваја во м³/сек. Период 1949/50—1968/69

Водомер		X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Год.
Радовиш	МВ	0,01	0,06	0,03	0,09	0,13	0,12	0,12	0,14	0,06	0,01	0,00	0,00	0,10
	СВ	0,20	0,30	0,50	0,68	0,68	0,70	0,64	0,62	0,45	0,24	0,11	0,13	0,42
	ГВ	0,65	1,16	1,60	1,81	2,10	1,60	1,37	1,65	0,78	0,75	0,49	0,57	0,89
Ораовица	МВ	0,05	0,07	0,09	0,12	0,17	0,22	0,16	0,12	0,14	0,07	0,05	0,06	0,10
	СВ	0,11	0,26	0,31	0,44	0,50	0,60	0,50	0,33	0,27	0,14	0,10	0,09	0,36
	ГВ	0,17	0,90	0,64	1,60	1,57	1,26	0,95	0,59	0,55	0,21	0,15	0,13	0,67
Смиљанци	МВ	0,08	0,08	0,17	0,26	0,33	0,60	0,63	0,55	0,33	0,12	0,12	0,12	0,44
	СВ	0,22	0,50	0,71	1,08	1,13	1,46	1,32	1,08	0,62	0,42	0,24	0,22	0,91
	ГВ	0,36	1,09	1,45	2,81	2,79	2,67	2,34	2,31	1,12	1,26	0,46	0,36	1,75

Протекот, иако не секогаш е функција на водостојот, сепак тој е во тесна врска со него, бидејќи со промените на водостојот, главно, се менува и протекот на речното корито. Неговите вредности за разгледаните водотеци се дадени во таб. 14. Од неа се гледа дека средногодишниот протек на Радовишката Река изнесува 0,42 м³/сек, на Ораовичката 0,36 м³/сек и на Плаваја 0,91 м³/сек. Најголем средномесечен протек се јавува кај сите реки на водомерните станици во март, и тоа во Радовиш 0,70 м³/сек, во Ораовица 0,60 м³/сек и во Смиљјанци 1,46 м³/сек. Најмали средномесечни вредности на протеките се забележани, пак, кај Радовишката Река во август (0,11 м³/сек), кај Ораовичката во септември (0,09 м³/сек) и кај Плаваја во Септември и октомври (0,22 м³/сек). Средномалите води се најмали во периодот од јули до ноември, при што кај Радовиш нивната најмала вредност е во август и септември (0,00 м³/сек), кај Ораовица во септември (0,09 м³/сек) и кај Смиљјанци во октомври и ноември (0,08 м³/сек). Инаку нивната средногодишна вредност кај Радовиш и Ораовичка Река изнесува 0,10 м³/сек, а кај Плаваја 0,44 м³/сек. Што се однесува за средноголемите води, најголемите нивни вредности се јавуваат порано отколку претходните протечи, односно во Радовиш тие се февруари (2,10 м³/сек), во Ораовица во јануари (1,60 м³/сек) и во Смиљјанци, исто така, во јануари (2,81 м³/сек). Воопшто, најполноводен период кај сите овие водотеци е од јануари до мај, додека најмалку води во речните корита има во месеците август, септември и октомври. Се забележува, исто така, дека средномалите и средноголемите води имаат еднакво или блиско временско совпаѓување како и средните протечи. Нивните меѓусебни разлики, од друга страна, не се многу големи, при што кај средноголемите води овие разлики се нешто малку поизразити.

Таб. 15 — Основни хидролошки показатели за главните водотеци

Водоток	Водомер	F км ²	X мм	Y мм	Z мм	Q м ³ /сек	q л/с/км ²	C
Радовишка Р.	Радовиш	56,4	827	233	594	0,42	7,4	0,28
Ораовичка Р.	Ораовци	39,6	947	284	663	0,36	9,0	0,30
Плаваја	Смиљјанци	81,0	1 180	357	823	0,91	11,2	0,30
Кр. Лакавица	Мантово	180,0	700	220	480	1,23	7,0	0,31

Елементите на *водниот биланс* и на другите хидролошки показатели за поголемите водотеци во Радовишко се дадени во таб. 15. Сите тие вредности се однесуваат за сливните површини спротиводно од водомерните станици. Тоа се: површината на сливот (F), просечните годишни врнежи (X), висината на отечувањето (Y) и испарувањето (Z), средногодишниот протек (Q), специфичното отечување, поточно односот помеѓу протекот и површината на сливот (q) и коефициентот на отечувањето (C).

На сливната површина на Радовишката Река, спротиводно од Радовиш, просечно годишно паѓаат врнежи од 827 мм (за

самиот Радовиш оваа сума изнесува 562 мм), од која преку водотеците истечува 233 мм или протек од 0,42 м³/сек. Тоа, понатаму одговара на 28% од паднатите врнежи. За Ораовичката Река, спротиводно од Ораовица, овие показатели се: паднати врнежи 947 мм од кои отечува сума од 284 мм, што одговара на протек од 0,36 м³/сек, односно 30% од вкупно средногодишната сума врнежи. Сливот на Плаваја, спротиводно од Водната станица Смиљанци добива најголемо количество врнежи од 1 180 мм, од кои, исто така, само еден помал дел отечува преку водотеците. Имено, отечуваат само 357 мм, што одговара на 30% од вкупните врнежи. Слични вредности на водниот биланс има и сливот на Крива Лаковица, спротиводно од преграденото место Мантово. Просечната годишна сума на врнежите изнесува 700 мм, од кои отечуваат само 220 мм, што одговара на протек од 1,23 м³/сек, односно на само 31% од врнежите.

Од изнесените податоци се гледа дека најголем дел од годишните врнежи испарува, при што и специфичното отечување (q) е сосема мало и се движи од 7,0 до 11,2 л/сек/км². Меѓутоа, ако со ваква анализа се опфатат месечните вредности, тогаш ќе се види дека и специфичното отечување и коефициентот на отечувањето е најголем при крајот на зимата и во почетокот на пролетта. Така, за Станицата Радовиш специфичното отечување во февруари е 12,1 л/сек/км², во март 12,4 л/сек/км² и во април 11,3 л/сек/км², со коефициент на отечување 0,37, 0,44 и 0,51. Најмалите, пак, летни протечи во август и септември се следени и со најмало специфично отечување, кое во Радовиш изнесува 1,9 л/сек/км² и 2,3 л/сек/км². Освен овие, и другите хидролошки показатели во овој период ја имаат својата најмала вредност. Сето ова само ја потврдува аридноста на ова подрачје, особено летно време, при што најголемиот дел, и од онака малите врнежи, се испарува или се впира во почвата.

5. Основни водостопански проблеми

Основните водостопански проблеми, кои сè уште се присутни во Радовишката општина и кои го чекаат своето решение, се повеќе. Меѓу најзначајните се: водоснабдувањето на населените места, наводнувањето и уредувањето на пороите.

Водоснабдувањето на населените места во Радовишко е актуелен проблем и бара брзо и целосно решение. Особено ова се однесува за одделни селски населби. Што се однесува, пак, за самиот Радовиш, тој порано се снабдувал со вода, главно, од бунари, пумпи и чешми распоредени во сите делови на градот. Меѓутоа, нараснатите потреби, како со зголемување на населението така и со развојот на индустријата, условија изградба на градски водовод којшто беше пуштен во 1965 година. Водоснабдувањето беше решено со каптажа во извориштето на Градската Река со галерија длабока 8 метри во месноста „Исапо“, северно од градот на околу 4 км. Каптажата имаше капа-

цитет од 25 л/сек и според бројот на населението (9.650 жители во 1971 година) се предвидуваше дека вода за домашни потреби ќе има доволно во текот на целата година. Меѓутоа, со оглед на фактот што, речиси, сите домаќинства во градот се приклучени кон водоводната мрежа, а голем број од нив имаат и свои бавчи кои се наводнуваат со оваа вода, во летните месеци, особено во јули и август, се случува да нема доволно вода. Тоа, како и брзиот стопански развој на градот со изградба на нови производствени капацитети и зголемување на бројот на населението (градот денес има над 11 000 жители), беше причина во 1974 година да се пристапи кон проширување на каптажата, со што се добиени нови количества вода од 5 до 6 л/сек. Но, и ова количество не ги задоволи целосно потребите, особено оние на индустријата, поради што се пристапи кон искористување на подземните води преку бунари. Така, најголем дел од изградените бунари, чија вкупна штедрост на вода изнесува околу 50 л/сек се користи за подмирување на рудниците Дамјан и Бучим, а помалиот дел го користи и месното население. Инаку вкупната потрошувачка на вода во 1975 година изнесува околу 870 000 м³, што одговара на протек од околу 28 л/сек, од кои најголем дел (околу 470 000 м³) користела индустријата во градот (без рудниците Дамјан и Бучим), а помалиот дел населението.

Што се однесува за селските населби во општината, од сите нив само пет села користат водовод, и тоа: Раклиш, Калуѓерица, Војславци, Ракитец и Долни Липовик, додека другите користат, главно, бунари, пумпи и чешми. Раклиш се снабдува со вода од градскиот водовод на Радовиш, Калуѓерица и Војславци од бунарски системи на водовод, додека водоводот во селата Ракитец и Долни Липовик користи изворска вода.

Селата лоцирани во повисоките висински подрачја вода за пиење и за домашни потреби користат, главно, од извори и чешми. Така, на пример, селата Шипковица и Козбунар на Плачковица се снабдуваат од чешми во кои водата е донесена од постојани извори, поради што имаат доволно вода во текот на целата година. Од друга страна, во пониските делови на левата страна од Стара Река, поголем број од селата се снабдува од бунари и пумпи. Вакви бунари и пумпи, на пример, се среќаваат во селата Злеово, Јаргулица и особено во Ораовица, каде ги има над 100. Некои села во западниот дел од општината користат само чешми и извори, а некои и бунари. Така, на пример, селата Ињево и Тополница користат чешми, односно извори, а селото Дамјан, освен чешми, има и неколку бунари.

Селата што се наоѓаат во сливот на Крива Лакавица, односно во јужниот и југозападниот дел на општината, за своето водоснабдување најмногу користат изворска вода, односно селски чешми. Така, на пример, Горни Липовик и други, кои се снабдуваат со вода од чешми, имаат доволно вода и немаат посебни проблеми во текот на годината. Од друга страна, пак, Габревци е скуден со вода и не може да ги задоволи своите основни потреби. Имено, ова село вода за пиење користи од

извори и чешми кои се наоѓаат надвор од селото, на оддалеченост од два километра, па и повеќе. Селата од левата страна на Крива Лакавица исто така во најголем дел користат вода од извори и чешми. Типичен пример е со големото село во општината Конче, чие население користи вода од 11 чешми, кои се, речиси, правилно распоредени во сите делови од населбата. Во оваа населба во тек е изградба на селски водовод. И другите села, како: Лубница, Загорци, Гарван и други, главно, користат изворска вода (чешми), но во нив се среќава и по некој бунар.

Воопшто земено, а со оглед на смалувањето на бројот на населението во селските населби во општината, најголем дел од селата денес имаат, главно, доволно вода, додека недостиг од неа се чувствува само во одделни селски населби.

Одведувањето на отпадните води во општината е решено само за градот Радовиш. Канализационата мрежа во него, која е градена од 1952 до 1970 година, го поврзуваше само западниот дел од градот. Таа беше од различни типови, односно примаше комунални и атмосферски води (околу 30% од средногодишните врнежи). Отпадната вода се одведуваше јужно од под самиот град и се испушташе на слободен простор во полето. Меѓутоа, со проширување на градот и со формирање нови реони, како и со изградба на нови индустриски капацитети, се наложи потреба за изградба на нова канализациона мрежа, како и за реконструкција и доградба на постојната.

Новата канализациона мрежа се гради од сепаративен систем, односно со посебно одведување на атмосферската вода и посебно на отпадните домашни и комунални води. Атмосферската вода ќе се испушта директно во Стара Река, додека за отпадните води ќе се користат два колектора, поставени паралелно од двете страни на градот. Овие колектори отпадната вода ќе ја транспортираат на околу 2 км јужно од градот, каде ќе се спојат со колекторот што доаѓа од индустрискиот реон, каде се предвидува и изградба на пречистувачка станица. Со реализацијата на целиот овој проект, со канализациона мрежа во Радовиш ќе бидат опфатени околу 85—95% домаќинства, што е редок случај за градовите во нашата Република.

Потребата од наводнување на земјоделските површини се јавува како последица, пред сè, на климатските фактори, односно на факторот суша, присутен на ова подрачје, особено во вегетацискиот период. Наводнувањето, всушност, има повеќе-наменско значење. Пред сè, преку него се зголемуваат обработливите површини, додека одгледувањето на одделни култури е невозможно без доволно вода. Од друга страна, со наводнувањето значително ќе се зголеми производството на постојните земјоделски култури и ќе се изврши промена на структурата на посевите и насадите. При ова, се смета на зголемување на површините под високорентабилни градинарски и индустриски култури, како и на крмните растенија, за сметка на помалку рентабилните житарки.

Со досегашниот начин на користење на вода за наводнување директно од водотечите, преку примитивни зафати и земјани канали, во Радовишко беа опфатени само 600 ха. Со дополнително проширување на овие објекти можат да се опфатат уште околу 150 ха, што е безначајно спрема површината од 7.140 ха што има потреба од наводнување во оваа општина. Затоа по формирањето на Водната заедница во Радовиш во 1956 година, се преземени соодветни мерки, односно зголемување на површините под системите на наводнување, користејќи, пред сè, мали водни акумулации. Така, преку нив се опфатени уште 344 ха, а наедно се изградени и неколку акумулации, како: „Тополница“ на Тополничка Река со зафатнина од околу 25 000 м³ вода, потоа „Бучим“ на Бучимскиот Поток со 32 600 м³ вода и „Конче“ I и III на Крива Лакавица со вкупен волумен на вода од 245 000 м³. И покрај преземените мерки, јасно е дека потребното водно количество за наводнување е сè уште далеку над она што го пружаат денешните можности.

Целосно решение за обезбедување доволно вода за наводнување, односно за потребите, пред сè, на земјоделството, се очекува од акумулацијата „Мантово“, што е изградена на Крива Лакавица, а која е во фаза на полнење. Инаку, водата од подрачјето на Крива Лакавица, која припаѓа на сливот на Брегалница, односно на Вардар, вештачки ќе се префрли во сливот на реката Струмица. Со ова ќе се изврши таканаречена вештачка пиратерија, односно приграбување на водите од еден слив и нивно префрлување во друг. Ова ќе се овозможи преку тунелот „Врашница“, кој е долг 8.271 метар, со што водите од акумулацијата ќе се користат во Радовишкото и Струмичкото Поле. Наедно постојат и два доводни канала, кои се изградени по рабовите на полето, од кои понатаму ќе се шири мрежата за наводнување. Должината на левиот канал е 12 км, а на десниот 29 км, или вкупно 41 км.

Браната на акумулацијата има височина од 42 метра, и таа во првата фаза ќе има зафатнина од околу 41 милион м³ вода. Ова водно количество ќе треба да обезбеди наводнување на 6.920 ха земјоделска површина, од кои 4.260 ха во Радовишко Поле, и тоа првенствено на површините од обете страни на Стара Река, а преостанатите ќе бидат во Струмичкото Поле. Инаку со конечната изградба на оваа акумулација, кога водното количество ќе треба да се удвои, се предвидува наводнување на вкупно обработлива површина од околу 9.400 ха.

Уредувањето на пороите, што се формирале поради интензивните ерозивни процеси, во оваа општина се јавува како посебен водостопански проблем. Имено, ерозивните жаришта и поројните процеси со свои соодветни ерозивни и акумулациони облаци, главно, се застапени во горниот дел на Крива Лакавица и првенствено ја загрозуваат акумулацијата „Мантово“. Од друга страна, како второ вакво подрачје се јавува Плачковица, чишто порои го напаѓаат Радовишкото Поле. Во првиот реон се регистрирани десет порои, кои годишно донесуваат наносен

материјал со количество од 143 056 м³. Од сите порои, најактивни се пороите Радешка со 30 600 м³, Трска Дереси со 24 310 м³ и Скорушка со 20 460 м³ годишно депониран нанос. Со други зборови, овие три порои даваат повеќе од 50% од вкупната годишна продукција на наносен материјал.

Поплава на дел од гротот во 1923 година

Во второто ерозивно подрачје, таканаречена плачковичка поројна серија, влегуваат сите порои и водотеци кои повремено имаат пороен карактер, а кои се спуштаат од Плачковица кон полето. Постојните, пак, водотеци, особено Радовишка Река, Ораовичка Река и Плаваја, исто така, внатре во своите сливови имаат значителен број активни порои. Активноста на пороите од оваа серија е особено значајна, меѓу другото, и поради тоа што ги напаѓа мелиорационите објекти во Радовишкото Поле на површина од околу 255 ха. Инаку сите тие внесуваат во полето просечно годишен нанос од околу 24 336 м³.

Исто така во Радовишкото Поле депонираат свој нанос и оние порои што се спуштаат од десната страна на Стара Река, односно од планината Смрдешник. Такви порои се регистрирани шеснаесет, но се релативно со мала должина и површина. Имено, нивната продукција на наносен материјал годишно внесува 4 920 м³.

За санирање на положбата, предизвикана од пороите што гравитираат кон Радовишкото Поле, до денес се преземени некои заштитни мерки, односно градежни и биотехнички интервенции. Така, градежни работи се извршени на Марлада, Ораовичка Река, Калугерица, Јаргулица и Добри Дол, со вкупно количество од 7 974 м³. Најголеми интервенции при ова се из-

вршени во Добри Дол (4 072 м³), Ораовичката Река (1 665 м³) и Калугерица (1 665 м³). Шумско-културни работи се извршени преку плетови, рустикалии и пошумување. Така, плетови се изградени на должина од 1 190 метри, рустикалии од 830 м³, додека пошумување на голини е извршено на површина од 104 ха. Со овие работни најмногу се опфатени пороите Добри Дол, Калугерица и Јаргулица. На голем број други порои сè уште не се извршени некакви заштитни работи што секако понатаму може да има мошне лоши последици. Затоа еден од нужните чекори треба да биде, ерозивните и поројните процеси да се смират, за да се заштитат и одбранат постојните акумулации и целиот мелиоративен систем во полето.

6. Педолошки состав

Според одредени проучувања, а особено според Г. Филиповски, во Радовишкото Поле се издвоени неколку типа почви, и тоа како неразвиени (атипски) така и развиени (типски) почви. Во првите влегуваат скелетните почви со наносно потекло, потоа делувијалните и алувијалните почви, додека во вторите, главно, се застапени црвениците.

Скелетните почви со наносно потекло се со груб состав и заземаат релативно мало пространство. Се јавуваат покрај коритата на поројните водотеци кои кон полето се спуштаат од повисоките подрачја. Главно се застапени во северниот дел на Радовишкото Поле, и тоа најмногу покрај реката Плаваја, додека овие површини покрај другите водотеци се помали. На јужниот дел од полето, односно јужно од Стара Река, овие наноси, речиси, и ги нема, со исклучок на подрачјето западно од Воиславци. Појави на вакви почви има и покрај самото корито на Стара Река, и тоа во крајниот југоисточен дел од полето, односно на делницата пред таа да го напушти ова подрачје. Ваква распределба на овие почви се должи на основниот факт што планинските подрачја на северниот дел значително се пространи и повисоки (Плачковица) отколку јужната страна, претставена со височината Смрдешник.

Делувијалните почви, од сите спомнати типови почви, зафаќаат најголемо пространство, поради што и нивното значење во земјоделството е најголемо. Изразитата ерозија во ридско-планинските делови од општината била од битно значење за формирањето на овие почви. Имено, постојаните и поројните водотеци од висинските делови големи количества пренесуваат наносен материјал и го депонираат во подножјето, формирајќи често пати огромни плавини. Овие плавини, односно наносни конуси, денес можат да се забележат по периферијата околу рамничарското дно, како на Радовишкото Поле така и во подрачјето на Крива Лакавица. Тие истовремено во својот горен дел се граничат со висинскиот дел од релјефот, додека во долниот дел се спуштаат кон полето. Во формирањето на делуви-

јалните почви преку својот детритус, земале учество редица различни карпи од кои се составени како високите (главно нај-различни шкрилци) така и пониските делови (првенствено неогени седименти).

Алувиумот, од неразвиените почви во Радовишкото Поле, зазема површини кои по делувијалните почви имаат најголемо пространство. Меѓутоа, нивното значење за земјоделското производство на овој реон е мошне големо бидејќи, во споредба со другите почвени типови, се одликуваат со најголема, односно со највисока производствена вредност. Во образувањето на овие почви најголем удел имаат наносите од речните текови, особено од најзначајниот водотек во Радовишкото Поле, Стара Река. Имено, со повремето излевање на водите од речните корите и плавење на околните терени, се наталожил фино сортира нанос околу коритото на оваа река. Особено е зафатена левата страна каде има и поголемо пространство за таложење, при што алувијалните почви зафаќаат мошне големи пространства.

Од развиените почви (типските) во Радовишкото Поле најголемо значење имаат црвениците. Тие овде зафаќаат големо пространство. Меѓутоа, површините под црвеница уште повеќе се зголемуваат ако кон нив се приклучат и оние делувијални почви во кои се јавува рублификација. И овие почви имаат значајна улога во земјоделството и земјоделското производство. Се јавуваат и на северната и на јужната страна од полето, со тоа што во северниот дел зафаќаат поголемо пространство. Особено се јавуваат помеѓу селата Сушево и Злеово, потоа помеѓу Подареш и Ораовица, како и западно од Радовиш и покрај патот за Штип. На јужната страна тие во земјоделството немаат големо значење, бидејќи ја зафаќаат повисоката периферија што се наоѓа под грмушки и ниски шуми.

Другите развиени почви, како минерално-блатните, солени и смолницата се јавуваат само понекаде и зафаќаат мали површини. Всушност, тие имаат само незначително локално значење.

7. Растителен и животински свет

Шумските комплекси во Радовишко во минатото зафаќале поголеми површини. Но, и покрај тоа, денес површините под шума се прилично големи, а се преземаат и соодветни мерки тие не само да се сочуваат туку и да се зголемат. Шумите на Плачковица особено се значајни. Тие заземаат простор од над 500 метри височина па сè до највисоките врвови. Имено, највисоките подрачја на оваа планина се, всушност, гранични подрачја на нашата Република, до каде се протега во височина шумскиот појас. Тоа се однесува и за подрачјето на Конечка Планина, додека на нискиот Смрдешник шумите го заземаат просторот помеѓу 500 и 800 метри.

Поголеми шумски комплекси се наоѓаат на следниве подрачја во општината:

— во подрачјето што го зафаќаат Радовишката и Ораовичката Река се застапени како дабова така и букова и четинарска шума. Така, под дабови шуми се наоѓаат околу 3 300 ха, додека буката, која се искачува и до 1400 метри надморска височина, е застапена на околу 2 200 ха. Мешаната шума, (даб, бука и други лисјари) зазема површина од околу 1 500 ха. Четинарската шума (црн бор) има површина од само 40 ха, додека грмушките без дрвна маса, зафаќаат површина од околу 380 ха. Вкупно на ова подрачје со шуми се опфатени околу 7 040 ха со вкупно дрвна маса од околу 480 000 м³ (таб. 16).

Значајно шумско подрачје е и сливот на Смиљанска Река, заедно со Лева Река и Сирава. Дабови шуми, како нискостеблени така и високостеблени, ги има на околу 6 000 ха, додека заедно со буката се застапени на околу 2 870 ха. Црниот бор зафаќа површина од само 22 ха. Вкупно во сливот на оваа река под шуми се наоѓаат површини од околу 13 292 ха, чијашто вкупна дрвна маса изнесува околу 1 076 000 м³;

— на Плачковица и највисоките делови се под шуми, како што е, на пример, горниот дел од сливот на реката Ломија. Овде се застапени, главно, високостеблени насади, и тоа мешани шуми даб-бука, како и чиста бука. Првите видови заземаат површина од околу 300 ха, додека вторите се значително застапени, односно со околу 2 000 ха. Вкупната дрвна маса на ова подрачје изнесува околу 734 000 м³;

— на нископланинскиот средишен дел, претставен со Смрдешник, се застапени само нискостеблени листопадни шуми, и тоа даб, габер и сл., со вкупно 10 300 ха површина и со дрвна маса од околу 517 000 м³;

— во сливот на Крива Лаковица шумските комплекси, главно, се застапени на Конечката Планина, и тоа со даб, бука и мешана шума. Така, дабовите шуми зафаќаат 800 ха, буковите 680 ха, а мешаната нискостеблеста шума околу 1 700 ха. Вкупната дрвна маса на ова подрачје изнесува околу 206 000 м³.

Таб. 16 — Уредени шумски комплекси во општината Радовиш

Подрачје	Даб		Даб-бука		Бука		Бука-бор		Бор	Сè		
	ха	м ³ (000)	ха	м ³	ха	м ³	ха	м ³	ха	ха	м ³	
Радовишко												
Ораовичка Р.	3 300	122	1 500	41	2 200	315	—	—	40	2	7 040	480
Смиљанска Р.	6 000	266	4 000	286	2 870	480	400	43	22	1	13 292	1 070
Ломија Р.	—	—	300	84	2 000	650	—	—	—	—	2 300	734
Смрдешник	10 300	517	—	—	—	—	—	—	—	—	10 300	517
Конечка Пл.	800	53	1 700	103	680	50	—	—	—	—	3 180	206
Вкупно	20 400	958	7 500	514	7 750	1 495	400	43	62	3	36 112	3 013

Според Катастарот на општината во Радовишко, вкупните шумски комплекси се застапени на 43 244 ха, така што, освен овие опфатени со прегледот, има и други помали подрачја под шумска вегетација за кои подоцна ќе бидат изработени шумски стопански основи.

Во последно време одделни шумски организации и стопанства извршиле пошумување на некои подрачја во општината на вкупна површина од околу 1 160 ха.

Што се однесува за тревниот регион, односно пасиштата, тие во оваа општина како вегетациска зона, односно појас, не се развиени. Имено, на највисоките шумски појаси, како и во извориштата на реките, се развиени само споредни шумски пасишта изолирани со шума. Порано вакви пасишта, односно тревни делови, биле констатирани на Плачковица, во месностите: Лисец и Бел Камен со 597 ха, Голак со 300 ха, Асанлија со 100 ха и Чатал со 190 ха, или вкупно 1 287 ха. Меѓутоа, освен овие, вакви споредни мали тревни површини има и на други места, така што нивната вкупна површина треба да е поголема.

Од животинскиот свет во општинскиот синор постојат повеќе видови дивеч, и тоа како на влакнест така и на перјест дивеч. Од заштитениот вид дивеч, овде позначајни се зајакот и срната. Зајакот најмногу е присутен во низиските и ридските подрачја. На повисоките надморски височини поретко се среќава. За нив има одредени реони во кои отстрелот времено е забранет, и тоа на површина од 3 000 ха, што се протега во сливовите на Радовишка Река и на Крива Лакавица. Срната, пак, која е грајно забранета, односно заштитена од отстрел, ги населува терените на Плачковица, Конечка Планина, Смрдешник и Готен.

Од перјестиот дивеч се заштитени: полската еребица, еребицата камењарка, фазанот и лештарката. Полската еребица се среќава на сите терени, особено во долните делови од сливовите на Радовишка Река и Крива Лакавица. За неа има трајна забрана за лов на околу 200 ха, додека со привремена забрана се опфатени околу 6 000 ха околу Радовишка Река. Еребицата камењарка, за разлика од полската, се забележува на повисоките надморски височини. И за неа има забранети реони на дел од Плачковица и Смрдешник. Фазанот, кој овде исто така е под заштита, не е автохтон вид туку е внесен. Годишно се пушта подмладок од околу илјада фазани, обично во сливот на Радовишка Река и Крива Лакавица. За него има трајна забрана за лов на терени со површина од околу 400 ха. Како значајна и доста редок вид перјест дивеч е и лештерката, која, исто така, е заштитена од лов. Неа ја има на одделни делови на Плачковица.

Од незаштитениот дивеч овде се застапени: волкот, лисицата, јазавецот, куната белка и златка, дивата свиња (за време на расплодот ловот е забранет) и други видови. Сите се, главно, застапени на повисоките надморски височини, односно на планинските реони во општината.

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛБИ

д-р Митко ПАНОВ

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛБИ

Население

Населението во општината Радовиш, низ повеќе пописни години, покажува различна динамика како во однос на вкупното движење на популацијата така и врз промените на демографската структура, механичкото движење и просторната разместеност. На ваквата динамика секако влијаеле и влијаат општествено-економските услови и односи, потоа спецификата на народносниот состав, природно-географските карактеристики, функционалните односи со соседните области и др. Сите тие и други фактори се одразуваат врз мобилноста на населението, а преку тоа и врз процесите на депопулацијата, деаграризацијата и врз обемот на урбанизацијата што се присутни во подрачјето на општината. Од тие причини, а и поради тоа што населението претставува основна движечка сила во организацијата на просторот, ќе бидат изложени основните белези, состојбите и промените на демографската структура, просторната дисперзивност и миграциските движења на населението.

1. Динамика на бројното движење на населението

Од првиот попис на населението, извршен во 1921 година, и низ сите подоцнежни пописни години, речиси, бројот на населението во општината Радовиш покажува постојан пораст, со исклучок меѓу пописните 1953 и 1961 година. Во одредени периоди динамиката на бројното движење била повеќе или помалку изразена во зависност од емиграцијата и природниот прираст на населението. Но, ако ова се однесува за вкупното бројно движење на населението, тоа не е така со бројното движење на градското и селско население, ниту пак со движењето во однос на просторните зони во рамките на општината и по одделни населби.

Според неслужбениот попис на населението, извршен во 1900 година, на територијата на денешната општина Радовиш,

кога имало и поголем број села, вкупно живееле 20 494 лица (1, стр. 233), што тогаш правело 2,2% од вкупното население во сегашна СР Македонија. Тоа значи дека таа била релативно добро населена, бидејќи спомнатиот процент ни до денешно време не е надминат во однос на вкупното население во Републиката. Меѓутоа, како се движел бројот на населението според службените пописи се гледа од следнава табела:

Година	1921	1931	1948	1953	1961	1971*	1981**
Број на жители	16 440	19 461	23 323	25 887	22 358	25 925	28 599

Од горните податоци се гледа дека сè до 1953 година вкупниот број на населението во општината е во пораст. Но од таа до 1961 година бројот на населението опаднал за 3 529 жители, главно, поради тоа што во овој период било најинтензивно иселувањето на муслиманското население за Турција, а кое овде живеело во околу 15 села и во градот Радовиш. Учеството на турското во вкупното население во општината во 1953 година изнесувало 40,3%, а во 1961 година 13,0%, односно во 1953 година тоа броело 10 427 жители а во 1961 година 2 917 жители.

Од 1961 до 1971 година повторно се зголемува бројот на населението, и тоа повеќе за 3 567 жители или за 15,9%. Во овој период иселувањето од општината нешто се намалува бидејќи миграциското салдо изнесувало — 1 824, за разлика од периодот 1953—1961 година кога изнесувало — 9 929. Во однос, пак, на 1981 година, бројот на вкупното население незначително се зголемил само за 2 674 жители или за 10,3%, што може да се претпостави дека и во овој најнов период постои одредено иселување, додека природниот прираст на населението се намалил. Така, на пример, тој во 1971 година изнесувал 18 промили, а во 1977 година 15,6.

Во 1981 година, од вкупното население во СР Македонија, на општината Радовиш се паѓале само 1,5%, а по масата на популацијата, во однос на сите 30 општини во Републиката, општината Радовиш го заземала 16-тото место, додека во 1971 година го заземала 17-тото место.

Но и покрај намалувањето на стапката на природниот прираст и сè уште присутната емиграција, во иднина се очекува пораст на бројот на населението. Така, на пример, се прогно-

1. В. Кљчовъ: Македонија — етнографија и статистика, Софија, 1900.

* Сите статистички податоци се користени од следниве публикации: „Население и домаќинства во НР Македонија по населби“, Завод за статистика на НРМ, Скопје, 1962; „Први резултати од пописот на населението и становите во 1971“, Републички завод за статистика, 17, Скопје, 1971; „Основни податоци по општини“, Републички завод за статистика“, 29, Скопје, 1972; „Статистички годишник на СРМ, 1978“, Републички завод за статистика, Скопје, 1978; „Први резултати од пописот на населението, домаќинствата и становите во 1981 год“. Републички завод за статистика, Статистички преглед 115, Скопје, 1981.

зира дека во 1985 година општината ќе брои 32 899 жители, во 1990 година 35 205, а во 2000 година ќе брои 39 425 жители (2, стр. 59).

Интересни се промените во динамиката на бројот на градското и селското население, што се гледа од следнава табела:

Година	1921	1931	1948	1953	1961	1971	1981
број на градското население	3 617	3 912	4 678	5 255	6 246	9 639	12 199
број на селското население	12 823	15 549	18 645	20 623	16 112	16 286	16 400

Во општината Радовиш секогаш преовладувало селското над градското население. Меѓутоа, поголема бројна разлика била карактеристична сè до 1961 година, откако тоа почнало да се намалува. Така, на пример, додека во 1948 година на градското население се паѓале 20,0%, а на селското 80,0% од вкупното население во општината, во 1971 година се паѓале 37,2% на градското а 62,8% на селското население, додека во 1981 година на селското се паѓаат 57,3% а на градското 42,7%. Според тоа, поинтензивниот процес на урбанизацијата започнал од 1961 година, кога за сметка на селското се зголемувал бројот на градското население.

Селското население од 1921 па сè до 1953 година било во постојан броен пораст, што е разбирливо бидејќи дотогаш основниот функционален белег на општината било земјоделството, а процесите на индустријализацијата биле незначителни. Во спомнатиот период бројот на селското население се зголемило од 12 823 на 20 632 жители или повеќе за 7 809 лица, односно за 60,1%. Од 1953 до 1961 година бројот на селското население значително се намалило, главно, поради спомнатото иселување на муслиманското население за Турција и поради засиленото иселување на населението од македонските села на релацијата село-град, при што веќе некои села биле сосема раселени. Во овој период селското население се намалило за 4 520 жители или за 21,9%. Меѓу 1961 и 1971 година, бројот на селското население, речиси, е идентичен, што значи дека и тогаш, во одреден обем, емиграцијата од селото продолжила. Меѓу 1971 и 1981 година порастот на селското население е незначителен, само за 11 жители, што значи оваа категорија жители во својата динамика стагнира.

Во 1953 година, во однос на вкупното селско население во СР Македонија, на општината Радовиш се паѓале 2,3%, а во 1981 година 1,9%, што е уште еден доказ за стагнација на селското население од општината. Во однос, пак, на 30-те општини

2. Е. Димитрова: Населението и демографскиот развој на регионот источна Македонија. Секторска студија. Економски институт на Универзитетот во Скопје, Скопје, 1978.

во СР Македонија, по број на селско население општината Радовиш во 1981 година го заземала XVII-тото место. Се предвидува во иднина бројот на селското население незначително да порасне. Така, во 1985 година се прогнозира дека тоа ќе брои 17 865 жители, во 1990 година 18 216, а во 2000 година 18 431 жител.

За разлика од селското, градското население низ сите пописни години покажува брзен пораст. Меѓутоа, од 1921 до 1961 година порастот е перманентен но релативно мал и благ, односно просечно годишно градското население растело за 92 жителя. Од 1948 до 1961 година градското население се зголемило за 1 568 жители или за 33,5%. Меѓутоа, откако почнале да се развиваат секундарните и терцијарните дејности во градот, неговата популациона маса покажува значителен пораст. Така, од 1961 до 1971 година бројот на градското население се зголемил за 3 393 жители или за 54,3%. Зголемувањето на населението продолжило со несмалено темпо и меѓу 1971 и 1981 година, односно повеќе за уште 2 560 жители или за 26,5%. Од 1961 до 1981 година просечно годишно градското население се зголемувало за 256 жители. Од 1921 до 1981 година бројот на градското население се зголемил за 8 582 жители или за 237,2%, со просечен годишен пораст од 143 жители.

Во 1948 година, во однос на вкупното градско население во СР Македонија, на општината Радовиш се паѓале 1,5%, а во 1981 година 1,1%. Во однос, пак, на 30-те општини во СР Македонија, по број на градско население општината Радовиш во 1971 година го заземала 15-тото место, а во 1981 година истото место. Во прогнозата на градското население се предвидува дека во 1985 година тоа ќе брои 15 074 жители, во 1990 година 16 989, а во 2000 година 20 994 жители.

Според гореизнесеното се гледа дека во општината Радовиш вкупниот број на населението почнал повторно да се зголемува од 1961 година па наваму, но тој пораст, особено меѓу 1971 и 1981 година релативно не е многу голем, што значи сè уште е присутна емиграцијата на населението во рамките на општината. Потоа, бројот на селското население од 1953 година па наваму е во опаѓање, додека бројот на градското, особено од 1961 година па наваму, е во пораст. Според предвидувањата за измената на структурата на населението во општината Радовиш, треба да се очекува дека во 2000 година градското население, по број на жители, ќе го надмине селското население.

Најнаселено и најголем број жители има Радовишкото Поле, како дел од Струмичко-радовишката Котлина, потоа следи горниот слив на Крива Лакавица, а најмалку е населено Дамјанското Поле, бидејќи претставува и најмала морфолошка, односно природна зона. Според тоа, и дистрибуцијата на активната работна сила не е еднаква по одделните просторни зони.

Во Радовишкото Поле лежат 23 населби, односно градот и 22 села. Во нив, во 1971 година, живееле 20 319 лица, од кои 10 680 биле селско население. Во 1981 година живеат 23 822 ли-

ца или 83,3% од вкупното население во општината, или 70,8% од вкупното селско население, односно 11 623 лица. Во однос на 1971 година значително е зголемен бројот на градското население, додека селското население покажува незначителен пораст, додека во однос на 1961 година бројот на селското население се зголемил за 1 504 жители или за 14,8%.

Во горниот слив на Крива Лакавица лежат 11 населби. Во нив во 1971 година живееле 4 177 лица, додека во 1981 година селското население се намалило на 3 394 лица или помалку за 18,7%. Во 1981 година на ова подрачје се паѓаат 11,8% од вкупното население во општината, или 22,7% од вкупното селско население. Во однос на 1961 година бројот на селското население се намалил за 1 119 лица или за 24,8%.

Во Дамјанското Поле лежат само 4 села, во кои во 1971 година живееле 1 429 лица. Во 1981 година, пак, бројот на населението се намалил на 1 383 лица или за 10,0%. Во однос на 1961 година, бројот на селското население се намалил за 97 лица. Во 1981 година на оваа зона се паѓаат 4,8% од вкупното население во општината, или 8,4% од вкупното селско население во општината.

Во Струмичко-радовишката Котлина, како изразена природна целина во југоисточниот дел на СР Македонија, во 1971 година вкупно живееле 102 889 жители или 6,2% од вкупното население во Републиката, додека во 1981 година живееле 115 872 или 6,0%. Понаселена е општината Струмица, која го зафаќа поголемиот дел од котлината: во 1981 година во неа живееле 87 273 жители, а во општината Радовиш 28 599 жители, или на општината Струмица се паѓале 75,3%, а на општината Радовиш 24,7% од вкупното население во општината (3, стр. 204).

Карактеристични се и промените кои настанале во бројниот однос меѓу земјоделското и неземјоделското население. Од 1953 до 1971 година опаѓа бројот на земјоделското а се зголемува на неземјоделското население. Така, на пример, во 1953 година земјоделското население броело 21 648 лица а во 1971 година 16 786 лица, односно помалку за 4 862 лица или за 22,4%. Во 1981 година, пак оваа категорија население броела 12 629 лица, но во однос на 1971 година помалку за 4 157 лица или за 24,7%. Неземјоделското население, пак, во 1953 година броело 4 239 лица а во 1971 година 9 139 лица, додека во 1981 година имало 15 946 или повеќе за 6 807 лица, односно за 74,5%. Според тоа видно е учеството на трансферот на земјоделското во неземјоделско население, а тоа на одреден начин има одраз и врз процесот на деаграризацијата.

Како се менувал бројот на населението така се менувала и густината на населеноста. Така, на пример, во 1948 година густината на населеноста во општината изнесувала 32 жителя

3. М. Панов: Демографски карактеристики на Струмичко-радовишката општина. Годишен зборник на ПМФ, Географски институт, кн. 21, Скопје, 1975.

на км², во 1953 година изнесувала 35 жители на км², во 1961 година, кога се намалил бројот на вкупното население, густината на населеноста изнесувала 30 жители на км², додека во 1971 година таа изнесувала 36 жители на км², а во 1981 година 39 жители. Според ваквата густина на населеност од 30-те општини во Републиката, општината Радовиш го заземала 23 место, што значи дека е поретко населена, односно двојно помалку од просекот на СР Македонија.

Одделно како се движел бројот на населението по населби се гледа во приложената табела, од која може да се констатира кои населби и кога растеле или опаѓале по број на жители, и кои населби и кога сосема се раселени.

И м е	1900	1948	1953	1963	1971	1981
Али Коч	300	305	343	243	294	373
Али Лобаси	50	178	181	51	13	9
Бучим	200	318	354	192	198	279
Воиславци	340	576	571	711	783	802
Габревци	330	416	461	458	437	417
Гарван	270	254	299	290	166	66
Г. Враштица	132	146	160	57	—	—
Г. Липовик	420	407	422	377	437	309
Дамјан	600	649	730	606	586	451
Дедино	700	606	702	675	762	813
Д. Враштица	125	117	113	98	56	4
Д. Липовик	380	449	502	486	577	515
Д. Радеш	200	60	73	85	88	28
Држанци	100	248	284	21	10	—
Загорци	210	222	246	222	158	64
Злеово	400	807	940	656	833	99
Ињево	740	802	900	922	1 180	1 379
Јаргулица	356	764	839	627	648	742
Калаузлица	1 065	408	436	36	64	124
Калугерица	290	684	745	572	708	823
Козбунар	190	401	436	236	118	52
Конче	1 230	1 246	1 335	980	965	972
Коцалија	250	583	615	361	349	486
Лубница	569	599	646	592	595	446
Ново Село	80	243	284	71	17	—
Ораовица	534	1 121	1 284	1 294	1 558	1 666
Папавница	90	158	168	129	79	28
Погулево	75	151	157	149	105	51
Подареш	700	1 051	1 178	1 263	1 359	1 476
Покрајчево	90	213	260	303	325	383
Прналија	280	190	224	194	153	201
Радовиш	6 230	4 678	5 255	6 246	9 650	12 199
Ракитец	216	295	392	421	467	504
Раклиш	270	414	408	430	430	593
Скоруша	300	412	466	438	231	69
Смилјанци	250	495	532	384	309	167
Сулдурци	70	193	273	459	402	327
Супурге	220	117	132	72	46	82
Тополница	400	548	583	533	540	605
Шеинташ	80	277	290	61	4	—
Шипковица	85	238	258	190	133	55
Штурово	60	227	257	80	101	52
Карацалар	100	103	118	14	—	—
Негреновци	48	83	79	19	—	—
Чешме Маале	75	183	195	54	—	—

И м е	1900	1948	1953	1963	1971	1981
Дурутлија	50	48	52	—	—	—
Каралобаси	75	136	146	—	—	—
Саригол	75	134	150	—	—	—
Коселија	100	213	326	—	—	—
Худаварлија	125	154	174	—	—	—
Асели	50	—	—	—	—	—
Цами Маале	75	—	—	—	—	—
Папина	100	—	—	—	—	—
Аракли	50	—	—	—	—	—
Г. Радеш	50	—	—	—	—	—
Трескавец	96	—	—	—	—	—
Боров Дол	6	—	—	—	—	—

2. Бројно движење и структурални промени на домаќинствата

Бројот и структуралните промени на домаќинствата покажуваат слична динамика, како и бројното движење на населението. Промените се очигледни како во нивниот вкупен број така и во бројот на градските и селските домаќинства, во учеството на бројот на членовите во едно домаќинство, во просечното учество на членови во едно домаќинство и во промените на видот на домаќинствата. На структуралната трансформација на домаќинствата најмногу влијаеле општествено-економските фактори, миграциските движења и распаѓањето на патрјархалните големи домаќинства.

Како се движел бројот на домаќинствата од 1948 година па наваму се гледа од следнава табела:

Година	1948	1953	1961	1971	1981
вкупно	4 324	4 885	4 359	5 352	6 783
градско	1 132	1 303	1 502	2 351	3 202
селско	3 192	3 582	2 857	3 001	3 581

Според наведените податоци, опаѓањето на вкупниот број домаќинства единствено се јавува меѓу 1953 и 1961 година, односно во периодот на засиленото иселување на муслиманското население за Турција. Но, сепак од 1948 до 1981 година, за време од 33 години, вкупниот број се зголемил за 2 459 домаќинства или за 56,8%. Во 1981 година, во однос на вкупниот број домаќинства во Републиката, на општината Радовиш се паѓале 1,5%.

Градските домаќинства, низ сите пописни години, покажуваат перманентен пораст, а најголем е порастот меѓу 1961 и 1981 година, во времето на поинтензивното доселување на селското население во градот. Од 1961 до 1981 година бројот на градските се зголемил за 1 700 домаќинства или за 113,1%. Во 1981 година, од вкупниот број градски домаќинства во Републиката, на општината Радовиш се паѓале 1,0%. Во истата, 1981 година, од вкупниот број домаќинства во општината, на градските се паѓале 47,%, додека во 1961 година 28,0%.

За разлика од градските, селските домаќинства покажуваат опаѓање меѓу 1953 и 1961 година, поради спомнатото иселување на муслиманското население. Но, и во периодот меѓу 1961 и 1971 година порастот релативно не е многу голем, бидејќи тогаш поинтензивно се раселуваат некои села. Всушност, од 1948 до 1981 година, бројот на селските домаќинства пораснал само за 389 или за 12,2%. Во 1981 година, во однос на сите селски домаќинства во Републиката, на општината Радовиш се паѓале 2,7%. Истата година, од вкупниот број домаќинства во општината, на селските се паѓале 52,8%, а во 1948 година 75,8%.

Просечното учество на членови во едно домаќинство покажува тенденција на опаѓање. Така, во 1948 година просечно на едно домаќинство се паѓале по 5,4 члена а во 1981 година по 4,2 члена, додека во 1971 година по 4,8 члена, нешто над просекот на СР Македонија (4,6 члена). Перманентно опаѓање се гледа кај селските домаќинства, и тоа од 5,8 члена во 1948 година, на 5,4 члена во 1971 година, или на 4,5 члена во 1981 година, што е негативна појава за селските домаќинства како основни работни единици во аграрното производство. Градските домаќинства, низ сите пописни години, речиси, имаат неизменета состојба, односно по 4,1 лице на едно домаќинство, но веќе во 1981 година учеството на членовите во едно домаќинство изнесува 3,8 члена.

Интересни се и промените на домаќинствата според бројот на членовите. И во општината Радовиш се гледа тенденција на пораст на домаќинствата со помал број членови, а опаѓање на бројот на домаќинствата со голем број членови, што може да се види од следнава табела:

Број на домаќинства со членови

Година	1 член	2 члена	3 члена	4 члена	5 члена	6 члена	7 члена	8 и +
1953	229	360	568	784	814	760	559	811
1961	232	241	530	709	755	688	482	622
1971	246	477	639	1 113	1 028	796	488	562
1981	281	832	1 063	2 019	1 220	715	324	329

Од горниве податоци може да се направи следнава споредба. Во 1953 година, до 3 члена вкупно имало 1 157 домаќинства, а во 1971 година нивниот број се зголемил на 1 608 домаќинства, или повеќе за 39,0%. Во 1953 година, со 7 и повеќе членови имало 1 370 домаќинства, а во 1971 година 1 050 домаќинства или помалку за 23,3%. Овие споредби јасно укажуваат дека во општината Радовиш се распаѓаат патријархалните домаќинства со голем број членови а расте бројот на домаќинствата со мал број членови, што е карактеристично како за градските така и за селските домаќинства, за кои, пак, ваквата структура на домаќинствата не е поволна за земјоделското производство во индивидуалниот сектор. Оваа констатација најдобро е илустрирана со податоците што се однесуваат за 1981 година, кога

значително пораснал бројот на домаќинствата со мал број членови.

Според изворите на приходите, односно според економските белези, домаќинствата покажуваат структурни промени, што се гледа од следнава табела:

година	Вид домаќинства		
	земјоделски	неземјоделски	мешани
1953	3 802	1 083	—
1961	2 852	948	559
1971	2 696	1 622	1 034

Врз основа на горните податоци може да се заклучи дека значително опаѓа бројот на земјоделските домаќинства, и тоа од 1953 до 1971 година за 29,0%, додека расте бројот на неземјоделските домаќинства, и тоа за 33,2% и од 1961 до 1971 година бројот на мешаните домаќинства нараснал за 45,9%, што е еден од индикаторите за засилениот процес на урбанизацијата. Всушност, во 1971 година бројот на неземјоделските и мешаните домаќинства, речиси, се изедначил со бројот на земјоделските домаќинства, што во минатите пописни години случајот не беше таков. Во 1971 година, од вкупниот број домаќинства во општината, на земјоделските се паѓале 50,4%, на неземјоделските 30,3%, а на мешаните 19,3%.

3. Други демографски белези на населението

Население по пол. — Во, речиси, сите пописни години по ослободувањето, во општината Радовиш преовладувало машкото над женското население. Меѓутоа, разликата меѓу бројот на машките и женските лица не била многу голема. Така, на пример, во 1953 година машките броеле 13 026 лица а женските 12 861 лице, или разлика од 165 лица во корист на машкото население. Во 1961 година разликата изнесувала само 126, или тогаш машкото население броело 11 242 а женското 11 116 лица. Во 1971 година на машкото население се паѓале 13 057 лица или 50,5%, а на женското 12 868 лица или 49,5%, односно разликата била 189 во корист на машкото население. Во 1981 година, пак, машките броеле 14 597 лица или 51,1%, а женските 13 978 лица или 48,9%.

Структурата по пол меѓу градското и селското население, исто така, оди во прилог на машкото население, но без големи бројни разлики. Така, во 1981 година од градското население на машките се паѓале 6 204 лица, а на женските 5 984, од селското, пак, население на машките се паѓале 8 393 лица а на женските 7 994. Од вкупното машко население во општината, во 1981 година, на градското машко население се паѓале 42,5%, а

на селското 57,5%, на женското, пак, градско население се паѓале 42,8% а на женското селско население 57,2%. Интересно е да се спомне дека од вкупно 40 селски населби во 1971 година, машкото население преовладувало во 24 села, а женското во 14 села, додека во две села бројот бил ист.

Од горните податоци може да се заклучи дека и двете структури по пол, односно и машките и женските лица се, речиси, бројно еднакво застапени во општината, а тоа значи дека и производствените сили според полот се идентични. Разлика постои само во тоа што поголем број машко и женско население преовладува во селските населби.

Структура на населението по старост. — Промените што настанале во старосната структура на населението произлегуваат од состојбите и промените на природното движење на населението и од миграциските движења. Во периодот од 1961 до 1981 година може да се заклучи дека во општината Радовиш се подобрува старосната структура на населението во корист на активното, односно работоспособното население, опаѓа порастот на младото население а се зголемува бројот на старото население од 65 и повеќе години. Ова се должи на тоа што се продолжува средното траење на животот, а веројатно и поради помалото учество на старите лица во иселувањето од рамките на општината. Впрочем, каква е структурата на населението по старост се гледа од следнава табела:

Година	0—14 год.			15—64 год.			65 и повеќе год.		
	вкупно	маш.	жен.	вкупно	маш.	жен.	вкупно	маш.	жен.
1961	9 039	4 558	4 481	12 376	6 234	6 142	943	432	511
1971	9 564	4 931	4 633	15 110	7 507	7 603	1 251	619	632
1981	8 672	4 500	4 172	18 258	9 273	8 985	1 645	823	822

Според горните податоци во општината Радовиш најбројно е застапена старосната група од 15 до 64 години, односно работоспособното население. Од 1961 до 1981 година бројот на населението во оваа група се зголеми за 5 882 лица или за 47,5%. Зголемувањето е забележано и кај машкото и кај женското население. Меѓутоа, интересно е дека во 1961 година преовладувало, иако не многу, машкото над женското население, а таков е случајот и во 1981 година. Во 1981 година, од вкупното население во општината, на старосната група од 15 до 64 години се паѓале 63,9%.

Втора по број на население е старосната група од 0—14 години, односно младото население. Меѓутоа, во оваа група од 1961 до 1981 година опаѓа бројот на лицата, што значи дека стапката на природниот прираст е во опаѓање. Во спомнатиов период бројот на населението од оваа група се намалил за 367 лица или за 4,0%. Опаѓање е забележано и кај машкото и кај

женското население, но повеќе кај женското. Во 1981 година, од вкупното население во општината, на старосната група од 0 до 14 години се паѓале 30,4%.

Најмалубројна е старосната група од 65 и повеќе години, но таа релативно се зголемува. Така, од 1961 до 1981 година бројот на старото население се зголемил за 702 лица или за 74,4%. Во оваа група и во 1971 година бројот на машките и женските лица, речиси, е ист. Во 1981 година, од вкупното население во општината, на старосната група од 65 и повеќе години се паѓале 5,7%.

Според податоците од 1981 година, интересен е и прегледот на старосната структура меѓу градското и селското население, што се гледа од следнава табела:

Старосни групи	Градско население			Селско население		
	вкупно	машки	женски	вкупно	машки	женски
0—14 год.	3 370	1 756	1 614	4 032	2 744	1 288
15—64 год.	8 243	4 180	4 063	11 285	5 084	6 201
65 и + год.	575	268	307	1 070	565	505

Според горните податоци се гледа дека и кај градското и кај селското население најбројно е застапена старосната група од 15 до 64 години. Од вкупното население на оваа група, на градското се паѓаат 42,2%, а на селското 57,8%, а тоа значи дека поголем контингент работоспособно население се наоѓа на село. Потоа, следи групата од 0 до 14 години, од која на градското население се паѓаат 45,5% а на селското 55,5%, што значи дека и во оваа старосна група е поголемо учеството на селското население, односно поголем број млади лица живеат на село. Од старосната група од 65 и повеќе години на градското се паѓаат 34,9% а на селското население 65,1%, односно значително повеќе стари лица живеат на село.

Во 1971 година, во однос на вкупното население во населбата, со најголемо учество на стари лица од 60 и повеќе години се истакнуваат селата: Гарван (14,5%) Козбунар (14,4%), Скоруша (13,0%), Раклиш (12,8%), Д. Враштица (10,8%) и Лубница (9,9%), додека меѓу 8 и 9% стари лица имало во населбите: Габревци, Г. Липовик, Дедино, Загорци, Ораовица, Папавница, Подареш и Шипковица. Од сите, пак, села во општината, најголем број стари лица, од 65 и повеќе години, имало во населбите: Ораовица (81), Подареш (73), Конче (56), Лубница (49), Ињево (41), Воиславци (38), Раклиш (35) и Дедино (34).

Според проценката и прогнозата на населението по возраст се предвидува дека во 1985 година старосната група од 0 до 14 години ќе брои 9 649 лица, од 15 до 64 години 21 337 лица и од 65 и повеќе години 1 914 лица. Во 2000 година се предвидува старосната група од 0 до 14 година да брои 10 132 лица, од 15 до 64 години 26 809 лица, а од 65 и повеќе години 2 484 лица (8, стр. 69).

Природно движење на населението. — Овој демографски елемент, прикажан преку промените на стапките на наталитетот, морталитетот и природниот прираст има значење за оценка на репродукцијата на населението. Во општината Радовиш, природното движење на населението покажува тенденција на намалување на гореспоменатите стапки, а особено од 1961 година па наваму, што може да се види од следнава табела:

Година	Живородени на 1000 жители	Умрени на 1000 жители	Природен прираст
1961	35,4	7,6	27,8
1971	24,5	6,5	18,0
1977	21,4	5,8	15,6
1982	19,8	5,7	14,1

Наталитетот покажува значително опаѓање што е во тесна врска со структуралните промени на населението и миграциските движења. Така, од 1961 до 1977 година наталитетната стапка опаднала за 14 промили, а меѓу 1971 и 1977 година за 3,1. За првпат во 1977 година наталитетната стапка во општината Радовиш е незначително под просечната стапка во Републиката, додека, на пример, во 1961 година таа била за 5,4 промили над просечната наталитетна стапка во Републиката. Во споредба, пак, со 1982 година, а во однос на 1961, стапката на наталитетот опаднала за 15,6 промили, стапката на морталитетот за 1,9, а стапката на природниот прираст за 13,7. Во однос на сите општини во Републиката, општината Радовиш по наталитетната стапка во 1977 година го зазема 11-тото место, додека во 1961 година го заземала 5-тото место, а тоа го потврдува фактот дека во општината значително се намалила стапката на наталитетот.

Исто така и морталитетот покажува опаѓање, бидејќи од 1961 до 1971 година стапката на морталитетот се намалила за 1,8 промила, а меѓу 1971 и 1977 година за 0,7. Покрај другото, врз намалување на смртноста влијае и значително опаѓање на стапката на смртноста на доенчињата. Така, во 1971 година таа изнесувала 54,9 промила а во 1977 година 47,5, односно помалку за 7,4 промила. Од сите општини во Републиката, општината Радовиш го зазема 17-тото место по стапката на смртноста на доенчињата. Во однос на просечната стапка на морталитетот во Републиката, општината Радовиш и во 1971 и во 1977 година има помал просек. Во 1977 година во однос на сите општини во Републиката, општината Радовиш, по морталитетната стапка го зазема 28-то место, додека во 1961 година го заземала 20-тото, а тоа зборува дека во оваа општина смртноста многу опаднала, односно дека е една од најдобрите општини во Републиката со најмал процент на смртност на населението.

Со намалување на стапката на наталитетот и морталитетот намалена е и стапката на природниот прираст. Така, во 1961 година таа изнесувала 27,8 промили а во 1977 година 15,6, односно помалку за 12,2 промили, а во однос на 1971 година помалку за 2,4. Меѓутоа, во сите три наведени години во табелата, во однос на просекот на природниот прираст во Републиката, општината Радовиш покажува нешто поголема стапка од онаа во СР Македонија. Така, во 1961 година стапката на природниот прираст во општината е поголема од републичката за 7,2 промила, а во 1977 година само за 1,2. Во 1977 година, во однос на сите општини во СР Македонија, општината Радовиш го заземала 10-тото, а во 1961 година 3-тото место.

Структура на населението по писменост и училишна подготовка. — Во општината Радовиш, може да се каже дека структурата на населението по писменост, во однос на првите години по ослободувањето, се подобрила, иако учеството на неписмените лица сè уште е присутно и актуелно, што се гледа од следнава табела:

Година	Писмени	Неписм.	Неписмени по возраст — 1981 година				
			10—14 г.	15—34 г.	35—49 г.	50—64 г.	65 +
1953	10 146	8 433	117	594	587	605	1 212
1961	10 900	4 941	—	—	—	—	—
1971	15 454	4 098	—	—	—	—	—
1981	19 769	3 115	—	—	—	—	—

Според горните податоци се заклучува дека бројот на писмените лица расте а на неписмените опаѓа. Од 1953 до 1971 година, бројот на писмените лица се зголемил за 94,8%, а на неписмените опаднал за 63,0%. Меѓутоа, односот на овие две структури во 1953 година не покажувал големи разлики, бидејќи тогаш на писмените лица се паѓале 54,6%, а на неписмените 45,4%. Со интензивното иселување на муслиманското население за Турција, кое предимно било неписмено, веќе во 1961 година, а особено во 1971 година, разликите станале значителни во корист на писменото население. Така, во 1961 година на писмените се паѓале 68,8% а на неписмените 31,2%, во 1971 година тој однос изнесувал 79% на писмените и 21% на неписмените лица, а во 1981 година 86,4% спрема 13,6%.

Со 13,6% неписмено население во 1981 година општината Радовиш го заземала 11-тото место од сите општини во Републиката, а тој процент бил како и републичкиот. Од неписмените, машкото броело 1 136 лица или 36,5%, а женското 1 979 или 63,5% од вкупното население во општината.

Според податоците од 1981 година, неписменото население е застапено во сите старосни групи над 10-годишна возраст. Ако за групата на населението старо од 50 и повеќе години е донекаде разбирливо поголемото учество на неписмените, проблем претставува појавата на неписмените во помладите старосни групи. Така, на пример, на старосната група од 10 до 14 години

се паѓале 3,7% од вкупното неписмено население во општината, а најголемо е учеството во најстарата група од 65 и повеќе години со 39,0%.

Состојбата и промените на населението старо 10 и повеќе години по училишна подготовка се гледа од следнава табела:

Година	Без школска и подготовка и со 1—7 одделенија основно училиште	Основно училиште	Училиште за ВК и ВКВ работници	Гимназија и средно училиште	Виша, висока и факултет
1953	18 029	309	54	155	5
1961	14 722	730	95	258	36
1971	15 640	2 620	238	807	247
1981	12 149	4 399	756	1 949	627*

Горните податоци јасно укажуваат на тоа дека училишната подготовка на населението во 1953 година била мошне неповолна за општината, но дека во 1961 година, а особено во 1981 година, таа значително се подобрила, барем во однос на бројот на лицата со повисоко образование. Така, на пример, во 1953 година на структурата без школска подготовка и со 1—7 одделенија основно училиште се паѓале 97,1%, а на структурата со више, високо образование и факултет 0,1%. Во однос на 1961 година значително се намалил бројот на лицата без школска подготовка, и тоа за 18,3%, а се зголемил на лицата со основно образование, и тоа за 136,2%, но во другите образовни структури порастот, релативно, не е голем.

Интересно е дека во 1971 година, а во однос на 1961 година, повторно се зголемил бројот на лицата без школска подготовка и со 1—7 одделенија основно училиште, и тоа повеќе за 918 лица или за 6,2%, но затоа се гледа изразито подобрување во другите структури, а особено на групата со виша, високо образование и факултет. Во 1981 година на првата група се паѓале 61,0% од вкупното население во општината над 15-годишна возраст. Значително е зголемена групата со основно образование, и тоа за 502,6% во однос на 1961 година, потоа на групата училиште за КВ и ВКВ работници за 695,7%, на гимназија и средностручно образование за 655,4%. Групата со више и високо образование и факултет е зголемена, во однос на 1961 година, за 591 лице, но во однос на вкупното население во општината со над 10-годишна возраст се паѓале само 3,1%.

Од досега изложеното за структурата на писменоста на населението во општината Радовиш, заклучно со 1981 година, мо-

* За 1981 година податоците се однесуваат за население постаро од 15 и повеќе години.

же да се каже дека бројот на неписмените се намалил, но сè уште нивното учество е релативно големо. Потоа, значително е голем бројот на лицата без школска подготовка и со 1—7 одделенија основно училиште, што сè уште претставува неповолна појава. Меѓутоа, позитивно е што се гледа подобрување на структурата со средно, више и високо образование.

Население по народност. — Низ сите пописни години, пред и по Втората светска војна, во општината Радовиш секогаш најбројно биле застапени Македонците. Од другите народи и народности најголемо е учеството на Турците, а другите се малку застапени, што се гледа од следнава табела:

Година	1921	1953	1961	1971	1981
Македонци	9 113	14 982	18 670	22 320	24 153
Турци	7 056	10 427	2 917	3 273	4 066
Албанци	4	7	168	85	53
Власи	56	79	—	—	2
Роми	—	193	—	18	28
Други	211	199	603	229	197

Според горните податоци, бројот на Македонците во сите пописни години перманентно растел, а најмногу меѓу 1953 и 1961 година. Додека во 1953 година, во однос на целокупното население во општината, на Македонците се паѓале 57,9%, во 1981 година се паѓале 84,5%. Во однос, пак, на вкупното македонско население во Републиката, во 1981 година на општината Радовиш се паѓале 1,8%. Во 1953 година, од вкупно 49 села, Македонците живееле во 34 населби, од кои во 20 села живееле само Македонци а во 14 населението било мешано со Турците. По интензивното иселување на муслиманското население за Турција и по внатрешното преразместување на населението, во 1981 година Македонците живеат во 31 од вкупно 37 села, од кои во 25 села живеат само Македонци а во 6 населби населението е мешано со Турците. Во 1953 година во градот Радовиш живееле 3 663 Македонци или 69,7% од вкупното градско население, а во 1981 година живееле 10 418 Македонци или 85,4%. Во селските, пак, населби во 1953 година живееле 11 319 Македонци или 54,8% од вкупното селско население во општината, а во 1981 година живееле 13 735 Македонци или 83,7%, кое, впрочем, може да се види од следнава табела:

Година	Македонци		Турци		Албанци		Роми		Други	
	град	села	град	села	град	села	град	села	град	села
1953	3 663	11 319	1 310	9 117	7	—	146	47	129	149
1961	5 183	13 487	792	2 325	2	166	—	—	469	134
1971	8 201	14 119	1 280	1 993	10	75	17	1	131	98
1981	10 418	13 735	1 551	2 515	12	14	39	—	117	80

Најголем број Турци имало во 1953 година, односно пред започнувањето на нивното иселување за Турција. Тогаш, во однос на вкупното население во општината, на Турците се паѓале 40,3%, што значи дека општината била значително населена со население од оваа народност. Меѓутоа, поради спомнатите иселувања, во 1961 година нивниот број се намалил на 2917 жители, што правело 13,0% од вкупното население во општината. Меѓу 1953 и 1961 година бројот на Турците се намалил за 7510 лица. Во 1981 година нивниот број повторно се зголемува и тоа повеќе за 1149 лица, односно тогаш Турците броеле 4066 жители или 14,2% од вкупното население во општината. Во однос, пак, на вкупното турско население во Републиката, на општината Радовиш, во 1981 година, се паѓале 4,7%.

Група јуруци население од турска народност во с. Прналија (1956 г.)

Во 1953 година Турците живееле во 29 селски населби, од кои во 15 села живееле само Турци, а во 14 заедно со Македонците. Во 1961 година чисти биле само 8 турски села, додека во 1981 година само Турци живееле во 6 села, а во другите 6 биле мешани со македонско население. Во овој период биле раселени поголем број турски села, како: Коселија, Дурутлија, Худаварлија, Каралобаси, Саригол и др. Во 1981 година како чисти турски села се сметаат: Сунџурге, Али Коч, Коцалија, Прналија, Калаузлија и Бучим, а како мешани: Конче, Дамјан, Тополница, Калугерица, Ораовица и Али Лобаси. Во 1953 година во градот Радовиш живееле 1310 Турци или 24,9% од вкупното градско население, а во 1981 година живееле 1551 Турци или 12,7%. Бројот на Турците во селата опаднал, и тоа од 9117 во 1953 го-

дина на 2 515 во 1981 година или за 72,4%. Во 1981 година на Турците се паѓале 15,3% од вкупното селско население во општината, додека во 1953 година 44,2%.

Албанците во општината Радовиш сосема малку се застапени. Нивниот број нешто се зголемил во 1961 година, по иселувањето на Турците, но во 1971 година опаднал, а во 1981 година уште повеќе. Во 1981 година вкупно во општината живееле 53 Албанци, што прави само 0,2% од вкупното население во општината. Од нив 12 лица живееле во градот а 39 во селата, и тоа, главно, во Тополница и Бучим.

Ромите во статистиката се покажани во мал број, сè на сè во 1981 година 28 лица, но нивниот број фактички е поголем, бидејќи добар дел од нив, за време на пописите, особено во 1961 и 1971 година, се изјасниле за Турци. Така, на пример, во 1953 година имало 193 Роми, а во 1961 година во пописните листи не е заведен ниту еден Ром. До 1961 година Роми живееле во три села, и тоа: Јаргулица, Ракитец и Загорци.

Во периодот меѓу 1953 и 1961 година на територијата на општината Радовиш живееле и Власи, но во 1961 година тие веќе не се забележани во статистиката. Власите живееле во следниве села: Дамјан 15 лица, Јаргулица 16 лица, Ораовица 16 лица и најмногу во Подареш 32 лица.

Население по активност и активно население по сектори на дејност. — Според пописните години од ослободувањето па наваму, контингентот на активното население бил променлив, главно, во зависност од миграциските движења. Од вкупното, пак, население, сè до 1981 година, бројно било позастапено издржуваното отколку активното население, што впрочем тоа може да се види од следнава табела:

Година	Активно население	Издржувано население	Без дејност и непознато
1953	11 774	13 633	488
1961	9 136	11 597	461
1971	11 501	14 236	188
1981	14 428	12 905	939

Бројот на активното население од 1953 до 1961 година се намалил за 2 638 лица или за 22,4%, поради иселување на муслиманското население и друго селско население. Во периодот од 1961 до 1971 година расте бројот на активното население, и тоа повеќе за 2 365 лица или за 20,5%, а во периодот од 1971 до 1981 година активното население нараснало за 2 927 лица или за 25,5%. Во 1981 година на активното население се паѓале 50,5% од вкупното население во општината. Во однос, пак, на вкупното активно население во Републиката, во 1981 година на општината Радовиш се паѓале 2,1%, а по број на оваа структура население општината го заземала 17-тото место од сите општини во Републиката. Во 1981 година од вкупното активно насе-

ление машките броеле 7 890 лица или 54,7%, а женските 6 538 лица или 45,3%. Во 1971 година земјоделското активно население броело 8 661 лице или 71,0% од вкупното активно население во општината, додека неземјоделското активно население броело 3 540 лица или 29,0%, што ѝ давало аграрен белег на општината. Во 1981 година градското активно население броело 5 594 лица или 38,7% од вкупното активно население во општината, а селското активно население броело 8 834 лица или 61,3%, додека во 1953 година разликата била уште поголема, односно тогаш активното градско население броело 1 785 лица или 15,2%, а селското активно население 9 989 или 84,8%.

Слично како активното, и издржуваното население, од исти причини, покажува намалување меѓу 1953 и 1961 година, и тоа помалку за 2 036 лица или за 17,5%, додека меѓу 1961 и 1971 година, издржуваното население повторно се зголемува, и тоа за 2 636 лица или за 22,7%, а меѓу 1971 и 1981 повторно се намалува, и тоа за 1 331 или за 9,3%. Во 1981 година, од вкупното население на општината, на издржуваното се паѓале 45,1%. Во однос, пак, на вкупното издржувано население во Републиката во 1981 година на општината Радовиш се паѓале 1,3%. Истата година од вкупното издржувано население во општината машките броеле 5 984 лица или 46,4%, а женските 6 921 лице или 53,6%, односно за разлика од активното население, кај издржуваното преовладуваат женските лица.

Интересни се и промените во врска со активното население по сектори на дејност. Имено, од 1953 до 1971 година опаднал бројот на активното население во примарната дејност а се зголемил во секундарната и терцијарната дејност, но и покрај тоа основното занимање на луѓето било најмногу вработено за примарната дејност, што се гледа од следнава табела:

Година	Активно население по сектори на дејност			
	примарен	секундарен	терцијарен	Без дејност и непознато
1953	10 099	656	539	480
1961	7 325	688	662	461
1971	8 592	1 625	1 096	188

Со оглед на сè уште аграрниот белег на општината, низ сите пописни години преовладувало учеството на активното население во примарната дејност, односно главно во земјоделството. Оваа група дејност била најбројна во 1953 година, пред помасовното иселување на муслиманското население, кога на неа се паѓале 85,8% од вкупното активно население во општината. Во 1961 година опаднал, а во 1971 година повторно се покачил бројот на активното население во примарната дејност. Тогаш, на оваа група се паѓале 74,7% од вкупното активно население во општината. На општината Радовиш во 1971 година се паѓале 3,0% од активното население во примарната дејност во Репуб-

ликата, односно таа го заземала 11-тото место од сите општини во СР Македонија. Во 1953 година во градот на активното население од примарната дејност се паѓале 6,4% од вкупното активно население во општината, а во 1971 година 12,3%, а тоа укажува дека миграцијата село-град била мошне активна.

Со оглед на тоа дека во првите неколку пописни години индустријата и градежништвото во градот не биле доволно развиени, учеството на активното население во секундарната дејност во 1953 и 1961 година било мало, но, затоа пак, тоа било зголемено во 1971 година. Така, во 1953 година на секундарната дејност се паѓале 5,5% од вкупното активно население во општината, а во 1971 година 14,1%. Од вкупното, пак, активно население на секундарната дејност во Републиката, на општината Радовиш се паѓале само 0,9%. Оваа дејност била најмногу врзана за градот така што во 1971 година на неа се паѓале 79,0% од вкупното активно население во секундарната дејност во општината.

Сличен е случајот и со активното население во терцијарната дејност, бидејќи во 1953 и 1961 година учеството на активното население во оваа дејност не било големо, но затоа се зголемило во 1971 година. Така, во 1953 година на оваа дејност се паѓале 4,6% од вкупното активно население во општината, а во 1971 година 9,5%. Од вкупното активно население во терцијарната дејност во Републиката, на општината Радовиш се паѓале 0,9% а на градот, во 1971 година, 83,5%.

Промени настанале и во бројот и учеството на активното население по дејности. Така, на пример, пораснал бројот на активното население во индустријата и рударството, и тоа од 152 лица во 1953 година на 1 039 во 1971 година или повеќе за 583,5%. Меѓутоа, во однос на Републиката во 1971 година учеството на активното население во индустријата и рударството на општината Радовиш е незначително, само 1,1%. Во истата година на градот се паѓале 87,7% од вкупното активно население во индустријата и рударството во општината. Меѓутоа, активно население во оваа дејност имало и од 20 села, но најмногу од Дамјан 40 лица, Раклиш 24, Ораовица 13, Воиславци 12, Ињево 8 и Тополница 6 лица, додека од другите села учеството на активното население во оваа дејност изнесувала од 1 до 4 лица.

Најголем број активно население припаѓа на земјоделската дејност. Меѓутоа, во 1953 година, кога активното население броело 10 075 лица, во 1971 година неговото учество во земјоделството се намалило на 8 517 лица, или помалку за 17,4%. Во однос на Републиката, во 1971 година, учеството на активното население во земјоделската дејност на општината Радовиш изнесувало само 3,0%. Интересно е и тоа дека во 1971 година на градот се паѓале 16,2% од вкупното активно население во земјоделската дејност во општината, што значи дека дел од градското население се занимавало со земјоделска дејност.

Во другите дејности значително е помало учеството на активното население во општината. Така, во 1971 година на шумарството се паѓале 75 лица од активното население, на градежништвото 259, на сообраќајот 142, на трговијата и угостителството 311, на занаетчиството 372, на станбената и комуналната дејност 80, на културата и социјалната дејност 320, на општествените и државните органи 229, лица, на други — 14, надвор од дејноста биле 155, а на работа во странство 261 лице. Од наведените дејности најголем пораст, во однос на 1953 година, на активното население имало во сообраќајот, и тоа од 9 на 142 лица, во трговијата и угостителството од 176 на 311 и во стопанските дејности од 311 на 549 лица.

3. Миграциски движења

Миграциите, како социо-економска појава, предизвикани од различни причини, имале свое влијание врз преразместувањето и врз обемот на движењата во општината Радовиш. Еден дел од населението, како од градот така и од селата, емигрирало, односно се иселило од општината а друг дел се преразместувал во рамките на општината или се доселувал од други општини. Покарактеристични се внатрешните миграции, особено на релацијата село-град, потоа иселувањето на муслиманското население за Турција и во помал обем иселувањата на привремена работа во странство. Миграциите се одвивале во различни временски периоди, но покарактеристични се во поново време, особено од 1953 година па наваму. Исто така, различни се и правците на движењето и причините за доселувањата и иселувањата. Поодредени податоци постојат за процесите на доселувањата отколку за иселувањата.

Според податоците од 1971 година, од вкупното население во општината (25 925 жители) во доселувањата учествувале вкупно 8 348 лица, што чинело 32,2% од вкупното население во општината. Во однос на масата на мигрантите, од сите општини во Републиката, општината Радовиш го заземала 17-тото место, што значи дека се вбројува во умерено миграторски подрачја во СР Македонија.

Во врска со времето на миграциските движења различна е масата на мигрантите во одредени периоди и во зависност, главно, од општествено-економските услови и односи. Пред Втората светска војна во доселувањата учествувале 664 лица, што чини само 7,9% од вкупниот број доселеници во општината. Се разбира дека пред спомнатата војна и подалечното минато, особено со доселувањето на Турците, се менувала етничката слика на општината, се создавале нови населби а други се раселувале. Всушност, миграциите од подалечното и поблиското минато имале значително влијание врз промените на населеноста во општината.

Накратко да споменеме дека доста постојни материјални траги потврдуваат дека подрачјето на општината било населено уште дури во предисториското време и подоцнежните периоди. Така, на пример, во горниот слив на Крива Лакавица уште во средниот век постоеле села: како: Сениште, Сухи Дол, Костадинци, Грков Дол и др., кои се спомнуваат во втората половина на 14 век (9, стр. 455) кои биле разурнати по догаѓањето на Турците. Во општината, уште во текот на 16 век се населиле Јуруците (10, стр. 328) како номади, кои во прво време немале постојани населби. Значителен број од јуручките села се формирале во текот на 17 и почетокот на 18 век (11, стр. 217), а на тој начин преку миграциите и преразместувањето на населението се добивале поинакви белези во населеноста на подрачјето. Покрај доселувањата, во минатото имало и преместување на населението од една во друга населба. Преразместувањата биле, веројатно, позабележителни од втората половина на 18 век па наваму, кога османската империја почнала да слабее, односно кога спахните пројавувале сè поголемо своеволие. Тогаш македонците најмногу учествувале во внатрешните преселувања, барајќи подобри услови за живот. Иселувања постоеле и при крајот на 19 и почетокот на 20 век, во времето на борбите за национална слобода на македонскиот народ. Така, на пример, поради преземање поостри мерки од турската власт над месното население, значителен број домаќинства од Дедино се преселиле во Радовиш а по неколку во Штип и Струмица. Иселување на македонското и турско население имало по балканските војни и меѓу Првата и Втората светска војна.

За време на Втората светска војна во доселувањето учествувале само 389 лица, што чинело 4,6% од вкупниот број доселеници во општината. Незначително било доселувањето и преразместувањето на населението непосредно по завршувањето на Втората светска војна, односно од 1946 до 1952 година во доселувањето учествувале 483 лица или 5,8%.

Засилени миграции во општината почнале да се одвиваат од 1953 година па наваму, односно откако помасовно почнале да се иселуваат муслимански домаќинства за Турција, кога селското население мигрирало на релацијата село-град, односно кога започнало да се спушта од планинските кон рамничарските населби. Така, од 1953 до 1961 година во доселувањата учествувале 3 237 лица или 38,8% од вкупниот број доселеници во општината. Половината од доселениците, односно 1 533 лица се населиле во градот Радовиш.

Миграциите во општината, односно доселувањата продолжиле да се одвиваат и во периодот меѓу 1961 и 1971 година,

9. Ст. Новаковиќ: Законски споменици Српских држава средњег века, књ. V, Београд, 1912.

10. Б.Трухелка: О македонским Јуруцима. Скопско научно друштво, књ. I, Скопје, 1936.

11. М. Панов: Природни одлики, население и стопанството на сливните подрачја на Крива Лакавица и Отиња. Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, Скопје, 1963.

кога во нив учествувале 3 595 лица или 43,0%. Во овој период во градот се доселиле 2 438 лица а тоа е најголем забележан прилив на имигранти во Радовиш. Според времето на доселувањето, може да се заклучи дека во периодот до 1953 година вкупно во миграциите учествувале 1 536 лица или 18,4% од вкупниот број доселеници во општината, а во периодот од 1953 до 1971 година 6 812 лица или 81,6%. Во периодот, пак, пред Втората светска војна и во текот на војната во доселувањата учествувале 1 053 лица или 12,6%.

Од вкупниот број доселеници повеќе од половината се доселени во градот Радовиш. Така, според податоците од 1971 година во градот се доселени 4 597 лица, што чини 55,0% од вкупниот број доселеници во општината, или 47,7% од вкупниот број градско население.

Миграциските белези, односно доселувањата, според подрачјето и местото на доселувањето, се карактеризираат со најголемо учество на мигранти од рамките на општината. Според тоа, најзначајни се внатрешните миграции и, главно, преразместувањето на населението од село во град и од село во село. Така, од вкупниот број доселеници, 5 168 лица, или 61,8% потекнуваат од рамките на општината, потоа 2 647 лица или 31,7% потекнуваат од други општини во Републиката, додека само 245 лица се доселени од други републики и 291 лице се непознати или доселени од странство.

По местото на доселувањето најбројни се доселувањата од селските населби. Така, од вкупниот број доселени, 7 218 лица потекнуваат од селски населби, а тоа чини 86,5% од вкупниот број доселеници во општината. Од градски населби се доселени само 717 лица или 8,6%, а од нив најголем број се населиле во градот Радовиш. Од мешани населби се доселени 113 лица или само 1,3%.

Во Радовиш, како централно место во општината, од вкупниот број доселеници, 2 663 или 58,0% се доселени од населбите во рамките на општината, потоа 1 523 или 33,1% од други општини во Републиката, додека само 141 лице се доселиле од други републики. Меѓутоа, што е мошне интересно и важно, најголем број од доселениците во градот потекнуваат од селски населби. Така, од вкупниот број доселеници, 3 625 лица или 78,8% се доселени од селските населби на општината и надвор од неа, додека само 603 или 13,1% потекнуваат од градски населби, а 92 лица од мешани населби.

Интересно е да се спомене дека имало преразместување на населението од село во село, главно поради иселување на муслиманското население. Така, на пример, од 1953 до 1961 година во селата се доселени 1 914 лица а меѓу 1961 и 1971 година уште 1 071 лице. Имиграциските села се, главно, оние во кои најмногу живееле турско население, како: Дамјан, Злеово, Јаргулица, Калуѓерица, Конче, Подареш и Ораовица. Во овие седум населби од 1953 до 1971 година се доселиле 2 145 лица или 71,8% од вкупниот број доселеници во селата во општината. Во спом-

натите седум села во 1953 година живееле 4 458 Турци или 48,9% од вкупниот број турско население во селата во општината. Во 1961 година, во седумте села живееле само 829 Турци, односно од 1953 до 1961 година од нив се иселиле 3 629 Турци. Најкарактеристичен пример е со селото Ораовица, од кое од 1953 до 1971 година се иселиле 946 Турци, а во истиот период во селото се доселени 827 лица. Денес во оваа населби има само 3 турски домаќинства. Сличен е случајот и со селото Злеово, од каде се иселиле 830 Турци, а се доселиле 553 лица. Исто така интересен е примерот и со селото Дамјан, во кое во 1953 година живееле 417 Турци, а денес во него има само 3 турски домаќинства.

Во врска со иселувањата од општината, може да се зборува само за некои видови емиграција, односно за иселувањето на муслиманското население и за иселените лица на привремена работа во странство, додека за иселувањата од градот и селата на македонското население надвор од рамките на општината не постојат точни податоци бидејќи тие не се следени во статистиката. Како што е спомнато, помасовното иселување на муслиманското население за Турција започнало од 1953 година па наваму, што е карактеристика и за другите општини во СР Македонија каде живеат Турците. Од 1953 до 1961 година биле иселени 7 510 Турци, односно нивниот број се намали од 10 427 во 1953 година на 2 917 во 1961 година. Од градот Радовиш се иселиле 718 а од селските населби 6 792 Турци.

Според податоците од 1971 година, на привремена работа во странство од општината Радовиш заминале 274 лица или 0,5% од вкупно иселените лица на привремена работа во странство од Републиката. Општината Радовиш го заземала 27-мото место по овој вид иселувања од сите општини во Републиката, што значи дека од неа немало многу иселени лица на привремена работа во странство. Најголем број, и тоа 256 лица се иселени меѓу 1966 и 1971 година, од кои 206 лица биле машки а 144 лица земјоделци. По старосната структура, тоа се, главно, млади иселеници, од кои 200 лица се на старост од 20 до 34 години. Според училишната подготовка, најголем број од иселениците се со ниска стручна спрема или без училишна подготовка (244 лица или 91,7%). Иселениците на привремена работа во странство најмногу се населени во СР Германија, и тоа 157 лица или 59,0%, во Австралија 18 лица, во други европски земји 82 лица и во други воневропски земји 4 лица (12, стр. прилог 31).

Н А С Е Л Б И

На територијата на општината Радовиш, според состојбата од 1981 година, постојат 38 населби, од кои една е градска а 37 се села. Меѓутоа, нивниот број се менувал во зависност од социо-економските фактори, административните промени и мигра-

12. Е. Димитрова: Наведено дело.

циските движења. Всушност, од крајот на 19 век па наваму нивниот број е во опаѓање, односно во одредени општествено-историски и економски услови некои села се поместувани а други сосема раселени.

При крајот на турското владеење, поточно во почетокот на нашиот век, забележано е дека во радовишката каза постоеле 59 населби (13, стр. 233). Од тогашните села, кои во пописните години од завршувањето на Втората светска војна па наваму не се забележани, биле следниве: Нов Чифлик, Папина, Горни Радеш, Трескавец, Боров Дол, Џами маале, Асели и Аранли. Населбите, пак, Радичево, Дукатино и Кушкулџи, кои денес припаѓаат на општината Струмица, во тоа време се воделе во евиденција на радовишката каза.

Во 1948 година општината Радовиш, која припаѓала на Штипската околија, броела 50 населби, од кои 49 биле села, односно веќе во оваа година не постоеле спомнатите села од почетокот на нашиот век. Ист број населби бил сочуван и во 1953 година, односно во периодот од 1948 до 1953 година не била раселена ниту една населба. Во 1961 година општината броела 46 населби, од кои 45 села. Во периодот меѓу 1953 и 1961 година, кога се активирале помасовни иселувања на Турците, сосема се раселиле населбите: Дурутлија, Каралобаси, Саригол, Коселија и Худаварлија.

Во 1971 година бројот се намалил на 41 населба, односно на 40 села, а во периодот меѓу 1961 и 1971 година сосема се раселени следниве села: Г. Враштица, Караџалар, Негреновци и Чешме маале. Во 1981 година, во однос на сите населби во Републиката, на општината Радовиш се паѓале 2,3%, додека по бројот на населбите општината го заземала 18-тото место од сите општини во Републиката.

Според најновите податоци, добиени од месните заедници, во 1981 година има 37 села, што значи дека во периодот меѓу 1971 и 1981 година биле сосема раселени уште три села, и тоа: Држанци, чии последни домаќинства се преселиле во Калаузлија, потоа Шаинташ и Ново Село, чии неколку домаќинства се преселиле во Ораовица.

Според гореизложеното, од почетокот на нашиот век до 1981 година бројот на селата, по пат на постапно или целосно раселување, се намалил за 12 населби, така што конечно денес општината брои 37 села и една градска населба.

1. Положба и територијално-урбан развој на Радовиш

Радовиш, како централна населба во општината, лежи во северниот дел на пространата Струмичко-радовишка Котлина. Всушност, градот зафаќа населен простор во долината на Радовишка Река или Стара Река, која го чини горниот тек на Струмица. Поодредено населбата е сместена на излезот на Радовишката Река од нејзиниот клисурест дел, помеѓу ридовите Чам

13. В. Кънчовъ: Македония, етнография и статистика. София, 1900.

Баир и Коца Баир, и се протега на југоисток на алувијалната рамнина на реката. До пред дваесетина години, според распоредот на куќите, градот имал, главно, асиметрична топографска положба, но денес, со новото територијално ширење на населбата, овој облик се изгубил, бидејќи куќи се изградени и на Коца Баир и низводно покрај реката на алувијалната рамнина, на надморска висина помеѓу 440 и 360 метри.

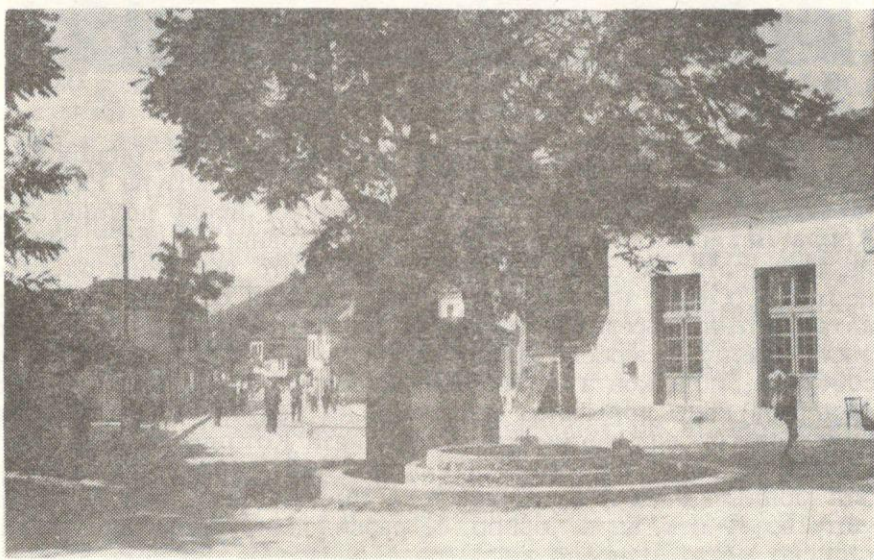
Панорамски изглед на Радовиш пред балканските војни

Градот не претставува некој сообраќаен јазол, бидејќи покрај него води само еден главен пат кој го поврзува Радовиш на југоисток со Струмица а на северозапад, преку долината на Крива Лакавица, со Штип. Поточно, Радовиш се наоѓа некаде на средината на овој пат меѓу спомнатите поголеми од него центри. Со оглед на тоа дека за поголем број села од Радовишката општина соседните центри Штип и Струмица се релативно доста далеку, а особено во минатото кога се одвивал каравански сообраќај, положбата на Радовиш наполно одговара на неговата функција како поразвиен гравитациски центар за северозападниот простор на Струмичко-радовишката Котлина и за горното сливно подрачје на Крива Лакавица. Овој географски фактор бил мошне битен и во поблиското минато, така што Радовиш уште во 19 век, па и порано, се развил како централно гравитациско место, односно како градска населба, на која и денес важно влијание за нејзиниот развој, имаат токму наведените просторно-географски карактеристики.

Во врска со топографскиот развој, се смета дека најстариот дел на Радовиш се развил на северозапад, од левата и десната страна на реката, на местото каде по поплавувањето во половината на 18 век, била поместена Чаевската маала, односно како денес се именува Варош маало. До ова и Чаршиското маало биле допрени и најстарите турски маала. Во првата половина на 19 век, кога градот функционално почнал да на-

предува и да привлекува имигранти, неговиот простор се ширел на југоисток и од левата страна на реката. Така, се формирале неколку нови маала, како: Арданско, Казанциско, маало, Бокли Сокак и др. Во втората половина на 19 век, со уште позасилено доселување, се формирале Гавритско, Тикетско и Маџирско маало. На тој начин при крајот на 19 век, речиси, се исполниле сите меѓупростори во средниот дел на градот. Од балканските војни па сè до завршувањето на Втората светска војна, не е забележано некое поголемо територијално ширење, бидејќи доселениците, главно, се доселувале во куќите на иселените Турци, или на местото на старите, градени се нови куќи.

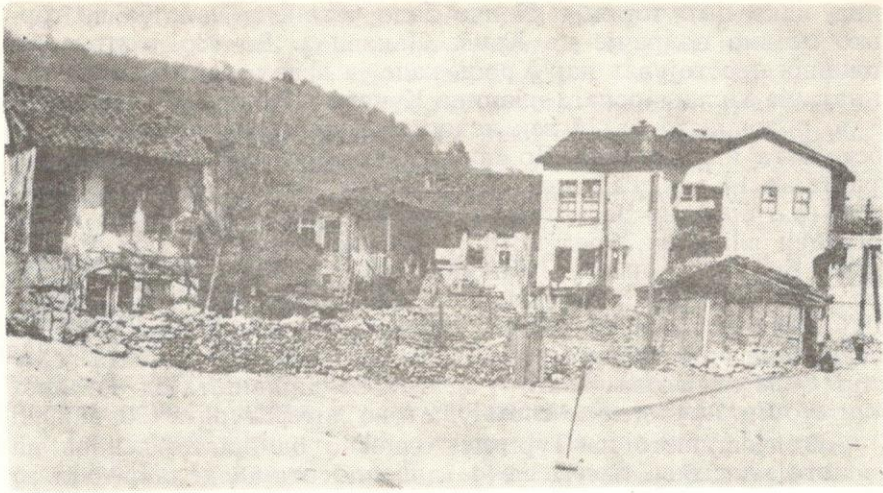
Во првите години по завршувањето на Втората светска војна, почнуваат да се градат нови куќи и да се пополнуваат некои празни простори меѓу маалата, но сè уште не по некој солидно и стручно подготвен урбанистички план. Од 1945 до 1955 година биле изградени околу 240 нови куќи, а од нив доста куќи и во Погорелското маало, каде во 1944 година дел од градот бил запален од страна на германските војници. Со доселувањето на околу 70 избегани домаќинства од Егејска Македонија, било формирано ново — Егејско маало (14, стр. 185).

„Шадрванот“ на главната улица во Радовиш (1955 г.)

Уште од 1955 година, кога бил изготвен нов регулационен план, населениот простор почнал да се шири, главно, кон југоисток. И според сегашниот урбанистички план градот се шири во тој правец, односно на алувијалната рамнина, каде веќе се изградени бројни нови станбени куќи и јавни згради, како гим-

14. М. Панов: Радовиш, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, кн. 9, Скопје, 1956.

Контраст на стара и нова архитектура

назијата, Собранието на општината, болницата и др. Во 1977 година биле изградени 279 стана со површина од 18 923 м².

Во рамките на урбанистичкиот план и неговата реализација, значително се подобрува инфраструктурата, која ја чини основата на современото домување и на складното решавање на градските функционални зони. Така, на пример, до 1948 година во градот немало електрично осветлување, додека кон крајот на 1975 година, разводната електрична мрежа во градот имала должина од 27 км, од кои 7 км подземна. Во спомнатата година на градот му била испорачана 9,3 милиони квч електрична енергија. Во 1975 година водоводната мрежа имала должина од 24,2 км, со 60 улични хидранти преку кои биле испорачани 427 000 м³ вода. Значително е подобрена и канализациската мрежа која има должина од 35,6 км. Со постапното регулирање на урбанистичкиот план, според податоците од 1975 година, во градот има изградено улици во должина од 18 км, зелените површини зафаќаат 26 000 м², од кои 4 000 м² се паркови, додека пазариштата за животните производи зафаќаат површина од 4 200 м² (15, стр. 415).

2. Настанување и развој на Радовиш

Според досега пронајдените податоци, познато е дека Радовиш за првпат, како населба под тоа име, се спомнува во самиот почеток на 11 век, забележана во повелбата на Василие II, во состав на струмичката епархија (16, стр. 109). Всушност, во средниот век Радовиш веројатно претставувал поразвиена населба во северозападниот дел на Струмичко-радовишката Кот-

15. Статистички годишник на СРМ 1978, Републички завод за статистика, Скопје, 1978.

16. К. Костић: Наши нови градови на Југу. Београд, 1922.

лина, како што тогаш и Конче било развиена населба во горното сливно подрачје на Крива Лакавица. Во 1361 година во Радовиш престојувал цар Урош, каде ја издал повелбата за границата на хилендарската планина Кунара (17, стр. 109). Меѓутоа, сè до половината на 14 век недостасуваат доволно податоци за состојбата на гратчето. До пред доаѓањето на Турците, а при крајот на 14 век, Радовиш се спомнува како едно од внатрешните гратчиња на деспотот Оливер (18, стр. 29), а како негов последен владетел, пред потпаѓањето на населбата под турска власт, бил Константин Дејановиќ (19, стр. 645). Веројатно во средниот век градот не лежел на сегашното место, туку недалеку во северозападен правец, покрај Радовишка Река, каде се пронајдени урнатини и материјални траги од поранешната локација. Овде се наоѓаат траги и од неколку црквишта од кои црквиштето Св. Архангел се спомнува и во литературата (20, с. 209).

Од доаѓањето на Турците, односно од првите векови на нивното владеење, засега не се доволно откриени податоци за неговиот развој. Сепак, во постаро турско време се знае дека Радовиш бил кадилак под кустендилскиот санџак, а во 17 век гратчето се спомнува во епархијата на кустендилскиот митрополит (21, с. 371). Дека Радовиш навистина претставувал поразвиена населба од околните села се гледа и од наводот на Хаџи Калфа, кој гратчето го споменува како место меѓу Струмица и Штип, на патот за Серес, оддалечено до Цариград за 14 дена (22, с. 44). Во 17 век е забележано дека гратчето броело 3—4 000 жители (23, с. 109), а тоа релативно не бил мал број жители за тогашните општествено-економски услови. Малку се знае за Радовиш и од времето на 18 век, но се смета дека во неговата втора половина, по една поплава која се случила во 1784 година, од реката биле разурната 100 куќи (24, с. 665), па заради тоа гратчето почнало да се поместува на сегашното место. Во 18 век, како и порано а и подоцна, покрај турското, отсекогаш живеело и македонско население. Така, на пример, во еден запис сочуван во Зографскиот манастир, кој го опфаќа периодот од 1527 до 1728 година, се запишани имиња на 21 македонски дарител од Радовиш (25, с. 505). За 17 и 18 век нема доволно податоци за стопанското значење на гратчето, но веројатно во тоа време веќе била формирана чаршијата.

17. К. Костић: Наведено дело.

18. К. Јиречек: Историја Срба, књ. III, Београд, 1923.

19. В. Радовановић: Радовиште. Народна енциклопедија, књ. III, Загреб, 1928.

20. Й. Иванов: Сџверна Македонија, Софија, 1906.

21. Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, СКА, књ. I, Београд, 1902.

22. Ст. Новаковић: Хаџи Калфа или Гатиб Челебија, турски географ 18 века о Балканском Полуострву, Споменик СКА XVIII, Београд, 1892.

23. К. Костић: Наведено дело.

24. Материали по изучувањето на Македонија, Софија, 1896.

25. Й. Иванов: Наведено дело

Повеќе податоци има и повеќе се знае за Радовиш од времето на 19 век. Така, уште во почетокот на овој век како гратче со старинска тврдина го спомнува баронот Гамера (26, с. 109). Во првата половина на 19 век под името Радовиш гратчето го спомнал А. Гризебах, наведувајќи дека тогаш тој му припаѓал на скопскиот валија Хавзи-паша (27, с. 233). Веќе во втората половина на 19 век градот почнал популациски да расте, па затоа ов 1896 година имал 1100 куќи, од кои 700 биле турски а 400 македонски (28, с. 605). При крајот на спомнатиов век населбата веќе имала развиена и напредна чаршија, потоа 6 џамии, амам, градски саат, медреса и една црква Св. Илија (изградена 1832 г.) Во 19 век Радовиш заостанувал по своето уредување од другите градови во скопскиот санџак. Неговите улици биле тесни и криви и делумно поставени со калдрма, а куќите биле изградени на еден а поретко на два ката. Населбата се делела на 13 маала, од кои 7 биле турски а 6 македонски. Чаршијата не зафаќала голем простор, но била доста жива (29, с. 666). При крајот на 19 век Радовиш функционално доста напреднал. Тогаш во него било развиено занаетчиството и трговијата, така што градот се јавил како пазарно средиште не само за селата на непосредната околина, туку и за оние од Мале-

Нов урбано обликуван дел на градот

26. К. Костић: Наведено дело

27. А. Grizebah: Reise durh Rumelien und nash Brussa. Im Jahre 1839 (цитирано по Й. Иванов).

28. Материјали по изучувањето на Македонија, Софија 1896

29. Материјали по изучувањето на Македонија, Софија, 1896

шевската Котлина. Во населбата имало 10—15 анови и околу 150 дуќани а во него годишно се внесувала стока во износ од 25 000 лири.

Од почетокот на нашиот век па сè до Втората светска војна Радовиш бил главно занаетчиско и трговско место, чија физиономија сè уште имала ориенталски белези, но тоа е период од неговиот понов развој. Меѓутоа, од првото спомнување на градот во самиот почеток на 11 век, па сè до денеска, без оглед на амплитудата во неговиот развој, тој си ги запазил функциите на градска населба.

3. Големина и разместеност на селските населби

Големина на селата по број на жители. — Во Радовишката општина, од пописната 1961 година па наваму, секогаш најголем бил бројот на помалите села, додека бројот на селата со повеќе од 1 000 жители е незначителен. Според тоа, и дистрибуцијата на селското население не е рамномерна во аграрниот простор. Каква е ситуацијата на селата по големина на жители се гледа од следнава табела:

Година	до 100 жит. села население		од 101 до 300 села население		од 301 до 500 села население		од 501 до 700 села население		од 701 до 1000 села население		од 1000 + села население	
	1961	13	719	9	1845	10	4117	7	4261	3	2613	2
1971	9	367	10	1657	8	3136	5	2946	5	4071	3	4107
1981	12	550	4	768	8	3192	4	2217	6	5142	3	4521

Според горните и најновите податоци од 1981 година, најголем број села ја прават групата до 100 жители. На нив се паѓаат 32,4% од вкупниот број села во општината. Во 1981 година во нив живееле 550 жители или 3,3% од вкупното селско население во општината. Во најмалите села, под 60 жители, се вбројуваат: Поѓулево, Супурге, Д. Радеш, Али Лобаси, Папавница, Гарван, Загорци и најмалата населба Д. Враштица, која брои само 4 жители. Во сите 12 мали села вкупно има 157 домаќинства или 4,4% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 13,1 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 3,5 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата од ова група се зголемил за 3 населби, што значи дека од 1971 до 1981 година се активирал процесот на раселувањето на одреден број села.

Групата од 101 до 300 жители брои 4 села или 10,8% од сите селски населби во општината. Во нив, во 1981 година жи-

вееле 768 жители или 4,8% од вкупното селско население во општината, а тоа се населбите: Смиљанци, Бучим, Прналија и Калаузлија. Во четирите села вкупно има 139 домаќинства или 3,9% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 34 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 5,5 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата се намалил за 6 населби.

Горните две групи до 100 и од 101 до 300 жители ги прават малите по број на жители села. Тие вкупно бројат 16 населби или 43,2% од сите села во општината. Во 1981 година во нив живееле 1318 жители или 8,0% од вкупниот број селско население во општината. Истата година тие броеле 296 домаќинства или 8,3% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 18 домаќинства, а на едно домаќинство просечно 4,4 члена. Во однос на 1971 година групата е намалена за три села, а бројот на жителите е помал за 706 лица.

Третата група, од 301 до 500 жители, брои 8 села или 21,6% од сите селски населби во општината. Во 1981 година во нив живееле 3192 жители или 19,5% од вкупното селско население во општината, а тоа се населбите: Покрајчево, Сулдурци, Г. Липовик, Лубница, Дамјан, Габревци, Коцалија и Али Коч. Во овие села, во 1981 година, вкупно имало 637 домаќинства или 17,8% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 79 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 5,4 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата останал ист.

Четвртата група, од 501 до 700 жители, брои 4 села или 10,8% од сите селски населби во општината. Во нив, во 1981 година, живееле 2217 жители или 13,5% од вкупното селско население во општината, а тоа се населбите: Раклиш, Д. Липовик, Ракитец и Тополница. Во спомнатата година во селата од оваа група имало 502 домаќинства или 14,0% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 125 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,4 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата се намалил за една населба, а бројот на жителите за 729 лица.

Групите од 301 до 500 жители и од 501 до 700 жители ги прават средни по големина по број на жители села. Тие вкупно бројат 12 населби или 32,4% од сите села во општината. Во 1981 година во нив живееле 5409 жители или 33,0% од вкупното селско население во општината. Во спомнатата година тие броеле 1139 домаќинства или 31,8% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 95 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,7 члена.

Петтата група, од 701 до 1000 жители брои 6 села или 16,2% од сите селски населби во општината. Во 1981 година во нив живееле 5142 жители или 31,3% од вкупното селско население во општината, а тоа се населбите: Јаргулица, Злеово, Калугерица, Воиславци, Дедино и Конче. Во селата од оваа група има 926 домаќинства или 25,8% од сите селски домаќинства во

општината. Просечно на една населба се паѓаат по 185 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 5,5 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата е зголемен за една населба.

ПРЕГЛЕДНА КАРТА ЗА ГОЛЕМИНАТА НА НАСЕЛБИТЕ И НИВНОТО ФУНКЦИОНАЛНО ОБЕЛЕЖЈЕ

ЛЕГЕНДА

- НАСЕЛБИ ДО 300 ЖИТЕЛИ
- — || — ОД 301—800 ЖИТЕЛИ
- — || — ОД 801 И ПОВЕКЕ ЖИТЕЛИ
- △ — || — СО ПОЛОДЕЛСКА ФУНКЦИЈА
- ⊙ — || — СО ПОЛОДЕЛСКО ШУМАРСКА ФУНКЦИЈА
- — || — СО ПОЛОДЕЛСКО СТОЧАРСКА ФУНКЦИЈА
- ▽ — || — СО МЕШОВИТО ЗЕМЈОДЕЛСКА ФУНКЦИЈА

Шестата група, од 1 000 и повеќе жители, брои 3 села или 8,1% од сите села во општината. Во 1981 година во нив живееле 4521 жител или 27,5% од вкупното селско население во општината, а тоа се населбите: Ињево, Подареш и Ораовица, која се смета за најголема селска населба во општината. Во селата од оваа група има 1 035 домаќинства или 28,9% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 345 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,3 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата е ист со порастот на населението од 414 жители.

Двете групи, од 701 до 1 000 и од 1 000 и повеќе жители, ги прават големите по број на жители села. Тие вкупно бројат 9 населби или 24,3% од сите села во општината. Во 1981 година тие вкупно броеле 9663 жители, или 58,9%, или повеќе од половината на селското население во општината. Во спомнатата година тие броеле 1961 домаќинства или 54,7% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 218 домаќинства, а просечно на едно домаќинство, по 4,9 члена. Во однос на 1971 година групата го задржала истиот број населби, додека бројот на населението се зголемил за 1485 жители.

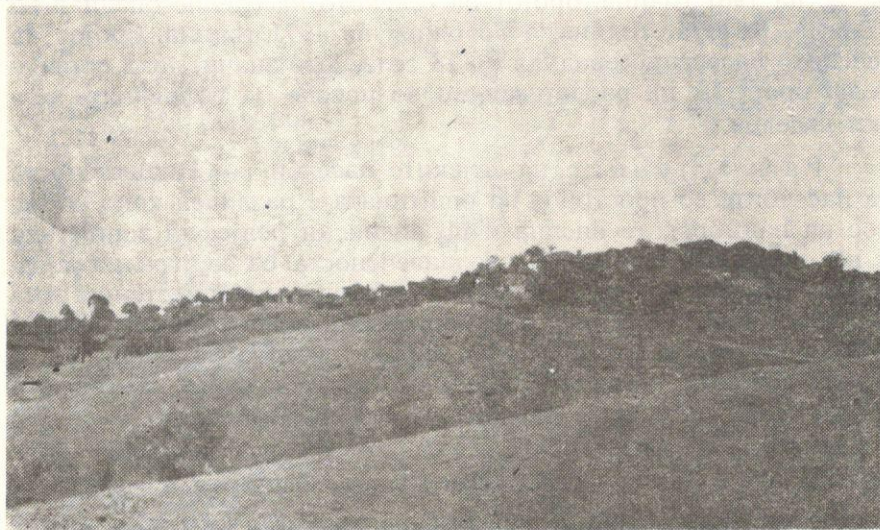
Интересно е да се спомне и тоа дека во 1971 година, а во однос на 1961 година, бројот на селското население опаднал во 17 села. Во 1981 година, а во однос на 1971 година, бројот на селското население опаднал во 18 села, што значи, дека продолжува процесот на раслојувањето во повеќе од половината селски населби.

Разместеност на селските населби. — Разместеноста на населбите во просторот на општината е различен како во однос на надморската висина и по висински релјефни зони, така и во однос на патиштата и оддалеченоста од централната населба Радовиш. Ваквата различна територијална сместеност има влијание врз населението, урбанизацијата и функционалниот развој на селата а особено во спроведувањето на инфраструктурата, па затоа треба да се води сметка за развојот на мрежата на селските населби во рамките на просторното планирање. Не е случајно што сите раселени села по својата положба биле ридски и планински, најоддалечени од патиштата и градот.

Најниска населба по надморска висина е Покрајчево, кое лежи на 310 метри, а највисоко е Шипковица, кое лежи на 1 200 метри, што значи дека вертикалната релативна висинска разлика меѓу најниската и највисоката населба изнесува 890 метри, односно меѓу тој висински простор се сместени сите селски населби. Каква е разместеноста на селата по надморска висина се гледа од следнава табела:

Година	до 400 метри села население		од 401—600 м. села население		од 601—800 м. села население		од 801—1000 м. села население		од 1000 + села население	
	1961	9	6315	16	6417	10	1958	3	796	6
1971	9	7046	15	6184	9	2121	3	671	4	262
1981	9	7802	14	5571	9	2258	3	662	2	128

Од горните податоци се гледа дека понаселени се пониските висински зони, а дека во повисоките најмногу опаднал бројот на населението. Така, во првата група, до 400 метри надморска висина, лежат 9 населби или 24,3% од сите села во општината. Во нив во 1981 година живееле 7802 жители или 47,5% од вкупното население во општината, а тоа се населбите: Јаргулица, Ораовица, Порадеш, Покрајчево, Раклиш, Сулдурци, Воиславци, Злеово и Калугерица. Во 1981 година во селата од оваа група имало 1786 домаќинства или 49,9% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 198 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,3 члена. Во однос на 1971 година бројот на населението е зголемен за 656 жители.

Најголемо јуручко село Коцалија

На висинската зона од 401 до 600 метри надморска висина лежат 14 населби или 37,8% од сите села во општината. Во 1981 година во нив живееле 5571 жители или 33,9% од вкупното селско население во општината. На оваа група припаѓаат след-

ниве села: Габревци, Гарван, Дамјан, Д. Враштица, Д. Липовиќ, Д. Радеш, Загорци, Ињево, Конче, Лубница, Погулево, Ракитец, Скоруша и Тополница. Во 1981 година оваа група села броела 1 215 домаќинства или 33,9% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 87 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,6 члена. Во однос на 1971 година бројот на селата се намалил за една населба, а бројот на населението за 613 жители.

На висинската зона од 601 до 800 метри надморска висина лежат 9 населби или 24,3% од сите села во општината. Во 1981 година во нив живееле 2 258 жители или 13,7% од вкупното селско население во општината. На оваа група и припаѓаат следниве населби: Али Коч, Бучим, Г. Липовик, Дедино, Калаузлија, Папавница, Прналија, Сџурге и Штурово. Во 1981 година овие села броеле 410 домаќинства или 11,4% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 45 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 5,5 члена. Во однос на 1971 година бројот на населението се зголемил за 137 жители.

На висинската зона од 801 до 1 000 метри надморска висина лежат само 3 села или 8,1% од сите села во општината, во кои, во 1981 година, живееле 662 жител или 4,0% од вкупното селско население во општината, а тоа се селата: Али Лобаси, Коцалија и Смиљанци. Во 1981 година овие населби броеле 128 домаќинства или 3,6% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 42 домаќинства, а просечно на едно домаќинство се паѓаат по 5,1 член. Во однос на 1971 година бројот на населението се намалил за 9 жители.

На највисоката зона, од 1 000 и повеќе метри надморска висина лежат само 2 населби или 5,4% од сите села во општината. Во 1981 година во нив живееле 107 жители или 0,6% од вкупното селско население во општината, а тоа се селата Козбунар и Шипковица. Во 1981 година во двете села имало 42 домаќинства или 1,2% од сите селски домаќинства во општината. Во 1961 година на оваа висинска зона лежеле 6 села со 626 жители, што значи дека во однос на 1981 година населбите се намалиле за 4 села, а населението за 498 жители, па според тоа оваа зона е подложена на најголемо раселување.

Разместеноста на населбите во однос на релјефните висински зони, исто така, е мошне различно, односно не е еднаква разместеноста во рамничарската, ридската и планинската зона, што се гледа од следнава табела:

	Рамничарска зона		Ридска зона		Планинска зона	
	села	население	села	население	села	население
1948	10	6628	17	6671	22	5346
1961	10	7191	17	6430	17	2371
1971	10	8236	16	6010	14	2038
1981	10	8485	15	5977	12	1938

Од горните податоци се гледа дека рамничарските села, од 1948 година па наваму го сочувале истиот број, што значи дека тие, поради погодните орографски услови, не биле подложени на раселување. Всушност, од десетте села, во периодот од 1961 до 1981 година, само во една населба незначително се намалил бројот на жителите. На рамничарските населби се паѓаат 27,0% од сите села во општината. Како такви се следниве населби: Воиславци, Злеово, Ињево, Јаргулица, Калаузлија, Ораовица, Подареш, Покрајчево, Раклиш и Сулдурци. Во 1981 година во нив живееле 8485 жители или 51,7%, или повеќе од половината на селското население во општината. Од 1948 година па наваму, низ пописни години, вкупниот број на населението во рамничарските села бил во постојан пораст. Така, од 1948 до 1981 година бројот на населението се зголемил за 563 жители или за 8,5%, а меѓу 1971 и 1981 година за 249 жители, што значи дека и во најново време расте бројот на населението во рамничарските села. Во 1981 година сите 10 рамничарски села броеле 1923 домаќинства или 53,7% од сите селски домаќинства во општината, односно повеќе од половината. Просечно на една населба се паѓаат по 192 домаќинства, а просечно на едно домаќинство 4,4 члена.

Најбројни се ридските села, бидејќи за нивната локација одговара морфопластиката на теренот. Во 1981 година на нив се паѓале 40,6% од сите села во општината, а во однос на 1948 година нивниот број се намалил за две населби. Како ридски се сметаат следниве населби: Д. Враштица, Бучим, Габревци, Гарван, Дамјан, Дедино, Д. Липовиќ, Д. Радеш, Загорци, Конче, Лубница, Погулево, Ракитец, Скоруша и Тополница. Во 1981 година во нив живееле 5977 жители или 36,4% од вкупното селско население во општината. Во однос на 1948 година бројот на населението во ридските села се намалил за 694 жители или за 10,4%, а во однос на 1971 година се намалил само за 848 жители, што значи дека населението од ридската зона се раселува. Така, во периодот од 1971 до 1981 година бројот на населението се намалил во 8 населби. Во 1981 година сите 15 ридски села броеле 1298 домаќинства или 36,2% од сите селски домаќинства во општината. Во однос на 1971 година бројот незначително се зголемил за 38 домаќинства, а сето тоа го потврдува фактот за раселување на дел од ридските села. Во 1981 година просечно на една населба се паѓале по 86 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,6 члена, додека во 1948 година просечно на едно домаќинство се паѓале по 6 члена, а тоа е уште еден прилог за објаснување дека патријархалните домаќинства се раселуваат.

Планинските села бројат 12 населби или 32,4% од сите села во општината, а за нивната застапеност, исто така, значење има морфопластиката на теренот и историските и општествено-економските услови и збиднувања. Меѓутоа, планинските села биле подложени на најголемо раселување, така што од 1948 до 1981 година, наполно се раселени 10 населби. Планински се

следниве населби: Г. Липовик, Папавница, Али Коч, Али Лобаси, Калаузлија, Козбунар, Коцалија, Прналија, Смилјанци, Супруге, Шипковица и Штурово. Со исклучок на Г. Липовик и Папавница, сите други 10 села лежат на Плачковица. Во 1984 година во планинските населби живееле 1 938 жители или 11,8% од вкупното селско население во општината. Меѓутоа, значително опаднал бројот на планинското население, и тоа од 5 346 жители во 1948 година на 1 938 жители во 1981 година, односно помалку за 3 408 жители или за 63,7%. Во однос на 1971 година бројот на населението од планинските села се намалил за 100 жители или за 4,9%. Во периодот од 1971 до 1981 година бројот на населението се намалил во 6 села. Во 1981 година сите 12 планински села броеле 360 домаќинства или 10,0% од вкупниот број селски домаќинства во општината. Во 1981 година просечно на една населба се паѓале по 30 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 5,3 члена, а во 1948 година просечно на едно домаќинство се паѓале по 8,5 члена.

Од интерес за планирање на понатамошниот развој на мрежата на селските населби, нужно е да се прикаже разместеноста на селата во однос на сообраќајната мрежа. Меѓутоа, во овој случај оддалеченоста на селата е анализирана само во однос на еден пат, а тоа е главниот кој води од Штип, преку Радовиш, за Струмица. Интересно е дека директно на овој пат, кој води низ територијата на општината, не лежи ниту една населба. Меѓутоа, позитивно е што најголем број од селата лежат поблиску до патот и можат лесно да се поврзат со него.

На оддалеченост до 5 км од патот лежат 14 села или 37,8% од сите села во општината. Во оваа група се вбројуваат следниве населби: Бучим, Воиславци, Дамјан, Злеово, Ињево, Јаргулица, Калуѓерица, Ораовица, Поѓулево, Подареш, Покрајчево, Раклиш, Сулдурци и Тополница. Во 1981 година во овие населби живееле 10 564 жители или 64,4% од вкупното селско население во општината, што значи дека најголема концентрација на населението е во најнепосредната близина на патот. Во однос на 1961 година бројот на населението се зголемил од 8 717 на 10 564 жители во 1981 година, односно повеќе за 1 847 жители или за 21,2%. Во 1981 година во овие села имало 2 372 домаќинства или 66,2% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 169 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,4 члена.

Најголем број села лежат на оддалеченост од 5 до 10 км од патот, и тоа 16 населби или 43,3% од сите села во општината. Во оваа група спаѓаат следниве населби: Али Коч, Али Лобаси, Габревци, Гарван, Г. Липовик, Дедино, Д. Враштица, Д. Радеш, Загорци, Калаузлија, Коцалија, Папавница, Прналија, Ракитец, Супруге и Штурово. Во 1981 година во овие населби живееле 3 560 жители или 21,7% од вкупното селско население во општината. Во однос на 1961 година бројот на населението се намалил од 3 822 на 3 560 жители во 1981 година, односно помал-

ку за 262 жителя или за 6,8%. Во 1981 година во овие села имало 695 домаќинства или 19,4% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 43 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 5,1 член.

На оддалеченост од 10 до 15 км лежат 4 населби или 10,8% од сите села во општината. Во оваа група спаѓаат следниве населби: Д. Липовик, Козбунар, Скоруша и Шипковица. Во 1981 година во овие населби живееле 691 жител или 4,2% од вкупното селско население во општината. Во однос на 1961 година бројот на населението се намалил за 659 жители или за 48,8%. Во 1981 година во селата имало 162 домаќинства или 5,0% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 40 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,2 члена.

Најмал број села лежат на најоддалечената релација, од 15 и повеќе километри, и тоа 3 населби или 8,1% од сите села во општината. Во оваа група спаѓаат населбите: Конче, Лубница и Смиљанци. Во 1981 година во нив живееле 1 585 жители или 9,6% од вкупното селско население во општината. Во однос на 1961 година, кога овие села броеле 1 956 жители, бројот на населението се намалил за 371 жител или за 18,9%. Во 1981 година во нив имало 352 домаќинства или 9,8% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 117 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,5 члена.

За функционалните и гравитациски контакти на градот со селата, како и за просторното ширење на урбанизацијата, нужно е да се знае каква е положбата на оддалеченоста на селата од централното место Радовиш. Во таа смисла се одредени четири релации, од кои најблиската е до 5 км а најоддалечената од 15 и повеќе километри.

Интересно е дека најмал број населби лежат во најблиската зона до градот, односно во дневното гравитациско подрачје. Всушност, до 5 км оддалеченост од градот лежат само две населби, и тоа Ињево и Раклиш. Во нив, во 1981 година живееле 1 972 жителя или 12,0% од вкупниот број селско население во општината, што значи дека во најнепосредната зона на градот мала е концентрацијата на селското население. Меѓутоа, бројот на населението во оваа зона е во пораст, и тоа од 1 352 жителя во 1961 година, или од 1 620 жителя во 1971 година на 1 972 жителя во 1981 година, или повеќе за 352 жителя, односно за 21,7%. Во 1981 година двете населби броеле 446 домаќинства или 12,4% од вкупниот број селски домаќинства во општината. Просечно на едно домаќинство се паѓаат по 4,4 члена.

Во зоната на оддалеченост од 5 до 10 км од градот лежат 11 населби или 29,7% од сите села во општината. Во оваа група спаѓаат населбите Али Коч, Али Лобаси, Воиславци, Дедино, Коџалија, Ораовица, Подареш, Прналија, Сулдурци, Сунпурге и Штурово. Во нив, во 1981 година живееле 6 287 жители или 38,3% од вкупното селско население во општината. Меѓутоа, во однос на 1971 година незначително опаднал бројот на насе-

лението, и тоа само за 58 жители. Во 1981 година во населбите имало 1 356 домаќинства или 37,8% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓаат по 123 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,6 члена.

Во зоната на оддалеченост од 10 до 15 км лежат најголем број населби, односно 13 села или 35,1% од сите селски населби во општината. Во оваа група спаѓаат населбите: Бучим, Габревици, Дамјан, Д. Враштица, Д. Радеш, Јаргулица, Калаузлија, Калугерица, Папавница, Погулево, Покрајчево, Ракитец и Тополница. Во нив, во 1981 година живееле 4 436 жители или 27,0% од вкупното селско население во општината. Во однос на 1971 година, кога бројот на населението изнесувал 4 301 жител, населението во глобал се зголемило за 135 жители или за 3,1%. Во 1981 година во населбите имало 963 домаќинства или 26,9% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на едно село се паѓаат по 74 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,6 члена.

Интересно е дека значителен број села лежат и на најоддалечената релација од градот, односно од 15 и повеќе километри лежат 11 населби или 29,7% од сите села во општината. Во оваа група спаѓаат населбите: Гарван, Г. Липовик, Д. Липовик, Загорци, Злеово, Козбунар, Конче, Лубница, Ракитец, Скорупша и Шипковица. Во нив во 1981 година живееле 3 705 жители или 22,6% од вкупното селско население во општината. Меѓутоа, кај оваа група села, во однос на 1961 и 1971 година, бројот на населението е во опаѓање. Така, во однос на 1961 година бројот на населението опаднал од 4 851 на 3 705 жители или помалку за 1 146 жители, односно за 28,8%. Во 1981 година во населбите имало 806 домаќинства или 23,6% од сите селски домаќинства во општината. Просечно на една населба се паѓале по 74 домаќинства, а просечно на едно домаќинство по 4,5 члена.

**ИСТОРИСКО И КУЛТУРНО
МИНАТО**

Д-р Христо АНДОНОВ-ПОЛЈАНСКИ

ИСТОРИСКО И КУЛТУРНО МИНАТО

Поволната географска положба и природните одлики придонеле Радовиш и Радовишко да има мошне забележливо историско и културно минато. Во различните историски периоди, од најстарите времиња до денес, на ова подрачје се одвивал разностран и разновиден живот, кој оставил евидентно специфични особености и белези.

1. Траги на најстарата култура и први појави на општествено здружување

Во Радовиш и Радовишко уште во предисторијата наоѓаме траги на материјалната култура. Тука струеле повеќе културни влијанија¹ и посебности на материјалната култура. Заедно со месните, автохтони особености, тие оставиле длабоки траги на овој терен. Меѓутоа, сè уште на овој терен не се извршени комплексни археолошки испитувања и ископувања за да може да се истакнат поверодостојни констатации за размерот и ширењето на предисториските култури. Богатите траги на тие култури може да ги навестиме од археолошките рекогносцирања и преку обидот да се создаде археолошка карта на овој крај.

Според досегашните познавања може да се утврди дека Радовиш и Радовишко има богатство наоѓалишта од материјалната култура. Во целата област рекогносцирани се предисториски локалитети со видови на различни предисториски култу-

¹ Види: Митко Панов, Радовиш. Антропогеографски испитувања. — Годишен зборник на Филозофскиот факултет. — Природно-математички оддел 9/12, (1956), 165; Истиот, Раселени населби и старост на денешните села во Криволакавичката Котлина. — Зборник на Штипскиот народен музеј II, (1960—1961). Штип 1961, 117; Истиот, Природни одлики, население и стопанство во сливните подрачја на Крива Лакавица и Отиња. Природно-математички факултет. Скопје, 1963, 197—198; Истиот, Географија на Македонија. Скопје, 1976, 281. (В. Граматниковски, — Зборник на Штипскиот народен музеј III (1962—1963). Штип 1964, 112—124); А. Керамидчиев: Радовишката Котлина — резултати од археолошкото рекогносцирање. — Историја VI/1 (1970), 155.

ри. Особено се карактеристични населбите и наоѓалиштата од епохата на неолитот, енеолитот, халштатот и бронзата. Посебно се познати наоѓалиштата кај Ораовица, Дедино, Тополница, Воиславци, Дамјан и други.² Интересен предисториски локалитет се наоѓа и на десниот брег на р. Лакавица. Сличен на вредноста на овој локалитет може да се издвои и оној кај Ново Село, а особено кај Дамјан.³ Со нив може да се споредува и локалитетот кај Ангелци, со постоење на населба на неолитски и рано-бронзен период.⁴

Богатството на културите од предисторијата создале основи и за постоење на материјални особености и развиен општествен живот во натамошните историски периоди. Тоа е особено карактеристично за периодот на антиката. Од овој период во Радовиш и Радовишко рекогносцирани се повеќе остатоци.

Бројни остатоци од вредност рекогносцирани се и од времето на предримската и римската епоха. Тоа се предимно антички населби, некрополи, каструми, терми, аквадукти, милјокази и други наоди.⁵ Особен интерес претставува античкото наоѓалиште кај Дамјан. Во него се најдени фрагменти од опеки, керамика, натписи и други видови предмети. Главно тие потекнуваат од спомнатата епоха.⁶

Трагите на материјалната култура сведочат дека во Радовиш и Радовишко уште во најстариот период на бескласното општество, потоа на преминот кон класното државно уредување, се одвивало интензивно живеење. Според историските извори овој крај бил населен со Поенци, кои во IV век пред нашата ера формирале своја родовско-племенска заедница, а потоа и држава. Се смета дека тука биле населени пеонските племиња: Дебери и Астраи. По нивните имиња настанале и центрите: Добер и Астраион. Но, во науката сè уште постојат претпоставки и нејаснотии околу вистинското лоцирање на овие центри. Бидејќи кај древните автори (Херодот, Тукидид) споменувањата не се јасни, се создадени повеќе разногласија.⁷ Научникот Киперт населбата Добер ја барал во Радовишко, односно околу изворот на Струмица во близина на Радовиш. Другите учени не се согласувале со оваа негова претпоставка.⁸ Но, спорот останал и

² Археолошка карта на Радовиш и Радовишко. (Сопственост на Собранието на општината Радовиш).

³ М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Археолошке белешки са рекогносцирања у Источној Македонији, — Зборник на Штипскиот народен музеј I (1958—1959). Штип, 1959, 72—76.

⁴ В. Санев, Извештај од археолошките рекогносцирања во Источна Македонија. — Зборник на Штипскиот народен музеј II (1960—1961). Штип, 1961, 72.

⁵ Археолошка карта на Радовиш и Радовишко.

⁶ М. Гарашанин — Д. Гарашанин, *Op. cit.*, 80.

⁷ Види: Г. Кацарев, Пеония. София, 1921, 5—6; Истиот, Цар Филип II Македонски. София, 1922; А. Керамидчиев, *Op. cit.*, 157.

⁸ Види: Ф. Папазоглу, Македонски градови у римско доба. Скопје, 1957, 250.

натаму да постои сè додека не се извршат подробни археолошки и други испитувања.⁹

Со време Поенците, што го населувале Радовишко, започнале да го оформуваат и развиваат своето општествено уредување. Но, тие попаднале под владеење на античката македонска држава на Филип и Александар Македонски. Во ова владеење, кое се сметало за македонска територија, биле воведени сите односи што биле карактеристични за македонската робовладелска држава.¹⁰

По паѓањето на македонската империја, Радовишко, како и цела Македонија, во 167 година пред нашата ера е завојувано од римската империја. Оваа област е присоединета кон провинцијата Македонија.¹¹ Ова владеење трае сè до пропаѓањето на римската империја, кога оваа област потпаѓа под источното царство, односно под Византија. Од VI век наваму оваа област, како и цела Македонија, се наоѓа под постојани напади на словенските племиња, кои дефинитивно се населуваат до почетокот на VII век и во овој крај.¹²

Населувањето на Македонските Словени претставува пресвртен чин во историјата на Радовишко, како и на другите македонски области, бидејќи тие дале печат во натамошниот самобитен развиток на македонскиот народ. Тоа, особено наоѓа израз во создавањето на територијално-политичко обединување — „Склавинија“, која се простирала, според последните испитувања, и во овие краишта.¹³ Оваа „Склавинија“, како и другите „склавинии“ во Македонија претставува интересен момент во историската особеност на македонскиот народ, на неговото македонско-словенско народносо оформување. Но, македонските „склавинии“ со својот самостоен живот не можеле да го издржат притисокот на Византија и Бугарија, кои организирале бројни воени походи за нивно заземање. Тие го потчиниле и радовишкиот крај, воведувајќи ја феудализацијата.

2. Настанувањето и развитокот на Средновековниот град Радовиш и другите населби во Радовиш

За настанувањето и потеклото на градот Радовиш сè уште не постојат уточнети становишта. За неговата етимологија, која најсигурно е од македонско-словенско потекло, искажани се повеќе тврдења. Тие повеќе се движат во сферата на преданијата од месно потекло. Имено, месното предание името на овој, најверојатно раносредновековен град, го врзува за името на некоја

⁹ А. Керамидчиев, *Op. cit.*, 159.

¹⁰ *Ibidem*, 156.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.* 155—156.

¹³ М. Пандевски, Г. Стоев-Трнката, Струмица и Струмичко низ историјата. Струмица 1969, 40.

кralица (кнегиња) Рада, чијашто тврдина се наоѓала на сегашните рушевини над градот. Оттука, според нејзиното име, градот го носи своето именување, кое во текот на историјата го среќаваме во различни видоизмененија, но без промена на неговата основна форма.¹⁴

Настанувањето и развитокот на градот Радовиш го следиме уште во средниот век. Богатите наслаги што ги оставиле претходните векови, посебно материјалната култура од предисториското и античко време, секако влијаело врз израснувањето на овој центар. Неговите првични основи веројатно треба да се бараат по населувањето на македонските Словени, оформувањето на првото обединување на „Склавинијата“ на овој терен и посебно со создавањето на првата македонска држава на Самуила. Тогаш Радовиш, заедно со средновековниот град Конче се наоѓал во царството на Самуил, а бил потчинет под струмичката епископија.¹⁵ Но, неговото споменување за првпат го констатираме по паѓањето на Самуиловото царство, и тоа конкретно во 1019 година. Ова првобитно споменување е наведено во грамотата на византискиот император Василие II од 1019 година за правата на охридската архиепископија. Споменувањето во грамотата гласи: „Радовиш“, односно „Pχ βοΒι6ToV“.¹⁶ Заедно со Радовиш е спомнато и Конче, и тоа како „Kovsi...“.¹⁷ И обата града, кон која е спомната и Струмица, се наоѓале под посед на епископот на Струмица, кој имал во овие градови 12 клирици и 12 парици.¹⁸

Наведените историски извори имаат големо значење за веродостојното утврдување на Радовиш и Конче како средновековни центри. Тоа е времето кога Радовиш добивал градска функција,¹⁹ станувајќи главно место во областа. Тоа е можно да се утврди по остатоците на градската тврдина. Според името на Радовиш започнала да се вика и средновековната жупа во Радовишко Поле.²⁰

¹⁴ Види: (Г. Петров), Материјали по изучувањето на Македонија. Софија, 1986, 667—668; И. Иванов, Северна Македонија. Софија, 1906, 208; албум-алманах „Македонија“. Софија, 1931, 48; Македонија како природно и стопанско цјало. Софија, 1945, 114.

¹⁵ И. Иванов, *Op. cit.*, 208.

¹⁶ И. Иванов, Български старини из Македонија. Софија, 1970², 552; Грчки извори за Българската историја. VI. Софија, 1965, 42; Љубен Лапе, Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ. I дел. Скопје, 1975³, 71; М. Панов, Радовиш, 168.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

^{18a} L. Petit, L'Monastere de Notre Dame de Pitié en Macédoine. — Известия Руского Археол. Института в Константинополе (Софија) VI (1900), 36—44; Спореди: Извори за българската историја. Т. XIV. Софија, 1968, 91—92.

¹⁹ A. Ус., Radoviš — Enciklopedija Jugoslavije, t. 7. Zagreb, 1968, 29; М. Панов, Географија на Македонија, 281.

²⁰ В. Радовановић, Радовиште. — Ст. Станојевић, Народна енциклопедија Српско-хрватска-словеначка. III књ., Загреб, 1938, 645.

Со средновековниот центар на Радовиш искокнувал и Конче со манастирот на Света Богородица. Според преданието Конче бил град со епископско седиште.²¹ Со тоа и Конче се издвојува како средновековен центар во радовишкиот крај,²² играјќи важна улога во средниот век.

Овие центри во Радовишко добиваат ново значење во XIV век, во времето кога поголемиот дел на Македонија се наоѓа во состав на српската средновековна феудална држава. Од тоа време сочувани се податоци во историските извори за Радовиш и за Конче.

Податоците за Радовиш се мошне значајни и интересни. Според Константин Иречек, по 1336 година во Радовиш имало средба помеѓу српскиот крал, а подоцна цар Стефан Душан.²³ Тоа среќавање Душан го направил најверојатно по походот од 1334 година, кога според некои тврдења и Струмица паднала во негови раце.²⁴ Веќе во 1337 година среќаваме податок дека деспотот Јован Оливер господари со Радовиш.²⁵ Ова негово владеење со Радовиш продолжува сè до 1371 година, кога во градот престојувал царот Урош, каде што примил некои црквени великодостојништвеници.²⁶ Во оваа година владеењето се менува со тоа што Радовиш минува во состав на кнежевството на феудалниот владетел Константин Дејановиќ.²⁷ Ова феудално владеење на Радовиш и Радовишко останува сè до попаѓањето под османска власт.²⁸ Од тоа време, сочувана е во венецијанските архиви една вест за склучен договор во Крит, на 8 мај 1382 година, за продавање, на тамошниот пазар на робови, на робинката Кали од Радовиш.²⁹

Од наведеното произлегува какво значење имал Радовиш во доцниот среден век. Неговиот растеж се гледа како политички и стопански центар во поблиската и поширока област на Радовиш. Тоа може да се утврди и со вниманието што го добил од феудалните владетели, кои тогаш господареле со Македонија. Секако, тоа имало влијание и врз издигнувањето на градот како средновековна населба, која се простирала северозападно од Радовишка Река, и каде што биле изградени неколку цркви.³⁰

²¹ И. Иванов, Северна Македонија, 209.

²² Р. Грујић, Археолошке и историске белешке из Македоније. — Старинар, III—IV (н. с.) (1952—1953), 205—206.

²³ К. Иречек, Историја Срба. I. Београд, 1952, 216.

²⁴ М. Пандевски — Г. Стоев-Трнката, *Op. cit.*, 71.

²⁵ К. Иречек, *Op. cit.*, 262.

²⁶ В. Радовановић, Радовиште, 645; М. Панов, Радовиш, 168.

²⁷ Јован Хаџи Васиљевић, Драгаш и Константин Дејановић и нивова држава. Београд, 1902, 17, 21—22; М. Ристић, Струмица. Географско-историјска расправа. Београд, 1925, 49; М. Панов, Радовиш, 168.

²⁸ И. Иванов, Северна Македонија, 128; М. Панов, Радовиш, 168.

²⁹ Ив. Сакъзов, Новооткрити документи от края на XIV век за Българи от Македонија продавани като роби. — Македонски преглед VI/2—3 (1932), 36; К. Хр., Документи от края на XIV век..., — Илюстрация Илинден XII/4 (1940), 7.

³⁰ М. Панов, Радовиш, 169.

Издигнувањето на Радовиш како средновековен центар се надоврзува и со растежот на Конче, кој во ова време станува уште позабележителен пункт во радовишкиот крај.

Средновековниот град Конче се издигнува како манастирски центар, а во исто време како црковно и управно средиште. Манастирот со црквата, посветена на свети Стефан, датира пред 1366 година. Црквата и манастирот ја изградил големиот војвода Никола Стањевиќ, војвода на цар Душан и цар Урош. Тоа е забележано и на сочувваната надгробна плоча со следниов текст: „Никола Стањевиќ велик војвода, критор“.³¹ Овој комплекс, посебно црквата по својата уметничка вредност, за што последните истражувања тоа го докажуваат,³² а исто така и постоенето на манастирската библиотека,³³ зазема важно место во историјата на македонската средновековна култура.

Повеќе податоци за Конче и неговата величина како забележлив центар добиваме од таканаречениот — Кончански практик од 1366 година. Овој скапоцен документ, најден во манастирот Хилендар на Света Гора, предизвика видно внимание во науката и стана предмет на проучување. Со хрисовулата на цар Урош од 8 мај 1366 година, манастирот, како задужбина на големиот војвода Никола Стањевиќ, е даруван на Хилендар.³⁴ Од овој практик, кој претставува важен извор за социјално-економската историја на Македонија, можеме да добиеме веродостојни податоци за тогашната положба на Конче, како и на поблиската и подалечната околина во овој дел на Македонија. Особено карактеристични се податоците што ги регистрираат тогашните феудални односи во овој крај. На манастирот во Конче му биле доделени во посед следниве села: Конче, Лубница, Трескавец, Суви Дол, Дедино, Ракитец, Сеништа, Костадинци, Негрофонти, Грков Дол, Свети Костадин, Тудорица (половина од селото).³⁵ Покрај наведените села, изнесени се и податоците за поседувањето на лозјата, ливадите, стеблата, овошките, црковните ниви, водениците и зависните луѓе. Освен тоа, даден е преглед и на другите видови селани и нивните обрвски, посебно со нагласување соодносот на земјата во феудалниот имот, начинот на користењето на земјата, на селската сопственост и на сите други феудални задолженија. Описот на луѓето потчинети на манастирот е мошне интересно претставен, кон

³¹ Види: Иванов, Български старини, 175; Георги Трайчев, Манастирите в Македония. София, 1933, 180; Р. Грујић, Археолошке и историске белешке из Македоније. — Старинар III—IV (н.с.) (1952—1953), 206.

³² Види: М. А. Пурковић, Попис цркава у старој српској држави. Скопје, 1938, 48; К. Петров, Прилог кон средновековната археолошка карта. — Гласник на Музејско-конзервативното друштво на НР Македонија (1954), I/II; М. Панов, Природни одлики., 117; А. Nikolovski, D. Čornakov, K. Balabanov, The Cultural monuments of the Socialist Republic of Macedonia. Skopje 1971, 87.

³³ М. Георгиевски, Манастирските библиотеки и читалишта во Македонија до 1912 година. Скопје, 1975, 76.

што се придружува и прегледот на домаќинствата во наведените села. Според пописот, на манастирот му припаѓале 58 селски домаќинства во Конче, 25 во Лубница, 15 во Трескавец, 8 во Сеништа итн. Од наведените податоци се констатира и начинот на феудалната експлоатација врз која биле подложени селаните. Со тоа добиваме мошне важни изворни аргументи за историјата на аграрните односи во средновековна Македонија. Освен тоа, во овој ценет документ спомнати се околу 200 лични имиња (на пр.: Мара, Радица, Воин, Мано, Драгана, Драгија, Славе, Симон и други),³⁶ со што е набележана особеноста на тогашното македонско-словенско население, кое, од друга страна, претставува интерес за научно студирање.

Средновековниот период во историјата на Радовиш и Радовишко се карактеризира со посебен растеж како на градот, така и на неговата околина, посебно на Конче. Тоа се гледа како во економската, политичката и просветно-културната историја. Како и во другите делови на Македонија, така и во овој дел, феудализмот зафатил длабоки корени, за што посебно сведоштво ни дава Кончанскиот практик. Феудалните односи заземале посебно место. Тоа посебно се гледа во определувањето зависноста на селаните, со мошне специфични и карактеристични обврски. Политичките односи биле поврзани и, речиси, идентични како и во другите области на Македонија. Меѓутоа, карактеристично е што Радовиш и Конче добиле посебно внимание во тие односи. Тоа се потврдува со вниманието што тогашните завојувачи на Македонија им го придавале на овие центри. Македонскиот народ успеал и натаму да го продолжи континуитетот на својата самобитна обособеност, за што сведочи придонесот во просветно-културниот растеж на овој крај. Тоа конкретно го утврдиле во своевидно богатата уметничка вредност во архитектурата и во новопронајденото фреско-сликарство, како и во писменоста, за што свидетелствува манастирската библиотека во Конче. Сето тоа послужи во натамошната надградба на континуитетот во историскиот развој на Радовиш и Радовишко.

3. Радовиш и Радовишко под Османска власт (Од крајот на XIV до крајот на XVIII век)

Паѓањето на Радовиш под османска власт можеме да го датираме во последните децении на XIV век. Поконкретно, датирањето на неговото паѓање може да се усогласи најверојатно

³⁴ Види: А. Соловјев, Кончански практик. — Зборник радова књ. X, IV. Византолошки институт књ. 2. Београд, 1955, 83—109; Ст. Новаковиќ, Законски споменици српских држава средњег века. Књ. V. У Београду, 1912, 444; Р. Грујиќ, *Op. cit.*, 207; Д. Ангелов, Аграрните одношения в северна и средна Македонија през XIV век. Софија, 1958, 13; Е. П. Наумов, Селаните и феудалците според Кончанскиот практик 1366—1367. — Историја III/1 (1967), 54—65.

³⁵ Ст. Новаковиќ, *Op. cit.*, 445; Соловјев, *Op. cit.*, 92; Р. Грујиќ, *Op. cit.*, 207.

³⁶ А. Соловјев, *Op. cit.*, 92—108; Р. Грујиќ, *Op. cit.* 207—211; Е. П. Наумов, *Op. cit.*, 56—65.

помеѓу 1382 и 1383 година, кога османлиите ги заземаат Струмица и Штип. Со заземањето на овие центри престанува господарството на Константин Дејановиќ кој станал турски вазал и започнал да ја губи својата самостојност.³⁷

По заземањето на Радовиш и Радовишко, како и во другите делови на Македонија, османлиите започнале да доселуваат турско, а подоцна јуручко и друго население. Со тоа настанал нов момент во историјата на овој крај, што имало одраз врз неговиот натамошен економски и општествено-политички развој. Тоа имало значителен одраз и врз демографската состојба на населението, кое во првите налети на османската завојувачка сила било уништувано или бегало во планините. На тој начин, Радовиш и Радовишко, по османското завојување започнал да се населува од турско население, и тоа по градовите и селата.³⁸

Во Радовиш и Радовишко, како и во другите македонски области, османската власт го воведува својат сопствен административно-територијален систем, а поврзано со тоа и феудалниот тимаро-спахиски систем. Сите дотогашни феудални институции се видоизменуваат или се надоврзуваат на новата феудализација. По сè изгледа дека некои привилегии на дотогашните феудални господари се задржуваат, и тоа особено на оние кои стапиле во вазални односи. Според сочувваните податоци, таков однос имал манастирот Конче. Во неговите конаци во ова време живеела грофицата Џељска, Катарина Катакузена, помлада ќерка на деспот Ѓураѓ Бранковиќ, а вдовица на грофот Улрих Џељски. Таа од Хрватска патувала во Дубровник и оттаму својот живот сакала да го проведе кај сестра си Мара во Конче. Во последните децении на XV век таа се наоѓала во овие краишта, каде починала и била погребана во 1476 година.³⁹

Карактеристичен момент во историјата на Радовиш и на Радовишко во овој период претставува процесот на натамошно колонизирање на оваа област. Тоа особено се гледа во населувањето на Јурурците, по потекло туркменско племе, кое дошло од Мала Азија и започнале да се префрлаат на Балканскиот Полуостров уште од половината на XIV век, а помасовно и постојано во почетокот и втората половина на XVI век. Тогаш тие населиле повеќе области во Македонија, а во тој склоп и радовишката област. Областите во кои се населувале се викале — јуруклук,, а живееле во групи (ојаци). Тие служеле во турската армија и биле вклучени во османската феудализација.⁴⁰

³⁷ М. Пандевски, — Г. Стоев-Трнката, *Op. cit.*, 100—101.

³⁸ Македонија., 114.

³⁹ Види: К. Јиречек, *Историја Срба*, 409—410; И. Иванов, *Български старини*, 175 (*Safary, Ramatku*, 64); Р. Грујиќ, *Op. cit.*, 206.

⁴⁰ Види: Ѓ. Трухелка, *О македонским Јуруцима*. — *Зборник за историју Јужне Србије*. Књ. I. Скопје, 1936, 327—338; В. С. Радовановиќ, *Тиквеш и Рајец*, *Антропоеографска истраживања*. — *Населба и порекло становништва*, књ. 17. Београд, 1924, 190, 193, 277; Македонија., 115; А. Матковски, *Турски документи од времето на Австро-турската војна и непосредно пред Карпошевото востание*. — *Гласник XV/1* (1971), 220—221.

Османскиот феудален систем се воведува особено во XVI век. Во сочувваните пописни дефтери од овој век го забележуваме ширењето на овој систем и во Радовишко, како и колонизирањето на турско население. Во пописниот дефтер (Но 170) од 1519 година, во Радовиш се регистрирани 177 хрисјански и 23 муслимански семејства.⁴¹ Веќе во следниот дефтер од 1572 година бројот на семејствата изнесува 26.⁴² Тука се наведени и бројните натурални и парични давачки. Така, Радовиш бил задолжен со 300 товари пченица, 290 товари мешано жито и со други обврски. Градот се именува како Радовиште и имал 365 семејства, односно 303 христијански, а 62 муслимански.⁴³ Во спомнатите дефтери од овој век податоци наоѓаме и за населбите во Радовишко, кои како Радовиш биле обременети со соодветни годишни задолженија и обврски кон месните спахии. Така, селото Липовик во 1519 година имало 35, а во 1572 година 50 семејства. Во Лакарци 9, односно 6 семејства. Во Негреновици 17, односно 31 семејство. Во Ораовица 102, односно 121 хрисјанско, а 30 муслиманско семејство. Во Подареш 52, односно 167 хрисјански, а 29 муслимански семејства. Во Покрајчево 33, односно 51 хрисјанско и 11 муслимански семејства. Во Раклиш 43, односно 76 хрисјански, а 17 муслимански семејства. Во Тонотарци само во 1572 година имало 100 хрисјански и 1 муслиманско семејство.⁴⁴

Во ова време, конкретно во 1572 година, согласно со спомнатиот пописен дефтер, наоѓаме и утврдена јуручка населба. Произлегува дека најголем број Јурурци (68) биле регистрирани во Радовиш. Од нив 30 души се регистрирани како жители на самата населба, преостанатите како два цемата (територијална група). Вакви јуручки групи имало и во другите населби на Радовишко.⁴⁵

Во XVI век во Радовишко постоеле и дервенџиски села. Според пописот од 1573 година неколку такви села постоеле уште од порано. Такво едно село било Стар Липовик, во кој во 1530/31 година имало 28 хрисјански домаќинства и влегувало во нахијата Конче, од струмичката каза. Преку селото минувал значајниот каравански пат („Друмот“) од Солун за Штип. Во 1573 година селото нараснало на 50 домаќинства. Подоцна опаднал бројот на христијанските домаќинства.⁴⁶ За разлика од ова село, селото Пештерица имало во наведените години 47 христијански домаќинства, односно 80 со пописот. Селото го чувало патот, кој го врзувал Радовиш со Велес.⁴⁷ Дервенџиско било и се-

⁴¹ Види: М. Соколовски, Струмичко и Радовишко во XVI век. Прилози (МАНУ) (1978). /Ракопис/, 9. /На проф. М. Соколовски му изразуваме благодарност за отстапениот ракопис.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibid. 14; Tabela 30.

⁴⁴ Ibid., 14—31. Табела.

⁴⁵ Ibid., 21—24.

⁴⁶ А. Стојановски, Дервенџинството во Македонија. Скопје, 1974, 234—235.

⁴⁷ Ibidem, 257.

лото Почивал (Почивало) до 45 домаќинства. Ова село го чувало патот од Радовиш за Кочани. Вакви обврски имале и дервенциите од селото Тонотарци, до 6 христијански домаќинства, додека со пописот броеле 101 домаќинство. Оваа населба тогаш се сметала за најбројна во Македонија. Дервенциите го чувале патот од Радовиш за Штип.⁴⁸

Наведеното мошне илустративно го покажува растежот на населението во Радовиш и Радовишко во овој век, кое и покрај колонизацијата го сочувало својот колорит. Од друга страна, произлегува и натаму важноста на Радовишко, каде што имало развиени селски населби. Во него населението било обременето со бројни обврски и давачки, карактеристични во тој период од развојот на османскиот феудален господаречки систем.

Во историскиот развојот на Радовиш и Радовишко во XVII век забележуваме, исто така, интересни моменти. Со оглед на зголемените давачки наметнувани над населението, во една заповед упатена до кадијата на Радовиш од 2 март 1615 година се наредува да не се измачуваат селаните и да не се земаат парични средства за издршка на војската.⁴⁹ Од овој подток произлегува дека Радовиш во ова време е кадилак и се наоѓал под кустендилскиот санџак. Како кадилак го именува и познатиот турски географ и историчар од ова време-Хаџи Калфа. Тој го спомнува градот како: Радовиш-Радовишта-Радовиш.⁵⁰

Од ова време Радовиш влегува и во состав на кустендилската епископија. Во средината на овој век оваа епархија ја држел владиката Михаил. Во 1652 година тој ја проширил епархијата и се титулира, меѓу другото, и како митрополит-Радовишски (Радовиштискаго).⁵¹

Повеќе податоци од ова време ни дава познатиот патописец Евлија Челебија, кој најверојатно на патувањето од Охрид за Цариград во 1662 година го посетил Радовиш. Градот го именува како Радовишта (Ардовишта). За самото место тој изнесува подробен опис. Истакнува дека било излетичко место и ловиште на некој си крал Радул. По тоа име самиот вели дека градот погрешно го викале Радовиште. Забележува и тој дека Радовиш се наоѓал во кустендилскиот санџак и спаѓал како хас на неговиот паша. Извесно време местото го држел и пашата од скопскиот санџак. Евлија Челебија потврдува, исто така, дека местото е кадилак и се состоел од 60 богати и добро населе-

⁴⁸ Ibid., 261, 283—284.

⁴⁹ Документи из турските државни архиви. I (1564—1872). (Подбрал и превел Панче Дорев.). Софија, 1940 (Документи за бугарската историја. т. III), 21.

⁵⁰ И. Иванов, Северна Македонија, 208; К. Н. Костић, Наши нови градови на Југу. Београд 1922, 109; В. Радовановић, Радовиште 645; М. Панов, Радовиш, 169; З. Делиниколова, Обичаи сврзани со поедини празници и неделни дни во Радовиш. — Гласник на Етнолошкиот музеј (Скопје) 1 (1960), 135.

⁵¹ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Књ. I. Београд, 1902, 371; И. Иванов, Бугарски старини, 153.

ни села, христијански и муслимански. Самиот град Радовиш имал 400 куќи со пет маала и со пет џамии. Местото имало и

Описот на Евлија Челебија, иако со некои недоизјаснетости дава една интересна скица за тогашниот изглед на Радовиш.

Радовиш и Радовишкиот крај бил зафатен и со ајдутското медреса, со теќе за дервиши, а со амам и три маала со анови. Имало две крчми, до 1500 дуќани, лозја, бавчи кои биле опкружени со пријатна клима.⁵²

движење пред востанието на Карпош. Во текот на целата 1689 година овие краишта биле зафатени со немири. Во есента на истата година се шири бунтовно движење на народните маси, кое го зафатило и радовишкиот кадилак. Поради тоа и господарските османски власти презеле мерки за задушување на бунтот и посебно групирањето на ајдутите.⁵³ Со наредби од 26 септември и 5 октомври истата година (1689) се појавиле ајдути и во овој крај. Поради тоа, и се издава наредба до кадијата и на Радовиш за нивно спречување, да се активираат и за мартолозбашија се назначува Карпуш (Карпуз), како глава на мартолозбашиите,⁵⁴ кој подоцна ќе го води познатото — Карпошево востание, чиј што одраз секако го зафатил и радовишкиот крај.

Врз радовишкиот крај се одразиле и сите последици од војните и од Карпошево востание од крајот на XVII век. Тогаш, по коњарските села во долината на р. Лакавица, по патот од Радовиш за Штип, зафатила чума и придонела за влошување на состојбата меѓу населението.⁵⁵

Оваа состојба на населението продолжила и во XVIII век. Во еден запис од 1741 година се спомнува селото Дедино и се нагласува дека и „беше зло мошне“, „беше зло за чудо“, „беше страхотнија“ и дека „за чудо не можеше човек да спие ноќе“. Причината се состоела во појавата на мноштво змии и глувци и поради големата скапотија на основни прехранбени производи (сол, вино, брашно, леб, јагниња и друго).⁵⁶

Состојбата се влошувала и поради честите пошлаци на реката во градот Радовиш. Според еден запис во една стара црковна книга од 1784 година, што ја прибележил Горче Петров, стои дека реката однела 104 куќи и уништила голем дел од него. Затоа поранешниот средновековен град бил преместен на сегашното место.⁵⁷ Меѓутоа, се уште има податоци дека стоел утврдениот град („Калето“) и дека според податокот од 1797 година на францускиот дипломат Феликс де Божур градот имал 3—4000

⁵² Evleija Čelebi, Putopisi. Odlomci o jugoslovenskim Zemljama. Sarajevo 1967, 569—570; П. Дървингов, Евлия Челеби и западните български земи. София, 1943, 37.

⁵³ И. Катарчиев, Ајдутските движења и Карпошево востание во XVII век. Скопје, 1958, 35—45.

⁵⁴ А. Матковски, Турски документи од времето на Австро-турската војна и непосредно пред Карпошево востание. — Гласник XV/1 (1971), 313—316.

⁵⁵ Г. Петров, Материјали, 392; В. Кънчов, Избрани произведения. Т. II, София, 1970, 350.

⁵⁶ И. Иванов, Български старини, 175.

⁵⁷ Г. Петров, Материјали, 668; М. Панов Радовиш, 169.

жителите.⁵⁸ Исто така, според решението на Големото везирство за административната делба на Румелија од 18 септември 1799 година, градот добива нова распределба и се вклучува во кустендилскиот округ.⁵⁹ Вниманието кон овој центар се определува и по тоа што преку него во ова време, а и подоцна, минувал патот за пренос на памук, кој поаѓал од Солун за Сараево, и тоа преку Кукуш-Дојран-Струмица и Радовиш.⁶⁰

Наведеното сведочи дека Радовиш и Радовишко и во XVIII век имале значаен белег како своевиден центар и не го изгубиле она значење што го стекнале во претходните векови.⁶¹ Во ова време градот и неговата област, како и другите македонски центри, се вклучиле во сите општествено-економски и општествено-политички преобразби, кои тогаш ја зафатиле османската империја, чијашто средишна положба ја заземала Македонија. Белезите на тие преобразби добиле поголеми и пообразложен вид во XIX век.

4. Стопанските, општествено-политичките и просветно-културните прилики во Радовиш во XIX век

Во XIX век Радовиш продолжува да се издигнува како важен административен, стопански и просветно-културен центар. Во него наоѓаат типичен одраз новите општествено-економски и општествено-политички насоки, кои тогаш ја опфатиле цела Македонија. Сообразно на специфичните месни услови и особености, ориентацијата и перспективата во развитокот на градот и на неговата потесна и поширока област биле свртени кон изразување на она што евидентно го покажувал неговиот растеж и особеност.

1.

Во првите децении на XIX век Радовиш и натаму зазема дел од магистралниот пат, кој ја поврзувал Македонија со Европа. Во времето на Наполеоновите завојувања и на континенталната блокада (1809—1813), кога се развива жив трговски сообраќај, еден правец од магистралниот пат (Солун-средна Европа) ми-

⁵⁸ Ј. Трифуноски, Македонска градска насеља, Београд, 1947, 46; Љ. Лапе, селото и градот во Македонија од крајот на XVIII до почетокот на XIX век. — Историја IX/1 (1973), 36; А. Уџ., Radoviš, 29; В. Радовановиќ, Радовиште, 645.

⁵⁹ П. Дорев, Документи т. III, 45.

⁶⁰ Ст. Новаковиќ, француске службене белешки о западно-балканским земљама из 1806—1813 године. — Споменик XXXI (1898), 143—144; И. Катарџиев, Серската област (1780—1879). Скопје, 1961, 82.

⁶¹ Значењето на Радовиш може да се истакне и со тоа што во овој град бил роден свештеникот Анастас, кого православната црква го прогласила за светец и кој настрадал во Солун на 29 август 1794 година. Неговиот живот е опишан во еден руски превод на еден грчки ракопис, во кој се вели дека се родил во местото-Радовичах. (И. Иванов, Български старини, 75).

нува низ Радовиш.⁶² Освен тоа, во тогашниот и во подоцнежниот македонски внатрешен сообраќај таканаречениот „Серезки пат“ го зафаќал и градот Радовиш и кон тој пат, како и во правец на Штип се провлекувала радовишката трговија.⁶³

Стопанското издигнување на Радовиш се одразило врз развитокот на сите негови потенцијали. Тоа го конкретизираме врз соопштенијата на редица современи патописци и посетители, кои оставиле драгоцен податоци за различни аспекти од развитокот и живеењето на градот и на населението во него и на поблиската околина.

Во спомените на рускиот патописец П. Свинин, кој го посетил Радовиш на 21 февруари 1807 година, се забележуваат интересности за овој град. Според овој патописец, кој Радовиш го именувал како-Радовиште, градот бил опкружен со куќи и гори, полја и лозја.⁶⁴

Во бројната продукција на прирачници, пригодни публикации и патописи, што во XIX век се издавале во Европа, наоѓаме ценети податоци и за Радовиш. Вакви податоци за Радовиш наоѓаме од 1820 година наваму. Така, во публикацијата на Г. Хасел, објавена во Вајмар во 1820 година, Радовиш се именува како: Radovište (Radovich) со бројност од 300 куќи.⁶⁵ Истото ова именување и бројка ја среќаваме и во едена карта на европска Турција, објавена во Виена во 1828 година.⁶⁶ Во една друга публикација од 1828 година, која содржи опис на европска Турција, Радовиш се именува како — Radowitz, а се забележува дека спаѓа во кустендилскиот санџак.⁶⁷

Од 1839 година наваму Македонија ја посетиле повеќе патописци. Во 1839 година ја посетил познатиот германски патописец А. Гризебах. Во својот патопис, што го објавил во 1841 година, говори и за Радовиш, забележувајќи дека се наоѓа во состав на скопскиот пашалак.⁶⁸ Во овој административен состав Радовиш се наоѓал и согласно со новата управна рапределба од 1843 година.⁶⁹

Поподробни соопштенија за Радовиш и за неговата околина среќаваме во патописот на Виктор Григорович, кој патувал од Штип за Серес. Притоа, говори за Радовиш потоа за Дамјан и за други радовишки села.⁷⁰

⁶² Хр. Андонов-Полјански, Македонија и Словенија, Скопје, 1978 47.

⁶³ В. Кънчов, Избрани произведения. Т. II, София, 1970, 24, 44.

⁶⁴ В. Шаренков, Македонски градове в едно руско пътешествие от 1908 година. Макпр. VII/2 (1932), 229 / „Воспоминания на флоте. Павла Савињина. СПб 1818—1819/.

⁶⁵ G. Hassel, Vollstaendige und neueste Erdbeschreibung der... Des Omanischen Reich in Europa, etc. Weimar 1820, 65 (Н. Михов, Населението на Турција и Бџлгария през XVIII и XIX в. София, 1915 (Скр. Мих., Нас.) Т. I., 134).

⁶⁶ Carte de la Turquie d'Europe. Par A. Konrad. Vienne 1828. (Х. Андонов-Полјански, Македонија во карти. — Гласник IX/1 (1965), 358).

⁶⁷ Die Europäische Türkei. S. L. 1829, 67—68. (Мих..., Нас., I, 328).

⁶⁸ В. Кънчов, Ор. cit., II, 426; Бџлгарската история., 58; М. Панов, Радовиш.

⁶⁹ В. Кънчов, Ор. cit., 123.

⁷⁰ М. Ристић, Струмица, 17.

Од овој период среќаваме податоци и за економските посебности на Радовиш и Радовишко. Такви податоци наоѓаме во неколку извештаи на британските дипломатски службеници во Македонија. Во еден извештај на Чарлс Блант, британски конзул во Солун од 22 март 1847 година, се говори за производството на жито и житни култури. Се вели дека во Радовиш имало складови со жито од жетвата на 1864 година. Изнесено е дека во 1846 година било произведено 11.000 кг тврда пченица, од која за продажба биле одделени 2.300 кг. Во истата година биле произведени и овие култури:

- мека пченица 94.000 кг, за продажба 4 500 кг;
- рж 20 000 кг, за продажба 2 500 кг;
- пченка 44 000 кг, за продажба 4 500 кг;
- јачмен 10 000 кг и 27 000 кг, за продажба 1 400 кг;
- боранија 9000 кг;
- сусам 1 700 кг, за продажба 500 кг.⁷¹

Спомнатиот британски дипломатски службеник во еден друг извештај од 14 април истата 1847 година повторно говори за залихите на жито во Радовиш, истакнувајќи дека овие залихи, заедно со тие во Штип, Тиквеш, Скопје, Битола и Лерин сочинуваат 1 милион кварта.⁷² Истиот дипломат во друг извештај од 28 мај истата година говори за населението во главните околии во Македонија. Притоа, за околицата на Радовиш ја изнесува бројката на 10 500 жители, со наведување и на податоци за оддалеченоста на Солун, за цената на превозот на житните култури и за просекот на изарченото жито.⁷³

Во времето непосредно пред Кримската војна, како и по оваа војна зачестува споменувањето на Радовиш и изнесувањето податоци за неговите особености. Така, во еден опис од 1853 година Радовиш се спомнува како — Radovits и се наведува податокот дека тогаш имал 1.500 жители.⁷⁴ Истата бројка ја среќаваме во еден извештај од истата година.⁷⁴ Веќе следната година, во 1854, наоѓаме некои конкретности. Така, во патописот на познатиот патописец Ами Буе од 1854 година се забележува дека Радовиш спаѓа во пашалакот на Скопје и дека е меѓу десетте важни града.⁷⁵ Од 1856 година наваму повторно среќаваме споменувања за овој град и за бројот на куќите во него. Во една публикација од 1856 година градот се именува како — Radovich и има 300 куќи.⁷⁶ Опис на градот среќаваме и во патописот

⁷¹ Британски документи за историјата на македонскиот народ. Т. II (1840—1847), (под редакција на Х. Андонов-Полјански). Скопје, 1977, 268—17.

⁷² Ibidem, 270.

⁷³ Ibid., 271.

^{73a} Martyrt. Sofia, etc. — Austria /Wien, 1853/, 1339. (Мих., Нас., II, 186).

⁷⁴ N. V. Michoff, Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. II. Sofia, 1943, 333.

⁷⁵ A. Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne, 1854, 211. (Мих., Нас., II, 44).

⁷⁶ A. Papadopoule-Vretos, La Bulgarie. Leipzig, 1856, 109—118. (Мих., Нас., 223).

на Х. Барт од 1862 година, кој го спомнува како — Radovitch.⁷⁷ Додека во една печатена книга на апостолите од април 1866 година се именува како Радовиш.⁷⁸

Од 1868 година Радовиш се споменува во состав на пашалакот на Призрен. Во еден француски извештај од истата година му се дава внимание на Радовиш во состав на овој пашалак⁷⁹ Додека, во друг извештај од истата година и од 1869 година се даваат подробности за Радовиш како каза.⁸⁰

Во седумдесеттите години на XIX век стопанството на Радовиш покажува изразит развoток. Според некои податоци градот станува пазарен центар за целата околина, се собирале и трговци од Струмица, Штип, Кочани, Малешевијата и други. Се носеле за продажба различни производи. И натаму за извоз служеле производите од индустриските култури, и тоа посебно тутун и афион. Со трговијата се развивало и занаетчиството. Биле застапени разни видови занаети.⁸¹ Со своите стопански потенцијали радовишани учествувале на неколку панаѓури. Но, најмногу, од 1876 година, го посетувале панаѓурот во Серес.⁸²

И во овој период интересот на дипломатите бил свртен кон Радовиш, во склопот на севкупниот интерес кон Македонија. Во еден елаборат изработен од австроунгарскиот генералштаб полковник Оскар Мелцер од 1879 и 1883 година се дава опис на радовишката каза, со осврт врз преработката на дрво и на другите производи. Изнесен е и податок за бројноста на населението во Радовиш во 1879 година, и тоа: 4.398 муслимани, 3.016 Македонци и 269 Роми. Се наведува и бројот на куќите во градот дека изнесува 3 145, со деталзирање на други подробности (34 цамии, 4 манастири, 2 медреси 1 училиште, 1 конак, 205 фурни и магази, 1 бања, 73 воденици, 1 саат кула, 17 гостилници, 1 телеграф, 1 книжарница, 46 чешми, и 7 цркви).⁸³ Наведените интересни податоци го илустрираат развиениот градски живот во Радовиш во она време. Поконкретно тоа можеме да го утврдиме и по бројноста на куќите и на семејствата. Така, во топографско-егнографскиот преглед на Степан Верковиќ од 1889 година Радовиш имал 816 куќи, со 112 македонски семејства, од кои жители од машки пол — 2 795, а од женски — 2 769. Исто

⁷⁷ H. Barth, *Reise durch das Innere der Europäischen Türkei*. Berlin, 1864, 59—140. (Мих., Нас., I, 35).

⁷⁸ И. Иванов, *Българ. старини*, 176.

⁷⁹ N. V. Michoff, *Contirbution a l'Histoire du Commerce de la Turquie et de la Bulgarie*. Svichtov, 1950, 571. /*Annales du commerce extérieur*. — *Turquie* № 26. Septembre 1868. Paris, 1868/, 571. (Мих., Нас., III, 319).

⁸⁰ С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилаету, (1875—1881)*. — *Македонија во Источната криза, 1875—1881*. Скопје 1978, 181, 183, 185.

⁸¹ Според материјалите и анкетата подготвени под раководство на Димитар Тренчев, од Радовиш. (Ракопис); М. Савић, *Занати и индустрија у присаједиеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије*. Београд, 1914, 157; В. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 346.

⁸² И. Катарџиев, *Серската област*, 95.

⁸³ Документи од Виенската архива за Македонија од 1879—1903. (Избор и редакција Томо Томоски). Скопје, 1955, 17—25.

така, во градот имало 334 муслимански куќи со 1 139 жители од машки пол.⁸⁴ Меѓутоа, во истата статистика сосема различен е редоследот на распределбата на семејствата. Според оваа статистика, распределбата по куќи и по жители во радовишките села била следнава:⁸⁵

Радовишка каза	Македонци				Муслимани			
	Куќи	Семејства	Машки пол	Женски пол	Помаци		Коњари	
					Куќи	Машки пол	Куќи	Женски пол
Дедино Село	85	133	324	311	—	—	—	—
Скоруша	40	64	156	147	—	—	—	—
Ново Село	10	14	33	28	—	—	—	—
Горни Липовик	60	98	232	245	—	—	—	—
Погулево	25	42	106	94	—	—	—	—
Дукатино	35	56	138	146	—	—	—	—
Папавица	18	30	77	72	—	—	—	—
Гарван	45	73	189	181	—	—	—	—
Смилјанци	65	102	251	243	—	—	—	—
Нов Чифлик	26	35	85	80	—	—	—	—
Покрајчево	25	40	103	92	—	—	—	—
Раклиш	62	84	204	216	—	—	—	—
Фаргница	31	51	135	123	54	213	—	—
Калуѓерица	26	43	112	104	25	98	—	—
Загорци	35	49	127	120	—	—	—	—
Козбунар	20	32	76	82	—	—	—	—
Шаин Таш	22	37	94	88	—	—	—	—
Лубница	53	80	201	193	21	92	—	—
Радиш	12	18	42	47	—	—	—	—
Трикавеш	15	24	58	51	—	—	—	—
Враштица — Долна	15	24	58	51	—	—	—	—
Ињево	30	128	295	308	—	—	—	—
Радичево	43	67	161	169	18	70	—	—
Подареш	62	96	234	225	113	454	—	—
Конче	26	41	109	102	62	231	—	—
Враштица — Горна	24	35	85	97	—	—	—	—
Неграновци	15	23	53	46	—	—	—	—
Ораовица	33	52	128	122	97	336	—	—
Стурговци	25	44	112	104	—	—	—	—
Габровци	70	113	273	265	—	—	—	—
Воиславец	65	107	266	253	—	—	—	—
Ракитец	21	30	72	78	16	67	—	—
Долно Липовик	17	24	61	66	29	115	—	—
Злеово	—	—	—	—	70	274	—	—
Супурге — Михалеси —	—	—	—	—	—	—	—	—
Коњари	—	—	—	—	—	—	45	175
Калаузлија	—	—	—	—	—	—	209	713
Драманци	—	—	—	—	—	—	20	77
Ени - Махале	—	—	—	—	—	—	15	62
Бабина	—	—	—	—	—	—	22	79
Кодмали	—	—	—	—	—	—	40	156

⁸⁴ С. И. Веркович, Топографическо-этнографический очерк Македонии. СПб 1889, 266—267.

⁸⁵ Ibidem, 267.

Споредувајќи ги овие податоци со статистиките што подоцна биле издавани, посебно со официјалната турска од 1894 година, можеме да дојдеме до интересни сведоштва. Во оваа статистика вкупниот број на населението изнесува 6 230 жители (со 6 703 од 1889 г.). Од оваа споредба наоѓаме извесно намалување на бројот на жителите во вкупниот износ. Додека во бројот на македонските жители во однос на муслиманските наоѓаме осетно намалување (2 030 во однос на 4 000). Сличен однос наоѓаме и во прегледот на движењето на населението во радовишките села.⁸⁶ Ова движење на населението често се менувало и зависело од цела низа околности. Така што, Горче Петров, во својата книга „Материјали за проучување на Македонија“ наведува дека бројот на населението во радовишката каза изнесувал 25 000 души.⁸⁷ Тој во оваа своја ценета книга изнесува и интересни подробности за особеностите на радовишката каза и на градот Радовиш. Тој подвлекува занимливи подробности за казата со забележување карактеристики за населбите и за нивната производственост. Тој го смета Радовишкото Поле за житница на целата каза. Ги истакнува добрите услови за живеење и неможноста поразвиено да се развие печалбарството. Посебно ги одбележува знаменитостите на Радовиш со преглед на црквите и цамиите, малата чаршија и односите меѓу населението.⁸⁸

Стопанските и други особености на Радовиш и на Радовишко во XIX век, како што видовме, биле мошне забележителни и карактеристични. Тие своевидно влијаеле врз политичките и просветно-културните прилики на овој крај.

2.

Радовиш и Радовишко се наоѓале во жижката на сите општествено-политички преобразби што настанале во Македонија во текот на XIX век. Особено тоа било карактеристично во политичките потфати и на сите други мерки што ги преземала османската господаречка власт за заздравување на своите позиции, за закрепнување на феудално-апсолутистичкото управување.

Уште во самиот почеток на XIX век и Радовиш е опфатен во обврските за обезбедување на потребите на османската армија. Во ферменот на Селим III од мај 1804 година, кој бил испратен и до кадите на казата Радовиш, се бара да купат волна за изработка на чоја за јаничарската војска.⁹⁰ Во друг ферман од 14 јули 1804 година нагласени се желбите од страна на закупците на поштенските станици. Се инсистира да се издаваат коњи

⁸⁶ В. Кънчов, *Op. cit.*, II, 439, 533—535; М. Панов, *Географија на Македонија*, 303.

⁸⁷ (Г. Петров), *Материјали*, 662—667.

⁸⁸ *Ibidem*, 104.

⁹⁰ *Ibidem*, 104.

на гласниците и другите службеници,⁹¹ Овој интересен податок го наоѓаме и во ферманот на Селим III од 1807 година, во кој се говори дека во Радовиш постоел христијански сталеж на куруџии (чувари на шуми).⁹² Сличен интересен податок наоѓаме и во ферманот на султанот Махмуд II од 4 јуни 1817 година, во кој се инсистира за предавање и купување овци за кујната на султановиот двор.⁹³

Обврските на населението постојано се зголемувале. Во сметките за примени пари од битолскиот кајмакам Рустем бег од 1819 година, а за трошоците потребни за изградбата на високиот сарај во Битола, се наведува дека и од казата Радовиш биле примени 1 250 гроша.⁹⁴ Вакви обврски се наметнати и за подигање соби во овој сарај, за што се потврдува во сметките од 1829 година. Од радовишката каза биле собрани 750 гроша.⁹⁵ Прибирањето на вакви средства продолжило и натаму. Така, во дефтерот на извршените расходи за новоизградената казарна во Битола од мај 1839 година, собрани биле од радовишката каза 12 000 гроша.⁹⁶

Радовишката каза била ангажирана и во борбата на османската централна власт против одметничките паши. Така, во една повелба на румелискиот валија од 24 март 1821 година, упатена до првенците (ајани) и на Радовиш, се бара да се јават во армијата за борба против Али паша Јанински.⁹⁷

Во Радовишко се одвивал истиот оној процес, што бил карактеристичен и за другите делови на Македонија, во развивање на чифликсајбиството. Најголемиот дел од земјишните површини ги заграбиле османлиските бегови и ги претвориле во чифлици. Според еден податок, најголемиот број села во Радовишко биле чифлигарски. Освен тоа, имало и мешани села, а и села во кои селаните имале сопствена земја. Најексплоатирано било чифлигарското население. Тие се наоѓале под феудална зависност. Но, експлоатацијата била проширена и на другите видови селани.⁹⁸ Сите тие, заедно со преостанатото онеправдано население, ја создавале армијата на обесправените, во чија средина се оформувале формите на отпор, кои виден израз добиле по седумдесеттите години на XIX век.

3.

Општествено-економските претпоставки влијаеле и за разраснување на преродбеничкото движење во Радовиш и Радовиш-

⁹¹ Ibid., 56.

⁹² И. Иванов, Северна Македонија, 235.

⁹³ Турски документи за македонската историја. IV (1818—1827). Скопје, 1957, 21.

⁹⁴ Ibidem, 35

⁹⁵ Турски документи за македонската историја. V (1827—1839). Скопје, 1958, 46.

⁹⁶ Ibidem, 120.

⁹⁷ Турски документи. IV (1818—1827), 58.

ко. Растежот на Радовиш и развивањето на сите услови на општествено-економската и општествено-политичката самостојност придонеле, согласно со специфичните, месни особености, да се изразат настојчиви стремежи и на полето на просветно-културната дејност.

Првите форми на образованието во градот Радовиш биле поставени со отворањето на таканаречените келиски училишта. Во нив, најпрвин се предавало по Псалтир и Требник, а потоа се воделе современи педагошки методи.⁹⁹ Грижата за усовршување била постојана. Тука е и стопанското стабилизирање на радовишкото граѓанство. Потврда за ова наоѓаме и во потфатот на групата радовишки занаетчи да го помагаат печатењето на книгата: „Различни поучителни наставленија“ (Будим, 1819) на македонскиот преродбеник Јоаким Крчовски. Во списанието на помагачите за печатење на оваа книга фигурираат тројца занаетчи, кои приложиле соодветни средства (Маноил 5 гроша, Мицо свеќар 5 гроша, Мицо сапунџија 5 гроша).¹⁰⁰

Поттик за развивањето на преродбата во Радовиш дале и неколку македонски преродбеници, кои го посетиле во различни временски периоди. Така, според пишувањето на „Цариградски весник“ од 1853 година, Радовиш го посетил Јордан Хаџи Константинов-Џинот. Тој се наоѓал на пропатување низ Македонија.¹⁰¹ Престојот го користел за учителска работа и за ширење на просветата меѓу народот.¹⁰²

Во епохата на Преродбата во Радовиш и во Радовишко се појавиле видни преродбеници,¹⁰³ кои настојчиво се бореле, најпрвин против фанариотството, а потоа против другите црковни и просветни пропаганди. Нивната работа посебно се гледа во грижата за развивање на училишното дело. До почетокот на седумдесеттите години на XIX век во Радовиш биле отворени бројни училишта.¹⁰⁴ Според пишувањето на весникот „Турџија“ од 17 јули 1865 година, во Радовиш било отворено нов училиште.¹⁰⁵ Во следните години започнале да се отвораат нови училишта. Според еден преглед веќе во 1886—1887 година во Радовиш и Радовишко имало 7 училишта, со 7 учители и со 257 ученици.¹⁰⁶ Меѓутоа, младите радовишани го усовршувале своето образование и на други повисоки просветни центри. Тие се шко-

⁹⁸ Материјали, 132—135.

⁹⁹ К. Цишувев, 19 години в срџбските затвори. Спомени. Софија, 1943, 10.

¹⁰⁰ Љубен Лапе, Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ. II дел. Скопје, 1976, 18.

¹⁰¹ В. Кънчев, Избрани произведения. Т. II, 1946.

¹⁰² Х. Поленаковиќ, Страници од македонската книжевност, Скопје, 1952, 130.

¹⁰³ И. Христифоров, Илинден в Радовиш. — II. Илинден XIII/9 (1941), 11.

¹⁰⁴ А. Никић, Стање у сјеверној Македонији и Косову од год. 1860 до 1890 у светлу нових извора. — Македонија во источната криза, 197, 105.

¹⁰⁵ Българската възражденска книжнина. Т. II. Софија, 1959, 461.

¹⁰⁶ Ил. Иванов, Чежденици за училишното дело в Македонија. — Ил. Илинден XII/4 (1940), 11.

лувале и во солунската гимназија. Според статистичките извештаи на оваа гимназија регистриран е виден број ученици и од Радовиш.¹⁰⁷

Со развивањето и унапредувањето на образованието и на другите аспекти од просветно-културната дејност во Радовиш се создавале основи за изградување на граѓанската класа, која во натамошните децении играла видна улога во градот. Според едно соопштение, објавено во весникот „Македонија“ од 16 и 30 септември 1867 година, во градот постоел развиен општествен живот.¹⁰⁸

Во седумдесеттите години на XIX век во Радовиш и во Радовишко се шират разни црковни и просветни пропаганди, кои штетно влијаат врз разраснувањето на самостојното, самобитно просветно-културно дело. Најсилен замав зафатила егзархиската пропаганда.^{108a} Од дваесеттите години се шири и протестантската пропаганда. Во почетокот на 1890 година во Радовиш постои протестантска црква.¹⁰⁹ До почетокот на XX век во Радовиш имало 240 протестанти и тие покрај црква имале и училиште. Протестанти на број 80 имало и во радовишкото село Ракличе.¹¹⁰

Преродбенското движење во Радовиш и Радовишко и покрај пропагандите успеало да создаде здрави и цврсти основи за разгор на слободољубиви, ослободителни настојувања и за оформување на национално-ослободително движење.

4.

Зародувањето на ослободителното движење во Радовиш и Радовишко се одвивало, како и во другите делови на Македонија, етапно. Првите основи биле поставени во предесеттите години на XIX век, за да добијат развиени форми во седумдесетите. Во тие етапи движењето изразуvalo различен степен на ослободителни настојувања.

Уште од времето на Кримската војна наоѓаме изрази на ослободителни движења. Во еден извештај на британскиот конзул во Битола, Ц. А. Лонгворт, од 14 февруари 1854 година, се наведува дека македонскиот востанички водач Димитар Караташо на чело со одред од 300 востаници ја преминал грчката граница и се префрлил во областа на Радовиш (Radovitz). На него му се придружила рајата. Османските власти испратиле воени единици против него.¹¹¹

¹⁰⁷ Ил. Иванов, Македонската Alma Mater. — Сборник Илинден 1903—1937, София, 1927, 96.

¹⁰⁸ Българска възражденска книжнина. Т. I. София, 1957, 250.

^{108a} Бугарска пропаганда у Македонији. — Дневни лист 148 (1891), 1—2.

¹⁰⁹ М. Пандевски — Г. Стоев-Трнката, *Op. cit.*, 186.

¹¹⁰ Х. Андонов-Полјански. Односот на САД кон Македонија и кон македонското прашање во XIX век и во периодот на Илинденското востание. — Годишен зборник 2 (1976), 56—58.

¹¹¹ Public Record office. Fo 195/392. Turkey. Monastir.

Во Радовиш и Радовишко отпорот против неподносливото османско политичко и економско угнетување се изразуваат и преку ајдучкото движење. Тој отпор од поединечен израснувал во општ, опфаќајќи, со време, повеќе незадоволници. Отпрвин дејствувале помали чети војводи и ајдути. Меѓутоа, вистинските ајдути се мешале со арамите. Така, по радовишките села се движеле и ајдути-арамии, кои плачкале и грабеле. Познат бил Алаца Алија од Конче, кој сеел трепет и страв по селата на Радовишко.^{111a} Но, најголем размер добило ајдучкото движење кое се борело против османската тиранија и против зулумите на беговите. Познати ајдути биле: Ефтим Болката, Жеголот Костадин, Филип војвода и други.¹¹² Нивните подвизи го кревале духот на народот и му ја навестувале идејата дека во борбата се наоѓа спасот од тиранијата и деспотското уредување.

Посебно отпорот се зголемувал против експлоатацијата на чифлик-сајбиите, кои безобзирно го тиранисувале народот. Тоа наоѓа израз и во народната песна. Во песната: „Дек се чуло, видело мома в зандани да лежи,“ испеана во Радовиш, првата строфа гласи:

„Лежи в затвор за нови борчови,

Бара од мајка си да ги продаде чифлиците . . .“¹¹³

Незадоволството на народот не се однесувало само против османското угнетување, туку и против потисништвото на грчките владици. Во едно соопштение, објавено во весникот „Право“ од 14 август 1873 година, се забележува дека населението на Радовиш се жалело на призренскиот валија за однесувањето на грчките владици во струмичката епархија.¹¹⁴ Покрај противењето на тиранијата од грчките владици се ширел и отпорот против егзархијата и против притисокот на чорбациите во градот. Во една дописка, објавена во весникот „Ден“ од 26 март 1875 година, се говори дека чорбациите и владиците го притискале населението во Радовиш.¹¹⁵

Повисока форма на незадоволство се изразила преку бунтот на револуционерниот отпор. Радовиш и Радовишко, како и другите делови од североисточна и источна Македонија, биле зафатени со револуционерни движења. Тоа, особено нашло израз во Источната криза (1875—1881).

Првиот сигнал на тој револуционерен отпор бил даден во Разловечкото востание. Во април 1876 година на планината Голлак се состанале група револуционери на чело со поп Стојан и се решило истакнатиот деец Димитар Поп Георгиев Беровски со една чета да ги обиколи околиците: Малешевска, Радовишка и други. Целта на неговата посета се состоела во настојувањето

^{111a} Изјава на Тодор Јованов Димов од с. Воиславци (Радовишко) /Материјали/. К. Ципушев, *Op. cit.*, 10.

¹¹² Изјава на Т. Ј. Димов /Материјали/; К. Ципушев, *Op. cit.*, 10.

¹¹³ „Дек се чуло, видело мома в зандани да лежи“ (Пеела: Стојна Трајкова од Радовиш, 1954. Снимил Г. Пајтончиев) /Институт за фолклор, Скопје, р. бр. 687/.

¹¹⁴ Българска възражденска книжнина II, 399.

¹¹⁵ *Ibidem*, 716.

да се подигне духот на народот и да го организира востанието. Посетата требало да ги опфати: Пијанец, Малешево и Радовиш. За таа цел, Д. Беровски создал револуционерна група и ги обиколил овие области. Насекаде го сееле знамето на бунтот и револуцијата и агитирале за приклучување на Радовишко кон планираното востание. Од Разловци една востаничка чета на 10 мај 1876 година пристигнала до Плачковица. Отука преминала кон Радовишко. Потоа, запрела над с. Смилјанци. Тука селаните биле наоружани. Но, тие биле предадени на османската власт во Радовиш, која започнала да групира војска во Радовиш и во околицата. Со тоа планот на востаниците не можел да се исполни. На 15 мај 1876 година во Радовиш пристигнала нова војска, на број 500 души аскер. Повторно на 28 мај, истата година, нов аскер пристигнал во Радовиш. Војската била редовна и башибозук. Групирањето на огромна војска во Радовиш и Радовишко не дало можности да се прошири Разловечкото востание во овој крај. Но, по задушувањето на востанието последиците биле тешки. Во Радовиш биле уапсени 11 души и испратени во скопскиот затвор.¹¹⁶

Концентрацијата на османските војски во Радовиш и Радовишко продолжиле и натаму. Низ областа минувале казни експедиции на аскерот и го обезоружувале народот. Оттука може да се толкува зошто Радовишко не зеде учество во Кресненското востание. Притисокот и деспотијата на солдатската не го овозможуваше повидното изразување на револуционерните стремежи. Сепак, Радовишко не останало на страна од ова забележително македонско востание. За време на востането низ овој револуционерен реон се движеле четите на чело со Иљо Војвода Малешевски и Поп Костадин Буфски.¹¹⁷ Движењето продолжило. Според една вест објавена во љубљанскиот весник „Словенец“ од 25 март 1879 година, востаниците во Македонија требало да се прегрупираат и да се лоцираат кон Радовиш.¹¹⁸ Тоа се потврдува и со една друга вест од мај 1876 година, дека преку Радовиш требало да мине чета на востаници од Прилепско.¹¹⁹

Револуционерното искуство што се стекнало преку овие раздвижувања, придонеле да се зголеми револуционерниот дух и иницијатива. Тие стекнале нови пориви и импулси.

¹¹⁶ Види: К. П. Стојанов, Тридесет години назад. Исторически записи по Първото македонско встание през 1876 год. Кюстендил, 1903, 20—35; Материали 135; Љ. Лапе, Разловечкото востание од 1876 година и личноста на неговиот организатор Димитар Поп Георгиев Беровски, Скопје, 1976, 33—42; Документи из турските државни архиви. II. 34; Кресенско-Разлошкото встание. София, 1970, 34, 37; Хр. Христов, Аграрните отношения в Македонија през XIX в. и началото на XX век. София, 1946, 155; Сл. Димески, Положбата на Македонија за време и по Разловечкото востание според извештаи на австрискиот генерален конзулат во Солун. — Македонија во Источната криза, 238.

¹¹⁷ Български Патриарх Кирил. Съпротивата срещу Берлинския договор, Кресненското встание. София, 1955, 232.

¹¹⁸ Хр. Андонов-Полјански, Македонија и Словенија, 83.

¹¹⁹ Български Патриарх Кирил, *Op. cit.*, 232.

5. Национално-ослободително движење (1893—1918)

Национално-ослободителното движење зафатило длабоки корени во Радовиш и Радовишко, како и во другите делови на Македонија. Опсегот на движењето ги зафати сите негови етапи. Притоа влијаеја и месните услови, кои дадоа определен белег во неговата разностраност и раздвиженост.

1.

Појавата и развојот на национално-ослободителното движење во Радовиш и Радовишко се паѓа во времето на самото основање на Внатрешната македонска револуционерна организација. Дамјан Груев, еден од основачите на Организацијата, во своите „спомени“ подвлекува дека Организацијата пуштила гранки и во Радовиш и дека за тоа бил заслужен револуционерот Тодор Станков.¹²⁰ Ова го потврдува и самиот Тодор Станков, укажувајќи дека во 1893 година се поставиле основите на Револуционерната организација како во другите македонски центри, така и во Радовиш. Тогаш биле дадени нејзините први кадри.¹²¹

*Куќата во с. Дедино во која престојувале Гоце Делчев,
Јане Сандански и Мазнејков*

¹²⁰ Спомени на Дамјан Груев и др. София, 1927, 20.

¹²¹ Т. Ст. (Тодор Станков), Гоце Делчев. — Гоце Делчев во спомениците на современцици. Т. III. Гоце Делчев во шест тома. (Редакција на Христо Андонов-Полјански), Скопје, 1972, 55.

Голем поттик во разраснување на Револуционерната организација во Радовиш и Радовишко, како и во другите центри, дал Гоце Делчев. Веќе во ноември-декември 1894 година тој од Штип одел во околината и ја ширел револуционерната идеја, создавал револуционерни врски, оформувал канали за пренос на оружје. Праќал карвани со оружје и до Радовиш.¹²² Современиците се сеќаваат за зафатената од него револуционерна врска во Радовиш.¹²³

Куката во с. Дедино во која се лиени куришуми за време на Илинденското востание

Во Радовиш Гоце Делчев повторно престојувал во април 1895 година по враќањето од Кукуч. Се зафатил и овој пат за организациони работи и за зацврстување на Револуционерната организација.¹²⁴

Престојот на Гоце Делчев во Радовиш и Радовишко влијаел моше многу за заздравување на Револуционерната организација и за оспособување на револуционерниот комитет во градот за организациона дејност. Дејноста на комитетот била ориентирана не само на градот туку и на радовишките села.

Нов момент во раздвижувањето на Радовишко спаѓа борбата на една „востаничка чета“ со османска војска во јули 1895 година помеѓу Радовиш и Струмица кај Липовик.¹²⁵

¹²² Христо Андонов-Полјански, Гоце Делчев и неговото време. Т. I. (Гоце Делчев во шест тома). Скопје, 1972, 131.

¹²³ Материјали, 137 (Материјалите се собрани по пат на анкета низ Радовишко од страна на Димитар Тренчев, Горѓи Чачаров, Љупче Матрапазов, Добре Спасов и Митко Вергов. Анкетата е правена во 1972 год.).

¹²⁴ Материјали, 137; Деливанов, Спомени за Гоце. — Гоце Делчев во спомените на современиците, 47; Хр. Андонов-Полјански, *Op. cit.*, 133.

¹²⁵ И. Катарџиев, Серскиот округ и Кресненското востание до Младотурската револуција. Скопје, 1968, 121.

Големите потреби од оружје на Револуционерната организација се реализирале и преку напорите за создавање свои „фабрики“ на оружје и муниција, на таканаречени бомболеарници. Иницијатори за создавање на „азбуката на Револуцијата“ со сопствени средства биле Горче Петров и Гоце Делчев. Горче Петров во своите „Спомени“ истакнува дека го изучиле Димитар Зографов од Прилеп да лее бомби и во летото на 1896 година го испратиле во радовишкото село Дедино да лее бомби. Оваа „фабрика“ за леење бомби станала мошне позната и придонела за екипирање на Организацијата со овој вид оружно средство.¹²⁶

Согласно со нејзината специфична положба, радовишката револуционерна организација добила задача да се грижи и за префрлувањето оружје и муниција од пограничните канали кон Радовиш и оттаму во внатрешноста на Македонија. Тие канали ги оформил Гоце Делчев. Тој самиот често инсистирал околу организацијата на преносот на оружје, а и самиот испраќал разни водови. Во едно писмо од 9 март 1897 година Гоце Делчев го известува Никола Зографов дека испратил ками во Радовиш.

Куќата во с. Дедино во која се собирало оружје во 1905 година

Една од камите била наменета за Тодор Станков, тогашниот раководител на радовишката револуционерна организација и

¹²⁶ Види: Спомени на Горче Петров. Скопје, 1950, 51; Х. Андонов-Полјански, Некои прашања од воената организација на македонското национално-револуционерно движење во предилинденскиот период. — Гласник IV/1—2 (1960), 101; Љ. Лапе, Снабдување на охридските револуционери со оружје до Илинденското востание (1893—1903). — Гласник VII/2 (1963), 104—105; Хр. Сиљанов, Освободителните борби на Македонија, Т. I. Софија, 1933, 84—85.

близок Гоцев соработник.¹²⁷ Во друго писмо, пак, испратено до Никола Малешевски од 22 април 1897 година Гоце му сугерира да му пише на Никола Казанчиев, радовишки револуционерен деец, да испрати оружје.¹²⁸ Во Радовишко било испратено значителен број оружје и муниција.

Системот во префрлувањето на оружје бил изграден по системот на организирана војска. Според кажувањето на современиците пренесувањето на оружјето од пограничните реони се изведувало преку селото Смиљјанци и Подареш за полските села. Оттука се префрлувало натаму. Се пренесувало пушки, патрони, бомби. Тие се товареле на коњи по 12—20 пушки на коњ. Преносот се изведувал ноќе. Се носело по неколку товари според видот на оружјето. Носеле: кримки, берданки и малихери. Оружјето се купувало, главно, со пари од селаните, кои ги собирале луѓето по селата, според имотната состојба.¹²⁹

Развивањето и организационото оспособување на Револуционерната организација оделе по една нагорна линија. Таа сè повеќе завршувала и започнала да го опфаќа сето население, создавајќи фронт на организирани сили, кои постепено го граделе отпорот против османскиот господаречки систем. Организацијата почнала да го омасовува и проширува движењето на народните маси. Господаречките власти сè уште не можеле да ја доловат таа тајна револуционерна сила, зад чиј превез се криел слободољубивиот отпор на македонскиот народ. Меѓутоа, едно случајно убиство ја разоткрило мрежата на тајната организација што довело до отворен судир на поробениот со побобителот.

На 25 август во Дедино (Радовишко) настанало убиство на двајца собирачи на такси за тутунот, кои по своите зулуми станале неспособни за народот. Со ова убиство настанала таканаречената „Дединска афера“.

Меѓу собирачите на такси се издвојувал главаторот — Агото. Тој со својата банда одел од село во село и пљачкал. Поради тоа, месното раководств на Радовиш донело решение да ги премавнат со сила овие разбојници. Селската милиција од Дедино ги опсадила собирачите на такси и двајца од нив убила. Главатарот Агото бил ранет и успеал да избега. Тој успеал да ја алармира војската во Радовиш која го опсадила Дедино. Во селото станало големо злосторство. Започнале претреси по куќите, малтретирања и апсења. Биле откриени склади со оружје и муниција. Големите жестокости ги принудиле селаните да бегаат в планина, додека еден значителен дел бил фатен, измачуван и затворен. Од селото биле затворени 116 селани, а 123 биле измачувани. Аферата се проширила и на село Ињево, каде

¹²⁷ Гоце Делчев. Преписка. Т. II. (Гоце Делчев во шест тома). Скопје, 1972, 35. (Во писмото Гоце Радовиш го пишува како Радович).

¹²⁸ Ibidem, 44.

¹²⁹ Изјави на: Никола Јованов Стојков од село Јаргулица, Стојан Горгиев Бојачиев од Козбунар, П. Јованов Костадинов од Горни Липовик, Милчо Горгиев Тодоров од с. Подареш.

биле затворени 4, а исто толку биле измачувани. Затворените селани ги однеле во Куршумли-ан во Скопје, каде што лежеле шест месеци. На судење биле подложени само 23, од кои 6 биле осудени на 101 година строг затвор и заточени; 1 на 15 години затвор; 2 на 15 години; 5 на 5 години; 9 души на 3 години. Од затворените 6 умреле в затвор.¹³⁰

Како што се гледа од изнесеното, дединската афера оставила последици врз револуционерното движење во Радовишко и од друга страна ставила на знаење на османските господаречки власти за постоењето на револуционерната сила на македонскиот народ.

„Дединската афера“ предизвикала цела низа афери, со што македонското националноослободително движење претрпело значителни штети. Најголеми последици предизвикала „виничката афера“ од крајот на 1897 година. Таа имала одраз и во Радовишко. Казнетите експедиции на османската солдатеска ги прошириле своите казни акции и во овој крај. Злосторства биле извршени во многу села во Радовишко. На удар биле опфатени неколку села. Во Смилјанци биле тепани и измачувани 5 селани, во Воиславци 3, во Јаргулица 2, во Дедино 1 и 2 убиени, а биле обесчестени и 6 жени.¹³¹

Аферата ја принудиле Организацијата да пристапи кон средување на револуционерните редови. За таа цел Тодор Станков, со двајца комитетски луѓе, по директива на Гоце Делчев, во мај и јуни 1898 година започнал да се движи низ Радовишко и да воспоставува врски со револуционерната мрежа. Групата собирала луѓе и ги наоружувала. На 12 јуни 1898 година тие пристигнале во манастирот на Конче, каде биле предадени од еден момок. Со тоа започнала нова „афера“. Т. Станков бил одведен во село Лубница, а потоа во Радовиш. Во селата Конче и Лубница војската продолжила со мечење повеќе селани. Во Конче биле затворени 9 селани, а исто толку биле измачувани. Во Лубница биле затворени 3 селани, а исто толку биле измачувани. Сите тие биле осудени, и тоа: 1 на 6 години, 1 на 4, 7 на 3 години.¹³²

Оваа афера имала последици и во Радовиш. Во Радовиш Т. Станков бил измачуван за да ги предаде организационите членови. Но, како што самиот истакнува во своите „Спомени“, за да не ја згази клетвата и да не ги предаде другарите, самиот се ранил и не го згазил делото на организацијата.¹³³ Неговиот подвиг предизвикал силна возбуда во градот и придонел за зајакнување на револуционерниот отпор. За неговото фаќање бил

¹³⁰ Види: Материјали, 138; Македонија и Одринско. (1893—1903) С. Л., 67—68; Ангел Динев, Илинденска епопеја. Т. I. Софија, 1945, 87—88.

¹³¹ Види: Македонија и Охридско, 23; Хр. Настев, Виничката афера. — II. Илинден XI/8 (1939), 5.

¹³² Види: Т. С. (танков), С. Т. Прокоба. — II. Илинден I/3 (1927), 14—16; Македонија и Одринско, 68; А. Динев, Op. cit., 91—92; Ил. Ив., Македонска хронологија. — Сб. Илинден 1903—1905, Собия, 1925, 63; К. Ципушев, Op. cit., 17.

¹³³ Т. Станков, Македонска револуционна организација. — II. Илинден 4/4 (1931), 8.

известен и Гоце Делчев, кој за тоа пишува во едно писмо до Горѓи Поп Цветков и до Никола Зографов.¹³⁴ Херојството на Т. Станков се разгласува на секаде. За тоа придонесува и брошурката на македонскиот револуционерен поет Атанас Раздолов под наслов „Злото во Турција“, напишана и објавена истата, 1898 година. Во неа А. Раздолов напишал творба датирана на 18 јуни, со наслов: „Надгробен натпис на Тодор Станков“. Една строфа од таа творба гласи:

„Во борба со Хамида,
со тиранот бесен,
Ти стана жртва на
слободата.“¹³⁵

Нова афера во Радовишко настанала како последица на солунската афера од јануари 1901 година. Во март и април оваа година во Радовишко биле изведени неколку казнени експедиции и потери. Народните маси биле подложени на нови злосторства, малтретирања и терор. Потерите обиколиле 15 села во следниве села затвориле и измачувале голем број селани: Габровци, Раклиш, Конче, Смиљанци, Липовик, Дедино, Ињево, Лубница, Враштица и во Радовиш. Во Радовиш довеле 82 затвореника, а од градот зеле 6. Сите биле одведени во Скопје и таму им суделе како на политички престапници.¹³⁶

Аферите тешко се одразиле врз организационата мрежа. Поради тоа се презеле мерки за нејзино заздравување. Ваква улога добил Гоце Делчев.¹³⁷ Во август 1901 година тој започнал со инспектирање на револуционерните реони на Македонија. Првиот пункт во таа смисла бил одреден за Радовишко. Кон крајот на август тој тајно пристигнал во Радовиш и оттаму инспектирал неколку дена по околијата. За ова многу убаво се сеќаваат неговите современици и соборци. Така, во селото Воиславци тој ја средил Организацијата. Тој им давал упатства. Тие упатства биле пишувани на македонско-словенско писмо. На селата им дал и лажни имиња (Воиславци: Враца, Раклиш: Кнежево, Дедино: Бакарел, Горни Липовик: Варикамен, Ињево: Искар).¹³⁸ Во селото Враштица тој дошол преоблечен во селска парталава облека.¹³⁹ Во селото Гарван одржал собир и на селаните им говорел: „Држете се браќа. Не се давајте, ќе победиме и ќе ја ослободиме Македонија.“¹⁴⁰

¹³⁴ Гоце Делчев. Преписка, 53.

¹³⁵ А. Раздолов, Злото в Турция. София, 1989, 16.

¹³⁶ Н. Казанчиев, Спомени. Ракопис /Архив на Македонија — Биографи, К. 1/, 1; Македония и Одринско, 71.

¹³⁷ Интересно е да се спомене дека во летото 1900 година во Радовиш останал за учител Мице Делчев, братот на Гоце Делчев. Но, станал сомнителен и од страна на властите бил вратен во Кукуш. (Гоце Делчев — во спомените на современиците, 15 (Спомени на Лика Чопова-Јурукова).

¹³⁸ Изјава на Т. Јованов-Димов од с. Воиславци. — Материјали.

¹³⁹ Изјава на Т. Митев Ѓоргиев од с. Враштица. — Материјали.

¹⁴⁰ Изјава на П. Јованов Костадинов од с. Горни Липовик. — Материјали.

Во Радовишко Гоце Делчев ги средил организационите редови и повторно организирал канал за пренесување на оружје. Тој давал упатство и како да се спречи навлегувањето на врховистичките чети. Во време на престојот на Гоце во Радовишко, со село Нивичино пристигнал врховистичкиот разбојник Хаљо. Тој истапувал во улога на војвода а со чета од 30 души барал да оди во внатрешноста на Македонија. Меѓутоа, војводата Атанас Винишки го задржал и го попречил неговото преминување во Македонија.¹⁴¹ Во исто време, по заминување на Делчев од Радовишко, во с. Шипковица пристигнал врховистичкиот главатар, полковникот Јанков со чета од 100 души. Тој побарал дозвола од револуционерниот комитет и од радовишката чета да отвори канал и да замине во внатрешноста на Македонија. Револуционерниот комитет во Радовиш и револуционерната чета на чело со војводата Коста Мазнејков¹⁴² остро одговориле. Не само што не му дозволиле, туку ако се осмелил да премине во радовишкиот револуционерен реон ќе бил пресретнат од целиот народ со оружје. Затоа му советувале да замине назад од каде дошол. Не му помогнало на Јанков и испраќањето на мала чета за преговори. Таа била разоружана. Не му успеале и другите врховистички махинации.¹⁴³

Ново влошување на ситуацијата во Радовишко настанало со зголемување на акциите и потерите на османската солдатека, која по појавата на некоја револуционерна чета покренувала казнена експедиција. Така, во јуни 1902 година, по појавата на една чета во радовишкиот реон, настанала нова афера. Петнаесет села биле зафатени со злосторства. Над осумдесет души биле подложени на мачења. Најголеми жестокости биле извршени во с. Дедино. Биле затворени повеќе од 60 души.¹⁴⁴ Особено големи жестокости предизвикала состојбата по случајното судрување на војската со четата на војводата Никола Жеков. Тоа било причина, а и поради другите чести судрувања, властите во Радовиш да објават воена состојба во Радовишко. Реонот почнале да го обиколуваат казни експедиции. Целиот месец јуни 1902 година народните маси во Радовишко биле подложени на злосторство и грабежи. Насекаде трагично се одразиле последиците.¹⁴⁵ Оваа ситуација им овозможила на врховистите да се инфилтрираат во редовите на Внатрешната организација и да прават предавства. Затоа Делчев при својот повторен престој во Радовиш, во јули 1902 година, настојувал да се зацврстат редовите на Организацијата, да се одбие секој врховистички обид за инфилтрирање и случаите на предавството да се разгледуваат во името на ослободителното револуционерно дело. Гоце посебно го разгледувал случајот на едно предавство,

¹⁴¹ Материјали, 137—138.

¹⁴² Војводата Костадин (Коста) Мазнејков е од Струмица. Бил учител во струмичките села. Станува војвода на радовишката чета. (М. Падевски — Г. Стоев-Трнката, *Op. cit.*, 215).

¹⁴³ Н. Казанчиев, *Спомени*, 3—5.

¹⁴⁴ Македонија и Одринско, 71.

¹⁴⁵ Н. Казанчиев, *Спомени*, 1—2; А. Динев, *Op. cit.*, 264.

извршено во Радовиш од страна на Димитар Шатоев, бивш раководител на Революционерната организација. Организацијата сакала само да го казни. Меѓутоа, нивното решение Гоце го сметал за избрзано. Со широчината на својот далекувиден концепт тој не го одобрувал казнувањето, бидејќи предавникот не дејствувал повеќе. На еден собир тој препорачувал: „Вие треба со големо трпение да направите сè што е можно за да го убедите непријателот да стане наш пријател. И ако тоа не е можно, треба да го неутрализирате и да го вардите.“¹⁴⁶ На тој начин Гоце Делчев придонел да се избегне нова афера и да закрепи месната организација во Радовиш.

Гоцевиот престој во Радовишко и во текот на 1901 и во 1902 година придонел за омасовување на револуционерното движење и за зацврстување на Организацијата. Опфатеноста на градот и селата во организационата мрежа претставувало крупен резултат во револуционирањето на народните маси и на нивното подготвување за револуција. Оттука и се појавила народната признателност кон Гоцета, внесувајќи го неговиот лик и во народната песна. Во една народна песна од Радовишко за Гоцета се вели:

„Само го познах Гоцета,
Гоцета млади војвода,
С негова верна дружина.“¹⁴⁷

Во една друга народна песна лаконски се констатира неговото присуство „Тук је Гоце, тук је.“¹⁴⁸

Во 1903 година македонското-национално ослободително движење влегува во повисока етапа од својот развој. Во радовишкиот револуционерен реон движењето и во оваа судбоносна година добива специфични особености. Пред се, револуционерното движење се наоѓа во постојан подем и се карактеризира со секојдневно мобилно раздвижување на револуционерните сили во целиот реон. За разлика од другите револуционерни реони, во овој реон во времето сè до Илинденското востание се одвиваат значајни судрувања со османската редовна и нередовна војска. Така што прогласената опсадна воена состојба во 1902 година и натаму е во сила. До избувнувањето на Илинденското востание Радовишко се наоѓа во вриеж и во револуционерна состојба.

Уште од самиот почеток на 1903 година судрувањата помеѓу радовишките револуционери и радовишката чета, како и на другите чети, со османската војска добиваат виден израз, не само по својата бројност, туку и во постојаноста на воинстве-

¹⁴⁶ Гоце Делчев во спомените на современниците, 147,190. Спореди Н. Казанчиев, Спомени, 2.

¹⁴⁷ Песна за Гоце Делчев /Пеела група мажи и жени од Радовиш. Снимено во 1945 година од Г. Пајтончиев/. (Институт за фолклор, рег. бр. 688).

¹⁴⁸ Песна за Гоце. (Пеел Димитар Јанчев. Снимено во 1954 година од Г. Пајтончиев). /Институт за фолклор, рег. бр. 721).

носта. Првото изразито судрување станало на 3 февруари 1903 година кај селото Асанлија. Односот на војувачките сили изнесувал: аскер 85 војници, комити 25 борци.¹⁴⁹ На оваа битка ѝ се дало поширока гласност. Така, за оваа битка соопштувал и Мил. П. Куртовиќ, генерален конзул на Србија во Скопје, во извештајот од 5 февруари 1903 година.¹⁵⁰

Важен поттик за разраснување на револуционерното движење, посебно на неговото поизразито поставување на воени начела, претставувало префрлувањето на познатиот војвода Христо Чернопеев со чета во Радовишко, во втората половина на март 1903 година.¹⁵¹ Заедно со радовишката чета, на чело со војводата Коста Мазнејков, како и на другите војводи, ова засилување чинело суштествен момент во натамошниот подем на радовишкото револуционерно движење пред Илинденското востание. Токму четата на Чернопеев, заедно со другите чети, при преминот кон Радовишко го имала и првото бојно крштевање. Имено, кон неа се придружиле и следниве чети: малешевска, радовишка, струмичка и тиквешка. Секоја чета имала по 50 борци. Кон крајот на март и во почетокот на април здружените чети преминале кон Плачковица. На 1 април тие биле откриени од аскерот и биле нападнати. Борбата се водела цел ден. Жртви имало на двете страни. По борбата радовишката и другите чети се движеле по Плачковица од 2 до 6 април. Во меѓувреме, војската донела засилување од Пехчево, Штип, Струмица и Радовиш. Броеле од 200 до 400 војници. Војската ги опсадила револуционерните чети. Еден современик забележал дека комитите а војниците им испратиле писмо за да излезат на борба. Борбата се водела кај месноста „Маркова Скала“ на Голем Готен. На тој величествен врв се одвивала ожесточена борба, која траела еден ден, според други два дена и по хеориката создала епопеја. Откако не било можно понатаму да се водат воените дејства комитите се повлекле кон левата страна на Паруца, но и таму биле принудени да водат борба. Жртвите обострано биле големи. Според некои податоци војниците изгубиле над 100 души, а комитите над 50 борци.¹⁵²

Оваа битка по својата продолжителност и грандиозност го привлече и вниманието на странските дипломати во Македонија. Тие веднаш во своите извештаи ги известиле соодветните влади за овој настан, изнесувајќи интересни податоци за судрувањето. Така, Рихард Хикел, авструнгарски конзул во Скопје, во својот извештај од 25 април 1903 година подробно известил за текот на

¹⁴⁹ Македонија и Одринско, 86; Ил. Ив., Македонска хронологија, 66.

¹⁵⁰ Извештај од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија. (Редакција, Љубен Лапе). Скопје, 1954, 76.

¹⁵¹ Движението отсам Вардара и борбата с врховистите. По спомени на Јане Сандански, Черју Песев, и др. София, 1927, 67; Материјали, 139.

¹⁵² Изјави на: Е. Јованов Стојанов од Ново Село (Радовишко); М. Ѓорѓиев Тодоров од с. Подареш (Радовишко), С. Ѓорѓиев Бојациев од с. Козбунар (Радовишко), Материјали, 139—140, Н. Казанџиев, Спомени, 13—18.

ова судрување на македонските чети со османската војска. Посебно овој конзул ја одбележува жестокоста на борбата и дава своја верзија за бројноста на загубите на обете страни.¹⁵³

Мазнејков со неговата чета на „Смрдешник“

Готенската битка претставувала само алка во низата судрувања што перманентно се одвивале на радовишката земја, за да го осведочат револуционерниот отпор на македонскиот народ во неговиот горничав пат кон слободата. Особено тоа добило карактеристичен израз во текот на месец мај 1903 година, кога се одвивале неколку нови судрувања.

По готенското судрување османската солдатеска одново презела казнени експедиции за да ги пронајде револуционерните чети и да сее страв и ужас меѓу народот. На 10 мај 1903 година двете радовишки чети на војводата Коста Мазнејков и на војводата Никола Жеков биле распоредени во месноста Негроновци. Вечерта куририте јавиле дека аскерот ги открил и за да се ослободат од потерата се повлекле кон Дедино. На 11 мај големата војска, според некои над 150 војници, ја открила првин четата на Мазнејков, а потем на Жеков. Се собрала и селската милиција од селата Дедино и Воиславци и од други села. Групирањето на војувачките страни станало кај Смрдеш (Смрдешник) во месноста „Јаловарник“ (Асанов Рид). Борбата започнала насабајле околу 8—9 часот и траела сè до пладнина. Имало жртви и од едната и од другата страна. На бојното поле паднал храбриот војвода К. Мазнејков со осум души други

¹⁵³ Извештај од 1903—1904 година на австриските претставници во Македонија. (Редакција: Данчо Зографски). Скопје 1955, 31.

борци. Загуби имал и аскерот. Истиот ден војводата Н. Жеков се доближил да му помогне на војводата Мазнејков и продолжил со борбата. Паднале 20 војници и 3 комити. По борбата четата се повлекла, а аскерот на пат за Ињево и за другите радовишки села извршил нови сверства.¹⁵⁴

Ново судрување станало на 21 мај 1903 година. Тогаш аскерот кај Смиљанци („Асанли“) ја опкружил четата на војводата Стамен Орловски, која се состоела од 12 души, додека војската броела 200 војници. Во борбата паднале 5 борци, а од страна на војската, исто така, имало убиени. По борбата аскерот продолжил со жестокости низ радовишките села.¹⁵⁵ Овие жестокости ги регистрирале и странските дипломати во Македонија. Во еден извештај од 25 јуни 1903 година А. Манделштем, чиновник во рускиот конзулат во Скопје, го посетил скопскиот вилает и притоа се задржал во Радовиш и Радовишко. Распитал близу 800 селани. Тие им говореле за тешката положба и дека состојбата била критична. Војниците мачеле и убивале. Продолжувале произволните затворања и пљачкосувања. Сверствата биле невидени. Народот бегал по планините. А. Манделштам заклучил: „Од кажувањето на Македонците произлегуваше правдина“. Тој, исто така, заклучил дека народот нема да ја трпи оваа положба и ќе се подигне на општо востание.¹⁵⁶

Борбите во Радовишко во првата половина на 1903 година чинеле своевидна предигра на големиот илинденски чин. Зачестеноста на неколкуте борби, нивната интензивност и широчината на опсегот, говорат за величината на револуционерниот отпор, кој во овој крај зафатил така длабоки размери, и тоа во време, што му претходело на Илинденското востание. Во овие борби дошол до израз стремежот и настојчивоста на бојното поле да се извојува слободата, да се докаже храброста пред достоинството на слободата. Оттука и толку песни народот испеал за да го овековечи тој спомен. Така, во песната: „Млад ранет јунак“ народот испеал апотеоза на храброста.¹⁵⁷ Освен тоа, во тој сенароден отпор се вклучиле сите народни средини. Видно било учеството и на жените. Во тој самопрегор се истакнале учителките од Радовиш: Зујца Кукутанова и Јорданка Јан-

¹⁵⁴ Изјави на: П. Јованов Костадинов од с. Горни Липовик, К. Илиев (Шопов), Р. Стојанов Митев од с. Ињево, Т. Јованов Димов од с. Воиславци, Материјали, 139; Н. Казанџиев, Спомени, 19—22; Македонија и Одринско, 86; А. Динев, *Op. cit.*, 366—367.

¹⁵⁵ Изјави на: Р. Стојанов Митев од с. Ињево, Материјали, 139—140; Македонија и Одринско, 86; А. Динев, *Op. cit.*, 367.

¹⁵⁶ Дипломатическая переписка, Реформи в Македони (1902—1905). СПб. 1906, 66—67; К. Л. Струкова, Новые документы о положении в Усклюбском вилаете в 1903, — Славянское источниковедение. Москва, 1965 300.

¹⁵⁷ Млад ранет јунак (Пеела Ефтимка Романова. Снимено во Радовиш од Г. Пајтонџиев). /Институт за фолклор, рег. бр. 682/.

чева.¹⁵⁸ Неизмерна била храброста на Елена Пиперковска Христова.¹⁵⁹ Европска слава стекнале подвизите на Екатерина Зоица Иванова, која се наоѓала во четата на војводата Коста Мазнејков. Таа ја оставила учителската работа и заминувала меѓу рево-

Стамен Војвода

лucionерите. Се запишала во исто време во три чети. Поминувала од една во друга чета. Полни три месеци се борела во четите на: Мазнејков, Жешков и Стамен. Облечена во машка востаничка облека давала восхит со својата храброст. Учувувала во бројни борби и давала пример на херојство. Забележано е дека османлините бегале од неа викајќи: „Бегajte, тука е жената востаник“. Нејзините подвизи и нејзината фотографија ги објавија сите европски весници. Загрепскиот весник „Обзор“ на 10 јули 1903 година пишувал дека: „Оваа востаничка хероиня спаѓа меѓу најрешителните и најхрабрите борци за ослободувањето на своите браќа, на македонските робје.“¹⁶⁰ Истиот весник

¹⁵⁸ Материјали, 137.

¹⁵⁹ Изјава на Верка Христова.

¹⁶⁰ Странскиот печат за Илинденското востание. (Редакција: Х. Андоновска и др.). Скопје 1953, 49—50.

на 26 јули истата година, пишувајќи пак за неа, наведува: „Низ Македонија се ори славата на херојството на Екатерина Зоица Иванова“.¹⁶¹

За револуционерното движење во Радовиш и Радовишко во предилинденскиот период од значење се и акциите на некои радовишани, кои своето образование го стекнувале во странство. Станува збор за радовишанецот Никола Христов, од крајот на XIX и почетокот на XX век кој студирал медицина во Петроград. Тој, заедно со другите македонски студенти во Русија, бил мошне активен во акцијата за афирмирање на македонското ослободително дело сред руската јавност. Тој е меѓу 19-те македонски студенти кои испратиле молба до Славјанското благотворително општество по Петроград на 28 октомври 1902 година за да им се овозможи да одржуваат собранија на своето Македонско студентско другарство.¹⁶² Ова Другарство, чијшто претседател бил Крсте Мисирков, било мошне активно во запознавањето на рускиот народ со ослободителната борба на Македонците.¹⁶³ По заминувањето на К. Мисирков од Петроград за Македонија во ноември 1902 година, него, како раководител на Другарството, го заменил Никола Христов.¹⁶⁴ Другарството се ангажирало во повеќе активности. На седниците на Другарството тие ја разгледувале ситуацијата во Македонија и мерките што требало да ги преземаат во Русија за помош на своите браќа. Биле донесени повеќе мерки. Во давањето предлози особено бил активен радовишанецот Никола Христов.¹⁶⁵ Другарството одредило и комисија за да се следи пишувањето на рускиот и странскиот печат по македонските работи. За следење на францускиот печат бил одреден Никола Христов.¹⁶⁶ Другарството зело посебен ангажман за испраќање доброволци во Македонија. Ваква акција била преземена непосредно пред Илинденското востание. Во групата на доброволците за заминување во Македонија се пријавил и радовишанецот Никола Христов. При крајот на јуни 1903 година тој заминал за Македонија и таму веднаш се придружил кон четата на радовишкиот револуционарен реон.¹⁶⁷ На тој начин, радовишанецот Никола Христов, далеку од својата земја придонел мошне многу за афирмирање на македонската борба за слобода сред руската напредна јавност. Од друга страна наоѓајќи се во групата на Крсте Мисирков, тој е еден од оние македонски дејци, кои ја афирмираа и

¹⁶¹ Ibidem, 53.

¹⁶² Љубен Јапе, Создавање на Славјано-Македонското научно-литературно другарство во Петроград и неговиот устав. — Современост XIV/2 (1964,) 209—214; Истиот, Придонес на македонските студенти во странство за развитокот на македонската национална мисла и одбраната на македонскиот национален индивидуалитет. — Историја VI/2 (1970), 61.

¹⁶³ Блаже Ристовски, Крсте Мисирков. Скопје, 1966, 223—240.

¹⁶⁴ Христо Шалдев, Спомени. (Ракопис. Институт за национална култура, Сл. IV. 159), 22.

¹⁶⁵ Хр. Шалдев, на пџт да испџлним клетвата. — Сб. Илинден 1903—1926. Софија 1926, 129.

¹⁶⁶ Хр. Шалдев, Спомени, 23.

¹⁶⁷ Хр. Шалдев, на пџт., 131.

идејата за национална обособеност на Македонците. Неговата решеност да се врати во Македонија во судбоносниот час на 1903 година претставува посебен израз во биографијата на овој виден радовишанец.

3.

Стегнатото револуционерно искуство во првата половина на 1903 година во бројните судрувања во Радовишко претставувало значајна претпоставка дека во натамошните борби, особено во времето на подготовките на Илинденското востание, револуционерното движење добива уште поактивно и динамично раздвигување. Меѓутоа, големите судрувања што се одвивале на овој терен во првата половина на 1903 година до голема мера ги разредила револуционерните сили. Честите казнени експедиции на османската солдатеска низ Радовишко ги нарушиле врските на организационата мрежа, го намалиле динамичниот востанички ефект на народните маси.

Освен тоа, бидејќи радовишкиот револуционерен реон припаѓал на скопскиот револуционерен округ,¹⁶⁸ во време на Илинденското востание се преминало само на партизанско дејствување, согласно со решението за водење на востанието.

И покрај ваквата специфика во текот на Илинденското востание во Радовишко се презелени за акции во востаничкото дејствување. Во втората половина на август 1903 година низ Радовишко минувале повеќе потери на војската и насекаде сееле ужас и страв. Тука се наоѓало главното групирање на османската армија и притоа немало можности за организирање на востанички акции од поголем обем како што тоа беше карактеристично за првата половина на 1903 година. Значаен обид бил направен во втората половина на септември 1903 година, кога здружените чети со околу 270 востаници, под командата на Христо Чернопеев, поминале низ Радовишко.¹⁶⁹

Иако во Радовишко Илинденското востание немало таков обем, како што тоа беше карактеристично за Битолскиот револуционерен округ, револуционерната организација во овој реон продолжила да дејствува и по востанието. Таа презела сериозни мерки за задржување на револуционерните сили, за подигање на бунтовниот дух на широките народни маси.

Како и во другите делови на Македонија, така и во Радовишко, по Илинденското востание се проширил бранот на емигрирање во други делови на светот. Појавата за напуштање на земјата била осудена од страна на некои револуционерни дејци во Радовишко. Така во едно писмо, најверојатно од тоа време, се истакнува дека во Радовиш се подготвувале некои луѓе да заминат за Америка, и тоа во времето кога македонскиот про-

¹⁶⁸ Ил. Иванов, Защо масовно възтанаха само пет кази от Македония. — Сб. Илинден 1903—1926, 90.

¹⁶⁹ Движењето отсам Вардара, 70; Манол Пандевски, Илинденското востание во Македонија 1903. Скопје 1978, 336.

блем се наоѓал во фаза на разрешување и кога требало да се засили револуционерната борба.¹⁷⁰

Бранот на иселување од Радовиш особено за Америка се одвивал во неколку етапи по Илинденското востание. Во различни периоди сè до балканските војни се иселиле бројни семејства и поединци.¹⁷¹ Меѓу повидните поединци што се иселиле во Америка, посебно во Јужна, бил револуционерниот деец Никола Казанџиев. Тој во февруари 1906 година пристигнал во Аргентина и со време се вклучил во работничкото, а подоцна и во комунистичкото движење во оваа земја. Освен тоа, тој бил активен и во формирањето на Македонски братства и други здруженија, со што и натаму ја пропагирал и афирмирал македонската борба за слобода.¹⁷²

Посебна активност по Илинденското востание развил претходно спомнатиот радовишанец Никола Христов. Тој, по востанието се вратил во Русија и во Одеса ја продолжил дејноста за запознавање на руската јавност со македонските работи. Тој работел и врз организационите работи, формирајќи Македонско друштво во Одеса.¹⁷³

По Илинденското востание во Радовиш и Радовишко се презеле безброј мерки за повторно оспособување на Револуционерната организација и на револуционерните сили за организациона дејност. Така, за таа цел во 1904 година во Радовишко дејствувал Христо Чернопеев.¹⁷⁴ Но, за одбележување е фактот што на конгресите на Организацијата (Струмички, Скопски, 1905) откажале да учествуваат претставниците од радовишкиот револуционерен реон, бидејќи не се сложиле со проектите на конгресите.¹⁷⁵

По Илинденското востание и во Радовиш и во Радовишко врховистите настојувале да се инфилтрираат и на тој начин да го попречат дејствувањето на внатрешните револуционерни сили. Имало случаи на навлегување на врховистички чети, кои го вознемирувале населението и му нанесувале штета на ослободителното дело. Во градот дејствувале врховистички и чорбаџиски групи и фракции (Џипушев-Зафиров), кои се бореле помеѓу себе за првенство. Некои од нив ги привлекувале раководните дејци од Организацијата, внесувајќи смут во нејзините редови. Поради тоа и во градот и во Организацијата настанале повеќе судрувања. Дури на 14 март 1905 година, кога војводата С. Молеров влегол во градот за да го „смири“ спорот меѓу групациите, бил откриен и тоа довело до борба и до опожарување

¹⁷⁰ Архив на Македонија-Револуционерно минато. Поединечни документи, 1934, 1880, К. 2.

¹⁷¹ М. Панов, Радовиш, 175.

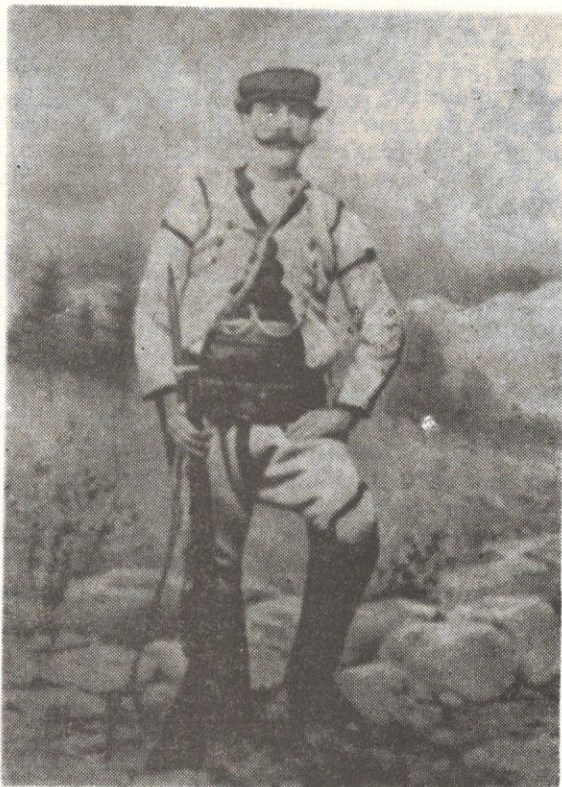
¹⁷² Н. Казанџиев, Спомени, 1—4, 33—47, 60—89.

¹⁷³ Хр. Шалдев, Спомени, 134—138.

¹⁷⁴ Љ. Лапе, документи за положбата во Македонија и во Организацијата во првата половина на 1904 година. — Гласник V/2 (1961), 566.

¹⁷⁵ Ibidem, 567, 602.

на еден дел од градот (Варошот). Тоа довело до ново заострување на ситуацијата и до репресалии кон населението.¹⁷⁶ Понатаму до Хуриетот и по него продолжила оваа состојба, што имало одраз врз дејствувањето на револуционерното движење како во Радовиш, така и во Радовишко.

Пере Тошев снимен во Радовиш

Оваа состојба во Радовиш и Радовишко ја констатирале и странските дипломати во Македонија и за тоа ги известувале своите влади. Во неколкуте извештаи на Бохумил Пара, австро-унгарски конзул во Скопје, од 1905 година се говори за постоењето на комитетски чети во Радовишко и за дејствувањето на злосторници по селата.¹⁷⁷ Тој, во еден извештај од 22 ноември 1906 година, соопштува дека Пере Тошев, видниот македонски револуционер, патувал во Скопје за да го координира дејствувањето на 15 комитетски чети, од кои една дејствувала во Радовишко.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Материјали, 140—152; Изјава на Тодор Јованов Димов од Воиславци. — Материјали.

¹⁷⁷ Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1905—1906. Т. I. (Редакција: Д. Зографски). Скопје, 1977, 12, 169.

¹⁷⁸ Ibidem, 190.

Нови промени во организациониот живот на радовишкиот револуционерен реон настапиле со Младотурската револуција. Како и во другите делови на Македонија така и овдека согласно со легализирањето на општествено-политичките дејности, се презеле мерки за оспособување на Организацијата на нови начела. Веднаш по прогласувањето победата на Хуриетот во Радовиш и Радовишко се симнале четите од планините. Во Радовиш пристигнала четата на војводата Стамен и по реката кај „Орасите“ била приредена голема веселба во присуство на околу 700 души. Започнало братимење со Турците. Овие добри односи траеле речиси цела година, по што четите повторно се повлекле во планините.¹⁷⁹

Во Радовиш и Радовишко имале одраз и таканаречените „бомбашки атентати“, кои пред балакнските војни зафатиле извесен дел од Македонија. Првиот „бомбашки атентат“ станал во 1911 година во Радовиш, кога од Ињево била донесена паклена машина, направена со сопствени средства. При нејзиното експлодирање имало убиени и ранети од страна на османската власт. Тоа довело до нови апсења и репресалии. Од Радовиш биле затворени околу 300 души.¹⁸⁰ Слични репресалии предизвикала и бомбената експлозија во Штип, од 20 ноември 1911 година. Таа имала одраз и во Радовиш. Во Штип имало затворено 19 души и од Радовишко.¹⁸¹ Сличен одраз имале и кочанските „бомбашки атентати“ од јули 1912 година. Во списокот на ранетите и на настраданите имало и жители од Радовиш.¹⁸² Големи последици имало и со палењето на Ињево во 1912 година од страна на османлиите, поради присуство на комитска чета во него.¹⁸³

Од десно на лево Јане Сандански,
Пере Тошев и Атанас Стојанов
од с. Дукатино

¹⁷⁹ Изјави на: М. Горѓиев Тодоров од с. Подареш, Е. Јованов Стонов од Ново Село, К. Илиев Ристов од с. Папавница, Т. Јованов Димов од Воиславци.

¹⁸⁰ Изјава на Т. Јванов Димев од с. Воиславци.

¹⁸¹ Доклад на Парламентарната испитателна комисија Т. I. Софија, 1918, I.

¹⁸² Ibidem, 87.

¹⁸³ Изјава на Р. Стојанов Митев од с. Ињево.

Неколку месеци пред повлекувањето на османлиите од Македонија, Организацијата во Радовиш издала неколку распоредби со важност за целиот реон и за населението во радовишкиот крај. Се препорачувало да не се даваат даноци на властите со што им се зголемувале приходите за наоружување на војската. Се предвидувало глоба за сите оние кои ги плаќале давачките, посебно за давање бедел.¹⁸⁴

Куќата во с. Дедино во која е изработена првата атска бомба

Во време на балканските војни Радовиш и Радовишко се центар на воените дејства. Најпрвин, во октомври 1912 година VII-та рилска бугарска дивизија ги разбила османлиите кај Радовиш. Потем, во време на Втората балканска војна српската војска на 7—8 јули 1913 година го заземала Радовиш.¹⁸⁵ Потребно е да се подвлече дека и од Радовишко, како и од другите делови на Македонија, повеќе борци се бореле во армијата на балканските сојузници¹⁸⁶ за да на тој начин придонесат за ослободување на својата земја. Меѓутоа, нивните надежи со поделбата на Македонија биле целосно изневерени.

¹⁸⁴ Архив на Македонија. — Револуционерното минато на македонскиот народ. Поединечни документи, К. 2.

¹⁸⁵ Види: Enquête dans les Balkans. Rapport. Paris, Dodation Carnegie pour la Paix Internationale 1914, 52, 124, 130—131, 137, 143; Историја на Бугарија. Т. II. Софија 1955, 279; П. Стојанов. Македонија во времето на балканските и Првата светска војна (1912—1918). Скопје 1969, 46, 175, 213; J. Tanović, Od Stipa do Radovišta. — Srbobran (Zagreb) 30 (1913), 53—54 (од „Политика“); С. Скоко, Други Балкански рат, 1913. Београд 1968, 31—320, 356.

¹⁸⁶ Изјава на С. Ѓорѓиев Бојациев, од с. Козбунар; С. Абаџиев, Балканските војни и Македонија. Скопје, 1958, 139—144.

Новите власти веднаш почнале да ја зацврстуваат својата управо во Радовиш и Радовишко. Радовиш добил статус на градче, а со решение од 12 јули 1913 година установен е Штипски округ кон кој припаѓал Радовишкиот срез со седиште во Радовиш. Овој срез зафаќал 831 км² со население од 16 361 жител. Радовиш тогаш имал 4 045 жители. Во градот постоеле неколку училишта. Училишта имало и во селата: Ињево, Дедино, Воиславци. Во Радовиш постоела и читалница. Постоеле и други установи на јавниот живот.¹⁸⁷

Непосредно и во време на Првата светска империјалистичка војна Радовиш и Радовишко повторно се во жижката на воените дејства. Тука е центарот на дејствувањето на врховистичките акции,¹⁸⁸ а потем на војските на централните сили и на сојузниците. Овој крај се наоѓал во зоната на нивните операции и ги сносел тешкотиите на војната.¹⁸⁹

Со завршувањето на Првата светска империјалистичка војна завршува една значајна етапа од историјата на Радовиш и Радовишко. И покрај тоа што во овој период не беа докрај реализирани вековните стремежи на македонскиот народ за национално и социјално ослободување, се создадоа здрави основи за продолжување на овие светли настојувања од прогресивните македонски генерации.

¹⁸⁷ Српски извори за историјата на македонскиот народ, 1912—1914. Скопје, 1979 (Редакција: Глигор Тодоровски), 11, 257—263, 270, 295, 295, 296, 299, 302, 308, 313; М. Панов, Географија на Македонија, 303.

¹⁸⁸ Материјали, 152—153.

¹⁸⁹ Види: F. Feuler, *La Campagne de Macédoine, 1917—1918*. Genève, 1921, 74—75, 117—118; П. Стојанов, *Op. cit.*, 302.

Акад. Михајло АПОСТОЛСКИ

РАДОВИШ ВО БАЛКАНСКИТЕ И ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

Првата балканска војна

Причините за балканската војна и пропагандата за неа дијагностично се разликуваат.

Со оглед на општествено-политичката и економската положба во тогашната Отоманска империја, балканските држави (Бугарија, Грција, Србија и Црна Гора) согледале дека се создадени услови за ширење на своите државни територии за сметка на териториите на Отоманската империја на Балканскиот Полуостров. Меѓутоа, балканските држави се свесни дека секоја сама не е во состојба да води војна против силите на Отоманската империја, па времено се присилени да се приближат и да создадат сојуз за војна.

Во пропагандата е истакнато дека целите на војната се ослободување на браќата од ропството, од Отоманската империја. Неоспорно, балканските држави имаа свои народи, што беа во составот на Отоманската империја. Меѓутоа, трите балкански држави: Бугарија, Грција и Србија, при создавањето на договорите за воен сојуз, имаа за цел по потиснувањето на отоманската војска, Македонија да ја поделат меѓу себе. Политичките раководства на тие држави ги согледале стремежите на македонскиот народ, манифестирани во Разловечкото, Кресненското и Илинденското востание, како и низа други револуционери акти на отпор, да се ослободи од власта на Отоманската империја, потпирајќи се исклучително на сопствените сили. Во ова балканските држави гледале препреки за релативирање на нивните империјалистички стремежи за ширење на своите државни територии. Ова беше крупен фактор кој влијаеше на создавањето на балканскиот воен сојуз.

Заедно со приближувањето на балканските држави, тие развиле широка пропаганда меѓу своите народи за целите на војната, а тоа го правеле и меѓу македонскиот народ. Тие, покрај пропагандната активност, во Македонија уфрлиле и свои

вооружени чети, кои имале за цел со силата на оружјето да ја задушат борбата на македонскиот народ за национално и социјално ослободување, настојувајќи со сите средства на пропагандата и со силата на вооружените чети, на македонскиот народ да му влијат туѓа национална свест, настојувајќи Македонците да ги претворат во Бугари, Грци или Срби.

Пропагандата и оружените чети, покрај тоа, имале за цел и создавање услови, за да можат балканолошките држави полесно да се пресметаат со силата на Отоманската империја, а своите народи да ги подготват за војна, под паролата: „ослободување на браќата од турското ропство“. Во оваа парола, покрај ослободувањето на делови од нивните народи, се криеше и настојувањето за заграбување на териториите на Македонија и Албанија. Овие пароли, иако во својата суштина беа демагошки, сепак имаа силно влијание на психичката подготовка на нивните народи за војна против власта на Отоманската империја, но и на македонскиот народ.

Со слична цел, контакти меѓу балканските народи се забележани во втората половина на XIX век. Во 1889 година беше забележан првиот обид за создавање сојуз за војна против Отоманската империја. Во 1897 година Србија и Бугарија се спогодувале за координирана активност во Македонија.

Борбеноста на македонскиот народ, покажана во Илинденското востание, ги забрза контактите и во 1904 година беше склучен договор помеѓу Србија и Бугарија, со кој во случај на војна ќе си ги обезбедат не само сопствените интереси, туку и интересите на големите европски сили. Во 1910 година царска Русија беше иницијатор на српско-бугарското зближување. Настаниите во 1911 година: Италијанско-турската војна, и побуната на Албанците ги забрзале преговорите и на 13 март 1912 година беше склучен договор за пријателство, и сојуз помеѓу Србија и Бугарија, а на 29 март 1912 година беше потпишан договор меѓу Бугарија и Грција, а потоа беа потпишани Српско-црногорскиот и Бугарско-црногорскиот договор за војна против Отоманската империја.

Кон договорите биле приклучени и тајни анекси, со кои се решавале одредени прашања. Така од тајниот анекс кон Српско-бугарскиот договор се гледа дека Србија и Бугарија се договориле за поделба на Македонија, со две варијанти: со едната, Македонија да се подели меѓу сојузниците, со другата, да се организира како автономна област. По извојуваната победа над Отоманската империја, ниту во еден момент не е покренато прашањето за создавање автономна област од Македонија. Обратно, секоја од трите балкански држави, не ни помислуваше на алтернативата во тајниот анекс за автономија, туку секоја сметаше дека малку заграбила од територијата на Македонија. Точно овој момент доведе до Втората балканска војна во летото 1913 година помеѓу Бугарија, од една страна, и Србија и Грција, од друга, војна кон која на страната на Србија и Грција

им се приклучија Црна Гора и Романија, а Турција си врати некои територии што ги беше зазела Бугарија за времето на Првата балканска војна. Заграбувањето територии од Македонија и Втората балканска војна јасно укажуваат на империјалистичкиот карактер на балканските војни.

Големите европски сили имале одредено влијание на создавањето на балканскиот сојуз, но истовремено тие ги поддржувале и противречностите меѓу балканските држави. За заштита на интересите на големите европски сили на Балканот, најприемливо било тука да се задржи статусот кво (status quo). Меѓутоа, развојот на ситуацијата во Отоманската империја (Илинденското востание, Младотурската револуција и Албанската побуна, а и Италијанско-турската војна во 1911.) укажувале дека тешко може да се одржи дотогашната положба на Балканот, а посебно поради нараснатите империјалистички стремежи на балканските држави.

Склучените договори за сојуз помеѓу балканските држави во 1912 година беа императив за забрзана подготовка за војна и за усогласување на воените планови. Според овие планови, Бугарија требаше своите главни сили да ги концентрира на тракиското боиште, Србија својата најјака Прва армија да ја концентрира во долината на Морава за дејство кон Овче Поле, Грција, исто така, главнината на своите сили да ги концентрира во правецот кон Македонија. Меѓу главните сили на српската и бугарската војска дејствуваше Втората армија под команда на Степа Степановиќ, составена од две дивизии: Тимочката дивизија (I позив) и Седмата рилска бугарска дивизија. Црногорската војска била ориентирана кон Скадар, а Третата армија од српската војска кон Косово.

Отоманската империја по инструкциите на германскиот воен експерт Фон дер Голц, кој имаше и титула паша, разработи воен план. Според овој план, главните сили требаше да се концентрираат во Тракија, за заштита на правецот Едрене-Истанбул, а со македонската армија, да ја одбијат српската војска и да преминат во офанзива кон западна Бугарија, во правецот Кустендил-Софија. Овој воен план беше со голема инвентивност и големи амбиции, меѓутоа, општите услови под кои започна Првата балканска војна не дадоа никакви можности Отоманската империја тој план да го реализира.

Балканската војна започна со офанзивата на балканските држави на сите правци и редица објективни и субјективни околности доведоа уште во првите денови на војната да забележат значителни успеси, а армиите на Отоманската империја да се најдат во дефанзива.

Додека Првата српска армија ја водеше Кумановската битка (23.X—25.X 1912.), Втората српска армија дејствуваше источно од ова, и тоа со Тимочката дивизија кон Кратово-Пробиштип-Штип, а VII-та рилска бугарска дивизија со своите три бригади беше распоредена на три правца, од кои првата бригада дејствуваше во правецот Кочани-Штип-Радовиш.

Тимочката дивизија во своето настапување од Крива Паланка кон Кратово, на Црн Врв (меѓу Кратово и Пробиштип) два дена водеше борба против 43. низамски турски полк. Во исто време Првата бригада од VII-та рилска дивизија, го совлада отпорот на турската војска во реонот на Царево Село (денес Делчево) и Кочани, така што до 25.X Втората армија изби на линијата Кратово-Кочани. Четиринаесеттиот полк од Тимочката дивизија на 29.X 1912 година влезе во Штип, а I-та бригада од VII-та рилска дивизија следниот ден на 30.X, делови од оваа бригада продолжија за Радовиш и на 3.XI влегоа во градот.

Согласно со договорите меѓу кралствата Бугарија и Србија, Радовиш спаѓал во таканаречената спорна зона, за која постоеле две алтернативи: Македонија да се уреди како автономна област или да се подели меѓу сојузниците. Така, Радовиш и Радовишко, според тајниот анекс на договорот, спаѓаат во зоната што ѝ припаѓа на Бугарија, па бугарските војски ги окупираа и воспоставија бугарска власт.

Со почетокот на Кумановската битка, локалните револуционерни организации (месните чети) се активирале, така што до 29.X 1912, кога сојузничките војски навлегоа во Штип, локалната власт на Отоманската империја го напуштила Радовиш и Радовишко, па до влегувањето на Првата бригада на VII-та рилска дивизија, власта ја имаа локалните револуционерни чети.

Завојувачките империјалистички планови на балканските сојузници не му биле познати на македонскиот народ, па сојузничките војски биле пријателски дочекани и во Радовиш и Радовишко, како што е случај речиси во цела Македонија.

Македонците во Првата балканска војна

Пропагандата на сојузничките балкански држави, за наводното „ослободување“ на поробените браќа од отоманското робство, ја постигнала својата цел во широките маси на македонскиот народ. Македонците во Македонија и во емиграцијата биле спремни да учествуваат во војната против Отоманската империја. Оваа спремност на македонскиот народ ја исползувале сојузниците.

Во Бугарија, Србија и Грција, по склучувањето на договорите за војна, тие започнале со подготовките за да создадат организации преку кои ќе можат да ја мобилизираат емиграцијата.

Во Бугарија, великобугарски ориентирани одделни членови на братствата на чело со Александар Протогеров и Тодор Александров преземаа низа акции за да ја популаризираат војната против Турција и за војна да ја подготват емиграцијата. На 18.IX 1912 година со објавувањето мобилизација, началникот на бугарскиот генералштаб на Протогеров и Александров, им издаде налог да создадат „доброволечки“ оружени формации и за оваа цел беше формиран посебен штаб — на чело со А. Про-

тогеров. Во овој штаб влегоа и Т. Александров, Тодор Лазаров, полковникот Николов и др. Штабот успеал релативно бргу да создаде преку 40 чети, кои уште пред да започне војната беа испратени во Македонија. Од овие, две чети под командата на Стојан Мишев и Г. Гочев се испратени во Штипско: една чета за Струмичко под командата на Симеон Молеров и една чета за Радовиш под командата на Стамен Темелков. Покрај овие чети, на теренот отпорано дејствувале повеќе чети, така во Радовишко дејствувала четата на Христо Симеонов.

Едновремено овој штаб, на чело со А. Протогеров и др. е и штаб за ополченските бригади. За оваа цел од Генералштабот на бугарската армија се добиени, покрај оружје, и друга воена опрема, финансиски средства, но ставено е на располагање и приличен број офицери и подофицери од составот на бугарската војска. Овој штаб мобилизирал околу 12 000 емигранти-Македонци и од нив формирал 5 дружини: Дебарска, Скопска, Солунска, Битолска и Охридска. Македонците емигранти по потекло од Штипско и другите краеве на источна Македонија, претежно биле вклучени во Солунската дружина. Засега не располагаме колку емигранти од Радовишко влегле во споменативе ополченски дружини.

И во Србија се врши мобилизација на Македонците емигранти и се создаваат посебни оружени формации и чети, но покрај овие во Македонија и од порано дејствувале неколку српски чети. Мобилизацијата и раководењето на оружените чети, формирани во Србија, ја вршела националистичката организација „Народна одбрана“. Упориштата на овие чети биле: Козјак Планина, Скопска Црна Гора, Азот и Поречје. Засега не располагаме со податоци, дали некои чети, формирани во Србија, дејствувале во источните делови на Македонија.

Оружените чети, формирани по налог на бугарскиот и српскиот Генералштаб, уште пред да почне војната со Отоманската империја биле уфрлени во Македонија, и добиле налог да дејствуваат партизански, т.е. да ја попречуваат мобилизацијата и концентрацијата на отоманската војска, насекаде да создаваат, со иста цел, посебни чети, да минараат и рушат осетливи објекти: мостови на комуникациите, железнички објекти и слично.

Македонското, како и одринското ополчење било вклучено во составот на бугарската оперативна армија. Српската врховна команда, по углед на македонското ополчење по Кумановската битка, формира „Доброволчка бригада“, која беше употребена во Втората балканска војна.

Трите балкански сојузнички држави (Бугарија, Грција и Србија) на оружените формации, создадени од емигрантите-Македонци, преку организациите за нивното раководење и со изборот на лица на раководни функции, настојувале да им дадат националистички карактер. Така, штабовите и четите, формирани во Бугарија, биле под непосредно влијание на врховистите, четите што ги организирала „Народната одбрана“ потпаднале

под непосредно влијание на националистичката организација „Уједињење или смрт“. Слично било и во Грција.

Независно од целите за кои се формирани четите, независно и од командниот кадар, кој бил или од редовите на армијата или од четите што подолго време дејствувале во Македонија, во служба на националистичките стремежи на соседните држави, Македонскиот народ, за кого карактерот на четите не бил познат, стапува во редовите на четите, организира и посебни месни чети по градовите и селата и во многу места уште пред да стигнат сојузничките војски ја презема власта. Македонскиот народ со стапувањето во многубројните чети и други оружени формации се вклучува и во оружените акции на сојузничките војски, а и со фактот што не се јавува на мобилизацискиот повик во Отоманската војска и со низа други активности го дава својот не мал прилог во победата на балканските сојузници над војската на Отоманската империја. Притоа, и луѓето од Радовишко го дале својот прилог, меѓутоа, засега не располагаме со архивска документација за да може тој прилог пореално да се процени. Според некои податоци во ополченските дружини, формирани во Бугарија, од Радовишко биле вклучени 90 луѓе.

Втората балканска војна

Поради околноста што балканските сојузници не успеале да се спогодат, кој колку да заграби од Македонија, а поттикнати од големите европски сили, меѓу нив во 1913 година избувнува војна, позната како Втора балканска војна. Главните борбени дејства во оваа војна се развиваат во познатата Брегалничка битка, во реонот на Штип.

Иако во договорите меѓу сојузниците, како и во анексите, беше дадена и алтернатива, Македонија да се уреди како автономна област, сојузниците кон решавање на оваа алтернатива не пристапија, туку тргнаа по пат на војна да го решат проблемот кој колку да заграби од територијата на Македонија. Меѓутоа, за време на Мировната конференција, бугарската делегација дала предлог Македонија да се организира како автономна област. Со ваков предлог исташиле и претставниците на Отоманската империја, но да остане под нејзин суверенитет.

За војна се готвеа и двете страни. Бугарските војски се готвеа, со Втората и Четвртата армија да започнат офанзива против српските војски на фронтот на Брегалница, и против грчката војска на фронтот во егејскиот дел на Македонија. Српската и грчката војска беа во дефанзива и спремни да ги дочекаат нападите на бугарските армии.

Фронтот на Брегалница е од интерес за развојот на настаните во Радовишко. На овој фронт предните делови на двете страни беа на бреговите на Брегалница и Крива Лакавица. Главнината на српските војски беше во реонот кон Штип. На фрон-

тот Серта Планина и Шеоба до Пепелиште и Удово беа распоредени единиците на Тимочката дивизија (II позив). Во реонот на Радовиш, од бугарските војски на фронтот кон Шеоба и Серта Пл. беа групирани: Втората тракиска дивизија, Седмиот ополченски полк и Петтиот конички полк.

Втората балканска војна започна на 30 јуни 1913 година со напад извршен од страна на Втората и Четвртата бугарска армија. Првите два дена бугарските армии бележеа извесни тактички успеси, третиот ден нивните напади се задржани.

Во реонот на распоредот на Тимочката дивизија (II позив), на една страна, и Втората тракиска дивизија, на бугарска страна. Вардар-Лакавица неколку дена се воде жестоки борби, од кои по својата жестина посебно се истакнуваат борбите кај Шеоба, Пепелиште, Патрик, Гарван.

На 7.VII 1913. единиците на Четвртата бугарска армија се повлекоа на левиот брег на Брегалница, а на 8 јули 1913 година единиците на Првата и Третата српска армија преминаа во противофанзива. Од 8.VII па до крајот на јули (30.VII) се воде доста тешки борби. Во војната се вклучија и Романија и Турција.

На 10 август 1913 година во Букурешкт беше склучен мир.

Радовиш и Радовишко, во почетните операции на познатата Брегалничка битка, на Втората тракиска, бугарска дивизија служат како база. По долгите борби од околу еден месец, бугарските војски го напуштаат. По Брегалничката битка Радовиш и Радовишко го окупирале српските војски.

За неполна година Радовиш и Радовишко двапати го смениле господарите. Од октомври 1912 година до јули 1913 година бугарската војска организира власт во Радовиш и Радовишко, а потоа српската војска.

Првата светска војна

Причините за Првата светска војна лежат во суштината на капитализмот, во неговиот основен мотив со агресија да се заграбат нови територии, за да се создадат услови за поширока експлоатација. До Првата светска војна светот беше поделен на разни интересни зони, а неколку големи европски сили, во форма на колонии практично ги држеа во потчинетост и Африка и Азија.

Германија, која индустриски беше постигнала висок степен, бараше пазари за своите индустриски производи, а тогаш најпогодни пазари беа колониите, од кои се добиваше и суровина за развиената индустрија.

Балканските земји спаѓаа во интересните сфери на големите европски држави и тие своите интереси ги штитеа со политичкото влијание на малите држави на Балканот.

Балканскиот Полуостров секогаш имал посебно значење за врска со Азија и Африка, а колонијалната поделеност на овие два континента го зголемуваше значењето на Балканот.

Проширувањето на Србија во балканските војни, со вклучувањето во својот состав на Вардарска Македонија, Косово и дел од Санџак, за австроунгарската политика, која и пред тоа беше пречка, во предвечерјето на Првата светска војна, стана посилен препрека во политиката на Балканот и кон Блискиот и Средниот Исток. Од овие причини Австро-Унгарија преземаше сè за да ја отстрани таа препрека.

Самиот повод за Првата светска војна е убиството на престолонаследникот на австроунгарскиот двор, Франц Фердинанд, извршено на 28.VI 1914 година во Сараево од млади патриоти, а самиот атентат го извршил Гаврило Принцип.

Тогаш малата Србија одби да ја прими одговорноста за убиството на Фердинанд, а не ги прифати ни условите што ѝ беа поставени во врска со атентатот на Ф. Фердинанд. Австро-Унгарија изврши мобилизација и на 29 јуни 1914 година ја нападна Србија.

Ова беше повод, уште отпорано извршената поларизација на европските сили, една по друга држава да стапуваат во војна. Бргу се формираа двете противнички групи држави: централните сили: Австро-Унгарија, Германија, Турција и Бугарија. Италија била во сојуз со Германија и Австро-Унгарија, меѓутоа на почетокот на војната објавува неутралност, за во 1915 година да се приклучи на силите на Антантата. Така Антантата ја сочинуваа: Русија, Франција, В. Британија, Белгија, Србија и Црна Гора. Меѓутоа, во текот на војната се вклучија и други држави и на тој начин во Првата светска војна учествуваа 33 држави.

Србија во 1914 година против силите на Австро-Унгарија извојува две големи победи во битките на Цер и Колубара.

Во 1914 година војната се чувствуваше и во Македонија, како фронтите беа далеку — на северните и западните граници на Србија. Во 1914 и 1915 година до есента, во Македонија властите извршија мобилизација на најмладите годишта, што го засегна и македонскиот народ. Властите за потребите на војната го засилуваа и собирањето храна и други материјални средства.

И Антантата и централните сили во својата политика настојуваа, на своја страна да придобијат некоја од државите што сè уште не беа вклучени во војната.

За нас е интересна Бугарија, која се држеше настрана, со јасна сметка, со вклучувањето во војната да добие што поголема полза.

И силите на Антантата и централните сили, за да стапи Бугарија во војна за сметка на Македонија, на Бугарија ѝ нудеа големи концесии. Бугарското политичко и државно раководство ги прифати концесиите што ги нудеа централните сили (Германија и Австро-Унгарија) и стапи во војна на страната на централните сили. Во ова определување секако големо влијание имале успесите што германските и австроунгарските војски ги имаа на сите фронтови, а посебно во Србија во 1915 година.

Големите сили во Антантата за да ги обезбедат своите интереси на Балканот, од 5.X 1915 почнаа да истовараат војски во солунското пристаниште.

Есента, на 6.X 1915 година, 14 германско-австроунгарски дивизии под команда на Макензен започнаа офанзива против српската војска за да ја присилат на повлекување кон Косово и Црна Гора. Во оваа ситуација бугарската влада одлучи да ја нападне српската војска, која со борба се повлекуваше, и од 13 до 23 октомври 1915 година бугарската војска ги зазема: Куманово, Штип, Радовиш, Велес и Скопје, со што попречи главнината на српската војска да се пробие на југ во Македонија, а со ова беше попречено и соединувањето со силите на Антантата што се истоваруваа во солунското пристаниште. По редица борби, српската војска се повлече преку Албанија, а нејзини незначителни сили (во Брегалничката и Вардарската дивизиска област и некои други единици) се соединија со силите на Антантата.

По низа борби, особено во долината на Вардар, војските на централните сили (германски, австроунгарски и бугарски) беа задржани на линијата на сегашната југословенско-грчка граница, а со тоа беше воспоставен познатиот Солунски фронт, чии борби продолжија сè до есента 1918 година.

По воспоставувањето на Солунскиот фронт во источна Македонија во одбраната беа единиците на Брегалничката дивизиска област, распоредени на три отсека: радовишки, малешевски и кочански. При ова нужно е да се истакне дека тогаш Радовиш беше гранично место, бидејќи границата меѓу Србија и Бугарија во реонот на Радовиш минеше од Плачковица преку Стара Река, меѓу селата Радичево и Владевци па на Д. Липовик.

Во просторот на источна Македонија, во реонот на Брегалница и Плачковица дејствуваше VII-та рилска-бугарска дивизија. Од 30.IX до 1.X 1915 година VII-та рилска бугарска дивизија изврши напад на целиот фронт на единиците на Брегалничката дивизиска област. Кон Радовиш нападот го вршеше една колона од VII-та рилска дивизија по правецот Д. Липовик — Радовиш. Уште на 4.X 1915 година одбраната на единиците на брегалничката дивизиска област е разбиена и бугарските војски завладеја со долината на Брегалница и ги зазедоа Штип и Радовиш.

Првата светска војна траеше пет години. За тоа време Радовиш беше во непосредната заднина на фронтот, сè до есента 1918 година — полни три години.

Пробивот на Солунскиот фронт на секторот на српската војска траеше од 15 до 21 септември 1918 година, а потоа започнаа нападите и на другите сектори. Единиците на II-та српска армија, по избивањето во долината на Вардар, го продолжија своето дејство на север кон Штип и Радовиш и натаму кон граничната линија воспоставена во 1913 година.

Кон Радовиш од Градец преку Серта (Конченска) Планина од 22 до 29.IX 1915 година дејствуваше Српската тимочка дивизија, која на 29.IX 1915 година беше на Плачковица.

Мобилизација на Македонците

Веднаш по свршувањето на Првата балканска војна, трите балкански држави: Бугарија, Грција и Србија вршеа мобилизација на Македонците. Во периодот до Втората балканска војна мобилизацијата се вршеше под форма на создавање доброволни единици, и тоа: српските воени, подоцна и цивилните власти — мобилизираа за пополнување на т.н. Доброволечка бригада, додека бугарските власти за пополнување на врховистичките чети.

Радовиш, во Првата балканска војна, потпадна под власта на Бугарија, меѓутоа, во Втората балканска војна потпадна под власта на органите на српската војска. Од 1915 година (октомври) па до крајот на септември 1918 година, повторно беше под власта на Бугарија. Така од 1912 година па до создавањето на Југославија (Кралството на Србите, Хрватите и Словенците СХС — 1.12.1918 година). Радовиш во два наврата бил под бугарската а под српската власт бил од Втората балканска војна до октомври 1915 година. По завршувањето на Втората балканска војна, по Букурешкиот мировен договор, и бугарската и српската власт почнаа да вршат отворена мобилизација, во почетокот на младите генерации од 20 до 33 години, а од есента 1915 година па до 1918 година бугарските власти покрај регрутирањето на младите генерации, во периодот 1916—1918 година вршеа мобилизација и на постарите годишта, а во единиците на ополчењето мобилизираа и стари годишта, независно што тие пред тоа не служеле никаква војска, бидејќи Македонците како припадници на православната религија во Отоманската империја не служеле војска.

Така Македонците во Првата балканска војна војуваа со цел национално и социјално да се ослободат, меѓутоа од 1913 година во Втората балканска војна и во Првата светска војна беа вклучени во империјалистичките војни и војуваа против сопствена волја, за сметка на великобугарскиот, великосрпскиот и големогрчкиот империјализам. Во врска со оваа општа положба на македонскиот народ, и мажите од Радовиш и Радовишко се најдоа во војската на балканските држави: Бугарија и Србија, и војуваа за интересите на тие држави. Од 1915 година, од влегувањето на Бугарија во Првата светска војна на страната на централните сили, па до крајот на војната, посебно на Солунскиот фронт, Македонците се наоѓаа на двете страни на фронтот, и со ова беа доведени во ситуација да водат меѓусебна војна, против своја волја, и за туѓи интереси, а по војната пак да останат под тешка, туѓа власт, губејќи ги и правата извојувани во Отоманската империја.

Организација на власта

До Втората балканска војна, на териториите окупирани од бугарските и српските војски, власт организираа воените команди, и животот се развиваше според нормативните акти што ги издаваа штабовите на воените единици, во духот на наредбите и инструкциите на врховните команди, конкретизирани според местните услови.

Со влегувањето на вардарскиот дел на Македонија во составот на Кралството Србија, српските власти, Македонците ги преименуваа во Срби, па и Радовиш и Радовишко се именувани од страна на официјалните власти како српски земји, а Македонците, како и во цела Македонија — Срби, без правата на српскиот народ.

За владеење со таканаречените новоослободени краишта, всушност, во Македонија била издадена специјална уредба (18. август 1913 година), според која е организирана власта и во Радовишко.

Со оваа уредба е утврден воено-полицискиот режим, но и самоволието на локалната власт, а посебно власта-односно самовласта на националистичките чети.

Основната цел на споменатата специјална уредба била да се зацврстат придобивките во војната, буржоазијата да ги зацврсти своите позиции и во Македонија, преземајќи ги сите можни мерки за насилна денационализација и асимилација на Македонците. Сето ова формално се обезбедувало со примена на прогони и разновидни репресалии, вклучувајќи и разни убиства без судски процеси. Практично, Македонците ги немале и минималните права што тогаш ги прокламираше Уставот на Кралството Србија.

Новите органи на власта не преземаа никакви мерки за некои општествено-економски реформи, на пр. напуштените чифлици, одземената земја од беговите и чифликсајбиите да се распредели на безземјашите, кои во разни форми на односи ја обработувале земјата. Обратно, новата српска власт се покажала поревносна во заштита на чифликсајбиите.

Секако, за спроведување на ваквата политика, било нужно верно чиновништво, кое доследно ќе ги спроведува наредбите за економска експлоатација и за денационализација. Вака гледајќи на местото и улогата на чиновничкиот апарат, Врховната команда, уште на 8 ноември 1912 година, препорача посебно да се внимава на изборот на претседатели, одборници и кметови во општините и се сугерираше тие да бидат, пред сè, од редовите на учителите, свештениците и др. што биле опфатени од српската пропаганда, т.е. верни на „српското дело“. По Втората балканска војна речиси целиот чиновнички апарат беше доведен од Србија.

При крајот на јули 1913 година со наредба од 13 јули 1913 беше организиран Штипскиот округ, во почетокот од 3 околии, во кој влегувала и Радовишката околија. Овој округ подоцна

беше преименуван во Брегалнички и во него влегуваа следниве околии: Штипска, Радовишка, Малешевска, Царевоселска, Кочанска и Овчеполска и посебна општина Штип.

Во Радовишката околија влегувале следниве општини: Радовишка, Д. Липовска, Ињевска, Подарешка, Кочанска, Калаузлиска, Скорушка, Злеовска и Прналиска. За сите овие општини претседатели и деловодители беа доведени од Србија. Во списокот што го испрати околинскиот началник од Радовиш (К. Бр. 3971, 21.VI 1914) се назначени имињата на сите деловодители и претседателите на следниве општини: Д. Липовик, Радисав Станковиќ од Књажевац; Злеово, Миленко Поповиќ од Трнава (округ Чачански); Конче, Радисав Шќепановиќ од с. Гајтан (округ Врањски); Скоруша, Милан Радосављевиќ, од Жабаре (округ Крагуевачки).

Се разбира беа организирани и сите други служби во околијата и по општините.

Од овие служби посебно заслужува внимание организирањето на жандармеријата во околијата. Меѓутоа, со оглед на општата положба, особено со упаѓањето на врховистичките чети, жандармеријата не била доволна, а окружниот началник Грковиќ во својот опширен извештај од 15 јануари 1914 година (бр. 2286) констатира дека полицискиот персонал не одговара по квалитетите за положбата во Македонија. Од овие причини на 25 август 1913 година во Уредбата за јавна безбедност беше внесено дополнување според кое „полициската власт има право од најблискиот командант да бара војска за одржување на јавната безбедност...“. Ова јасно укажува на сложената ситуација во Македонија, а таа сложеност е од политички причини, бидејќи и окружниот началник Грковиќ констатира во својот извештај од 15 јануари 1914 година дека во Брегалничкиот округ нема криминал.

Секако е значајно да истакнеме дека од органите на власта, бидејќи во таа ситуација Радовиш беше гранично место, во него беше организирана и Царинарница.

Согласно со споменатиот извештај на началникот на Брегалничкиот округ, Радовишката околија имала 16 361 жител, а Радовиш 4 045.

Со навлегувањето на бугарските војски во Македонија есента 1915 година, бугарската влада од Германија и Австро-Унгарија добила право да ја организира власта во окупираните делови на Македонија. Бугарската влада окупираните подрачја ги третираше како составен дел на територијата на Царството Бугарија. Меѓутоа, со оглед на фактот што Солунскиот фронт се протегнувал по средината на Македонија, поради ова организираната бугарска власт имаше одредени специфичности. Така за окупираната територија беше организирана „воено-инспекциска област“, во која покрај Македонија влегуваа и делови од Косово. Во составот на воената област беа организирани девет окрузи, од кои два за Косово и седум за Македонија (Скопје, Куманово, Тетово, Штип, Кавадарци, Охрид и Битола — до за-

земањето од српските војски, а потоа Кичево). Радовиш потпадна во Штипскиот округ. Цивилната и воената власт беа организирани на истите принципи како и во Бугарија, со околии и општини како и пред навлегувањето на бугарските војски во Македонија, есента 1915 година.

Односот кон школите и црквите

Во извештајот на началникот на Штипскиот округ се даваат податоци и за школите што работеле во периодот на владеењето на Отоманската империја. Радовишка околија ги имала следниве школи: муслимански (турски — во Радовиш, Кушкули и Прнорми*), основни школи, и нижа гимназија во Радовиш. Потоа егзархиски школи: во Радовиш, Ињево, Дедино, Војславци, Радичево, Дукатино, веројатно и во некои други села. Покрај тоа, во Радовиш работела и протестантската школа. Со Првата балканска војна сите овие школи престанале со работа. Во учебната 1912/13 година школите не работеле. Подготовките за отворање школи почнале да се вршат со завршувањето на Втората балканска војна, со склучувањето на Букурешкиот мировен договор во 1913 година.

Српските власти, организирани по Втората балканска војна настојувале што побрзо да отворат школи со наставен српски јазик. Тие во школите гледале најпогодно средство за денационализација, сметајќи дека преку нив ќе може да се влијае и на постарите генерации, и тие да се „чувствуваат како Срби“.

До балканските војни, за отворање и работа на школите основната грижа ја воделе црквено-школските општински одбори. Меѓутоа, со протерувањето на османската војска од Македонија, црквено-школските одбори биле укинати, а школите затворени. Школите започнувале да работат од есента 1913 година во местата во коишто и порано постоеле, а децата учебната 1913/14 година нормално ја завршиле. Во есента 1915 година по окупирањето на Македонија од страна на Бугарија, се отвориле школи со настава на бугарски јазик.

При отворањето на српските школи во 1913 година сериозен проблем бил наставниот кадар. Србија немала доволен квалификуван кадар, а школи морало да се отворат, бидејќи тие претставувале камен-темелник на новата српска власт. Егзархиските учители, еден дел ја напуштиле Македонија, а еден дел биле протерани од органите на власта. Така останал еден мал број Македонци-учители, кои сметале дека местото им е меѓу народот, да ја преживеат истата голгота што и народот. Малиот број наставен кадар што доаѓал предвид да се назначи за учители и професори во гимназиите не го знаеле јазикот. За учење на српскиот јазик биле испраќани на разни курсеви во Билград,

*) Под тоа име не постои село во Радовишко, се однесува на некое друго село.

но по курсевите за јазик, ретко кој бил поставен за учител или професор во Македонија. На сличен начин постапувале и со наставниот кадар-Македонци, бугарските окупациони власти во 1915, како и во 1941 година. За учење на бугарскиот јазик биле испраќани во Бугарија а по завршувањето на курсевите за јазик, по правило, биле распоредувани во „старите предели на Бугарија“.

Во 1915 година за отворање школи со бугарски наставен јазик, се враќале егзархиските учители и се обновува работата на сите школи, кои и пред отворањето на српските школи работеле како школи со бугарски наставен јазик.

Наставниот кадар од муслиманските школи во Првата балканска војна, добар дел побегнал, а оние што останале биле распоредени во турските школи во Радовиш. Македонските свештеници по правило биле протерувани, а над оние пак што по секоја цена настојувале да останат во Македонија, бил вршен таков притисок, што тешко можеле да го поднесат. Барано било свештениците да даваат изјави дека се Срби и сл. На нивно место биле поставени свештеници доведени од Србија. Црквено-школските општини биле укинати и на нивно место биле создавани некои нови организации познати како таторства. Со укинувањето на црквено-школските општини, престанало и влијанието на егзархијата, како носител на бугарската пропаганда. Во црквите била воведена српска администрација.

Патријаршијата на српската православна црква презела низа мерки, да ја уништи сета документација што говорела за постоењето на македонскиот народ. Така по наредба на Патријаршијата, од црквите и манастирите биле собрани сите книги, и беле лансирани разни теории за потеклото на црквите и манастирите. Со оглед на фактот дека голем број цркви и манастири се изградени и за време на владеењето на истакнатите српски и бугарски владари, се настојувало да им се даде карактер и припадност на државите во чиј состав тогаш била Македонија.

За следење на работите на црквите и манастирите биле организирани одделни пратеници, кои следејќи ја нивната активност, своите забелешки ги испраќале директно до Белград. Со оглед на тоа дека црквата во почетната фаза за органите на власта била од посебно значење, се преземале низа мерки за да се докаже дека градењето на црквите и манастирите биле српски или бугарски, бидејќи буржоазијата на балканските држави, за своите територијални претензии тргнуваше од територијалното владеење на одредени феудални владари, а не од фактот дека многу народи влегувале во составот на големите средновековни држави. Ова бил мотивот да се докажува дека културните споменици биле српски или бугарски.

Со повторното навлегување на бугарските војски во Македонија, во 1915 година се вратиле протераните егзархистички свештеници и црквата во Македонија била ставена под јурисдикција на егзархијата.

Терор и методи на владеење

Основна потпора во сигурноста на власта биле, пред сè, националистичките организации на трите балкански држави, и тоа: на териториите окупирани од бугарските власти — врховистичките чети на А. Протогеров и Т. Александров, на териториите окупирани од грчките власти-четите на Андартите, и на териториите окупирани од српските власти-четите на организацијата „Народна одбрана“. Овие организации буржоаските влади на балканските држави ги создале за дополнување на нивната пропаганда, со оружје на теренот да вршат притисок над македонскиот народ, тој да се определи за една или друга пропаганда. На овој начин тие вршеле поделба на македонскиот народ, но таа поделба имала времен карактер и повеќе била формална. Народот за себе и меѓу себе се нарекувал — Македонци, а за луѓето што биле во одредена ситуација-потпаднале под некоја пропаганда, се кажувале дека се припадници на бугарската, грчката или српската „партија“, а не се именувале со Бугари, Грци или Срби. Оваа положба ја потврди Народноослободителната војна и Револуцијата 1941—1945, кога бугарските окупатори не успеаа да формираат оружени формации за борба против НОВ, а исто така и великосрпската четничка организација на предавникот на српскиот народ Дража Михаиловиќ кој не успеа во Македонија да создаде свои оружени формации.

Во 1912/13 до Втората балканска војна, врховистичките чети беа тие што ја имаа власта и што избираа или поточно ги поставуваа органите на власта. Истото се случувало и за периодот на Првата светска војна (1915—1918).

Во периодот по Букурешкиот мир (1913) па до 1915 година, основна потпора на власта биле великосрпските чети, и нивните војводи кои крстареле на теренот, ја воделе кадровската политика за органите на власта. Она што е посебно значајно во периодот на великосрпското владеење (1913—1915) во Македонија, буржоаската бугарска влада перманентно уфрлуваше врховистички чети, кои извршувале по некоја терористичка акција, но и присилно земале од народот големи суми пари во злато, покрај земањето храна и добиток (пред сè коњи) за потребите на четите. Ова предизвикувало реакција кај српските власти, и затоа великосрпските чети, жандармеријата и војската стапувала во акција против народот. Секоја таква акција се завршувала со терор над македонскиот народ: апсења, претепувања и убиства.

Радовиш и Радовишко, како гранични предели во периодот 1913—1915 година го почувствувале теророт на врховистичките и на великосрпските чети.

Со оглед на фактот што од 1915 до 1918 година Радовиш со својата околина бил во непосредната заднина на Солунскиот фронт, го осетиле теророт што комисиите за реквизиција го наметнувале на народот, собирајќи храна и други материјални добра за потребите на војската на фронтот.

Во овој период, народот притиснат од окупационите власти давал извесен пасивен отпор кој се манифестирале во сокривањето на храната и другите материјални добра, под разни форми ја избегнувале мобилизацијата и сл.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Колективен труд, Историја на македонскиот народ, Скопје, 1969
2. Б. Ратковиќ — Балкански рат 1912—1913, кн. 2, Београд 1975
3. Ж. Станисављевиќ — Кумановска битка, Београд, 1951
4. Милутин Лазаревиќ:
 - Српско-турски рат 1912, Том I, II и III, Београд, 1929, 1931
 - Српско-бугарски рат 1913, Београд 1934
4. Саво _____, Други балкански рат 1913, Београд 1968
6. Милан Зеленика, Рат Србија и Црне Горе 1915, Београд, 1954
7. Живко Павловиќ, Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском- Београд, 1968
8. Генерал О.З. Ив. Фичев:
 - Балканска воина 1912—1913, Софија 1824
 - Балканската воина 1912—1913 (мемоари) Софија, 1940
- Вишето командование през Балканската воина, Софија 1927
9. И. Иванов, Балканската воина 1912—1913, Софија 1925
10. Колективен труд, Балканската воина 1912—1913, Софија 1961
11. Македонија во времето на балканските и Првата светска војна, Скопје, 1969
12. Војин Максимовиќ, Битка на Брегалници, Београд, 1926
13. Милан Недиќ, Српска војска и Солунска офанзива, Београд, 1931
14. Миливој Николајевиќ, Пробој Немачко-бугарског фронта, Београд, 1921
15. Глигор Тодоровски:
 - Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912—1914, Скопје, 1979
 - Српски извори за историјата на македонскиот народ, 1913—1917, Скопје, 1981.

Димитар ТРЕНЧЕВ

ЕКОНОМСКАТА И ПОЛИТИЧКАТА ПОЛОЖБА ВО РАДОВИШ И РАДОВИШКО МЕЃУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ 1919—1941

Воените пресметки во текот на балканските војни, како и пресметките помеѓу учесниците во Првата светска војна, што се одигрувале во Македонија, го пресекле стопанскиот развој и што е многу важно, „со милоста“ на големите сили, по завршувањето на тие војни, Македонија била поделена на три односно а четири дела. По остварувањето на сонот за поделба на Македонија, балканските буржоазии секоја на свој начин постапувала со пленот. Македонскиот народ и народностите кои со векови живееле заедно, наместо слобода, попаднале во ново робство, во кое им се негира националното чувство.

На големосрпската буржоазија по завршувањето на Првата светска војна и бил даден на управување вардарскиот дел на Македонија. Како и другите два дела, и овој од војните излегол ограбен и опустошен. Всушност, по војната насекаде па и во радовишкиот крај владееле глад и безработица. Селаните, занаетчиите, трговците и другите слоеви на населението западнале во тешка материјална положба и последиците од војната тешко ги совладувале. Дури и интелигенцијата, која сè до војните играла улога на предводник на масите, сега, во текот на војните и по војните се распрснала и работела неорганизирано. Кога на сето ова ќе се надоврзе и фактот што Радовиш и Радовишко биле зафатени од неколку бранови на раселување на населението, станува јасно, зошто овој крај од Македонија со сега опустел.

Создавањето на Кралството Југославија во 1919 година донесе национално угнетување бездушна експлоатација на трудбените маси и голем терор од страна на власта. Влегувањето на српските единици во Радовишка околина народот не го прими како ослободување. Народот во тоа време на нив гледал како на туѓинци и експлоататори, дојдени против неговата волја. Пред сè, селаните во радовишкиот крај се наоѓале во тешка економска положба поради нерешеното аграрно прашање. И

занаетството било во опаѓање поради пробивот на поевтини индустриски стоки. Кога на сето ова ќе се додаде и жестокото национално угнетување, може да се објасни, зошто кај широките народни маси владееше сеопшто незадоволство. Заедно со српските војски дошле жандармерија која беше застапена во секое второ или трето село, и чиновници во сите установи и служби кои во најголем дел биле полуписмени. Со државните службеници од Србија и од другите места на Југославија биле доведени и учители. Бројот на населението во Радовиш во тој период опаднал на 3.647 жители, додека во 1900-тата година имало 6 320 жители. Во Радовиш уште со доаѓањето на првите српски единици била установена финансиска управа, економат и друго, со што требало да бидат обезбедени експлоатацијата и угнетувањето на македонското население. И во условите на окупацијата, главно занимање на населението во Радовишко биле земјоделството, занаетството, сточарството и трговијата.

И покрај тоа што земјоделското производство било екстензивно, сепак, Радовишката Котлина се јавувала како главен производител на голем број земјоделски производи, особено на индустриски кои биле наменети за пазар, па дури се извезувале и во странство. Најглавни земјоделски култури во тоа време биле: пченката, пченицата, памукот, афионот, тутунот и други. Во исто време и занаетството било во постојано опаѓање. Тоа доаѓа најмногу до израз во 1929/30 година, кога кондурациските дуќани почнале да се затвораат, за сметка на продавницата за кондури на фирмата БАТА. Во слична положба се нашле и многу други занаети во Радовиш. Паѓањето на цената на земјоделските производи, особено по воведувањето на Шестојануарската диктатура во 1929 година, кога почнала и големата светска економска криза, потоа преголемата задолженост за откупената земја од турските чифликсајбии, како и високите камати на добиените кредити, уште повеќе ја влошило положбата на селаните во Радовишко. Ваквата лоша состојба на селанството се одразила врз занаетството и трговијата во градот. Еден дел ситни и средни трговци ги затвориле своите дуќани и се ориентирале на земјоделско производство. Од 1924 до 1928 година од Радовиш се иселиле околу 250 домаќинства за Турција. Имало иселување и на македонско население. Околу 70 до 80 домаќинства се иселиле надвор од границите на Југославија. Или вкупно од Радовиш во првите 4 децении на овој век се иселиле околу 320 домаќинства. Истовремено, во Радовиш и околицата меѓу 1923 и 1940 година биле донесени околу 80 црногорски и српски семејства, познати под името колонисти, на кои државата им доделувала куќи и кредити, додека, пак, барањата од месното население од градот и селата за оземјување биле категорички одбивани.²

¹ Галев Димитар: Условите и околностите за активноста на НОВ во источна Македонија 1941—1942 година (магистерски труд);

² Статистички показатели што ги собрал Димитар Тренчев во периодот 1961—1984, Радовиш 1961—1984 година;

Културнопросветна и здравствена положба на населението

Просветната политика што ја спроведувала големосрпската буржоазија во Македонија за остварување на своите денационализаторски планови, драстично се почувствува и во Радовиш и Радовишко. Работата на училиштата, на културнопросветните и на другите организации и друштва била подредена на официјалната политика за посрбување на македонскиот народ. Со самото создавање на државата СХС, неписменоста во Радовишка околина почнала рапидно да расте. Во селата ретко можеле да се најдат писмени луѓе, а слична била состојбата и во градот. Училишта имало сосема малку и, наместо такви да се градат по селата, режимот масовно градел жандармериски станици. Во Радовишко имало вкупно 16 школи.

Во 1921 година, според податоците, во Радовишко работеле само 8 основни училишта со вкупно 12 одделенија, а подоцна се отворени неколку нови основни училишта, а во 1936 година била отворена и граѓанска школа во Радовиш. Наставата се изведувала на српски јазик а на децата во училиштата им се забранувало да зборуваат на мајчин јазик. За учители биле доведувани лица од Србија, и тоа по казна, за да ги угнетуваат и малтретираат учениците и нивните родители. Но, меѓу нив имало и по некој напреден учител, како што се: Обрад Цицмил, Живко Пауновиќ, Марина Волиќ, Боро Станковиќ и други. Поголемиот број од децата-учениците, што ги завршувале основните училишта, биле принудени да се определуваат за изучување на занаети или да работат како земјоделци. Ваквата систематски спроведувана просветна политика имала за цел да не се дозволи прогрес на интелектуален, политички и економски план на македонскиот народ, за да не се издигнат месни интелектуални кадри а со тоа на големосрпската хегемонија да и се олесни ограбувањето и однародувањето на нашиот народ.³

Во стара Југославија и на здравството не му било посветувано речиси никакво внимание. Тогаш во Радовиш, па и во Струмица немало болница ниту каква и да било здравствена установа. Во почетокот по создавањето на СХС во Радовиш не постоел ниту еден лекар. Подоцна дошол еден лекар со приватна амбуланта и со приватна практика и тоа така продолжило сè до 1940 година. Тој лекувал во градот а бил лекар и за сите села од радовишкиот крај. Пред доаѓањето на овој лекар, населението се лекувало во Штип и Струмица. Болните биле префрлувани со товарен добиток или запрежни возила. Поради слабата лекарска помош, лошите животни услови и слабата исхрана на населението- смртноста била голема. Освен од туберкулозата, што, речиси, го косела населението, луѓето масовно боледувале и умирале од маларија. Може да се рече дека маларијата го уништувала овој крај не само здравствено, туку и економски. Поради големата сиромаштија и скапите лекарски интервенции

³ Училишната документација сочувана во Радовиш од периодот помеѓу двете светски војни;

(скапи прегледи и лекови), народот повеќе се лекувал по принципот на народната медицина. Така, во периодот меѓу 1926 и 1936 година, процентот на заболените од маларија изнесувал од 65 до 85% од вкупниот број население.⁴

Упадот на врховистичките чети и теророт на населението во периодот од 1921 до 1936 г.

Во времето на донесувањето на Видовденскиот устав, во Македонија се засилила дејноста на пропагандата на врховистичките елементи инспирирани од бугарската буржоазија и дворот. Тие ја зголемиле својата активност кај дел од македонската емиграција во Бугарија, особено откако не се оствариле очекувањата на функционерите на револуционерното движење на македонскиот народ: Горче Петров, Димо Хаџи-Димов, Петар Поп-Арсов и други, кои биле собрани во привремено претставништво на Обединетата бивша Внатрешна револуционерна организација. Преку него тие сакале да работат за придобивање на јавното мислење во светот, за образување самостојна држава на македонскиот народ. Односно, идејата за автономна Македонија ја сметале како наполно самостојна и совршено независна од онаа за што се стремеше бугарската буржоазија.

Старите дејци на ВМРО со позитивна национално-политичка ориентација, се залагале за државно-политичко осамосталување на Македонија и за осигурување на нејзината егзистенција во рамките на поширока државна федеративна заедница. За разлика од нив, по убиството на Горче Петров, на 6.1 1921 година и по формирањето на привременото претставништво, врховистичките елементи, ставајќи се во служба на бугарските реакционерни и реваншистички кругови, сè повеќе и почесто испраќале во Македонија вооружени чети и поединци. Тие биле испраќани божем да создаваат автономно движење во Македонија и со пароли за автономија, со цел да го креваат македонскиот народ во борба против државното уредување и за отцепување од Југославија.

Притоа крајните намери на нивните наредбодавци биле, Македонија да се вклучи во бугарската држава. Тодор Александров, Александар Протугеров, Коста Ципушев и други такви екстремисти биле наполно во служба на бугарската буржоазија и монархија, и воопшто, на најмрачните сили, по чии што налози организирале политички атентати во Бугарија, против првенци на земјоделската партија, комунистички функционери, револуционери и прогресивни раководители на македонската емиграција, федералисти и сл., како: (А. Димитров, д-р. К. Петров, П. Јуруков и др.). Поттикнувани и помагани од реакционерните големобугарски кругови, тие обновувале и создавале своја

⁴ Секавањата на современици, напредни граѓани од Радовиш кои работеле во Монополот, како и во занаетчиските дуќани. Меѓу нив свое секавање има и авторот на текстот кој непосредно пред војната бил на 18-годишна возраст.

врховистичка организација во Бугарија, и тоа најмногу во Пиринска Македонија наречена ВМРО. Тоа требало да стане база одкаде што ќе се префрлуваат вооружени чети и групи во југословенскиот дел на Македонија. Четите и како терористи и како атентатори применувале методи на уценување, застрашување, шовинистичка пропаганда и измами на регрутирани бедни македонски емигранти и разни други декларирани личности.

Овие акции имале за цел, во источна Македонија, преку диверзии, убиства и терор, да ја разнишуваат и слабеат големосрпската државна власт, да создадат безредие и да го присилуваат населението да ги крие и да ги помага. За заведување на македонското население — селанството, дека божем се борат за неговите интереси и барања, така дојдените комити — врховисти од Бугарија ги напаѓале колонистичките населби Ерџелија и другите во брегалничката област — Штип и Радовиш. Така Штип и Радовиш станале подрачје во кое најмногу упаѓале комитите — врховисти. Во одговор на упадите од комитите, државната југословенска власт пристапила кон создавање на посебна воена четничка организација — „Удружење против бугарских бандита“, со седиште во Штип. Нејзината мрежа се протегала низ целиот дел на Македонија источно од Вардар и во Тиквешијта.

На раководителот на четничката организација, четничкиот војвода Коста Пеканац, му биле дадени неограничени овластувања во борбата против комитите — врховисти. Селското население било мобилизирано за гонење на комитите — врховисти и за времето кога се собирале реколтите и другите земјоделски работи. Наоѓајќи се меѓу два огна, најмногу страдало селското население. Поради убивањето на 23 колонисти и членови на нивните семејства во селото Кадрифаково — Штипско, на 16 јануари 1923 година, и убивањето на две службени лица во село Танатарци и кај Пилав Тепе на 2 март 1923 година од страна на комитите — врховисти, по наредба на штипскиот жупан. Д. Матковиќ, за одмазда биле фатени и стрелани без никакво судење, сите возрасни мажи (28 души) од с. Гарван, Радовишко, а за егзекутор го исползувале жандармерискиот поднаредник Александар Костиќ од Радовиш.⁵

Во овој невиден масакар биле стрелани: Стое и Панае Љуљакови, браќа; Ефтим и Петруш Михови, татко и син; Стевко и Ефтим Сарафови, браќа; Јован и Доне Василеви, браќа; Томе и Димитруш Михови, браќа; Мане Василев и Васе Димов, син и татко, Ѓорѓи Ристоман и Петре Веланови, братучеди; Јане Поцков, Тасе Ристоманов, Ѓорѓи Милев, Петруш Капетанов, Костадин Цветков, Димитруш Колев, Васил Симеонов, Ацо Колев, Петре Момчев, Мите Здравев, Тасе Михов, Костадин Велјанов и Богатин Филчев.

Овие злуми над невиното и незаштитено население не ја запреле териристичката дејност од комитите — врховисти испра-

⁵ Албум на борбена Македонија, Софија, 1931, страна 9;

тени од Тодор Александров и Ванчо Михајлов, во Вардарска Македонија, а посебно на штипско — радовишкиот терен.⁶

И не само тоа. Во овој период големосрпскиот режим извршил и други злодела над мирното македонско население. Имено, тогај е убиен студентот Кирил Ципушев од Радовиш, кој бил осомничен во врска со заговорот на скопските студенти. Тој бил изведен од група жандари кај бугарската граница, под мотивација дека ќе биде екстерминиран во Бугарија. Ципушев им верувал на жандарите, но, кај месноста Есенец од грб бил убиен од нив.⁷

На сверски начин од жандарите се убиени и: Ефтим Јанев Караманов со уште десетмина радовишани, од кои полицијата барала да признаат дека се Срби. Караманов одбил да го изустуи тоа, а жандарите, за да ги заплашат другите жртви, го исекле на парчиња.

Жандарите од станицата во с. Конче и од станицата Студенец, како казна за сточарите, одлучиле да им ги запалат колибите а стоката да ја префрлат ниско во полето, со цел да не им служат за јатаци на комитите — врховисти кои упаѓале од Бугарија. Во истата акција лажно биле обвинети 6 селани од с. Дедино, Скоруша и Трескавец, кои по долго малтретирање биле живи закопани во месноста Старо лозје кај с. Дедино. Меѓу жртвите биле и Иван Илиев Милев со двајца свои синови.

Дејноста на комитите — врховисти претежно се сведувала на атентати против одделни личности, како метод на индивидуален терор кој му ги зголемувал маките и несреќите на македонскиот народ. Така, од април 1922 до март 1930 година, според некои податоци, во Вардарска Македонија биле извршени 63 атентати. Меѓу жртвите на тие акции биле следниве поважни припадници или приврзаници на големосрпскиот хегемонистички режим во Македонија: воениот мајор Радован Шарановиќ, убиен на 25 октомври 1925 година; четничкиот војвода Евтим Дамјановиќ, од кочанското село Панталеј, убиен на 28 октомври 1924 година; редакторот на битолскиот весник „Јужна звезда“ — Спасоје Хаџи-Поповиќ, убиен на 3 јули 1926 година; генералот Михајло Ковачевиќ од Штип, убиен на 5 октомври 1927 година; референтот Велимир Прелиќ од Скопје, убиен на 13 јануари 1928 година и други.

Овие атентати имале за последица масовни апсења, претепувања, судења и засилувања на теророт врз населението од страна на државните органи и четниците. Само во врска со убиството на генералот Ковачевиќ биле затворени околу 400 лица од брегалничката област, од кои најголем број се од Штипско и Радовишко. Селаните законски биле обврзани да ги издржуваат војските и жандармериските единици и националистичките чети додека се наоѓале на нивна територија за гонење на коми-

⁶ Група автори: Историја на македонскиот народ, Скопје, 1969;

⁷ Мемоарски материјали, изјави на современици од периодот 1919 — 1940 година.

тите — врховисти. Во исто време селаните биле ограбувани, уценувани, малтретирани и убиени како од Ванчо Михајловистичките комити — врховисти така и од органите на хегемонистичкиот режим.

За воведување ред и мир во Вардарска Македонија биле ангажирани околу 35.000 војници, граничари, жандари и други, додека преку 70% од бројниот состав на југословенската жандармерија (12.000 од вкупно 17.000 жандарми), биле распоредени и употребувани за пацификација (смирување со казнени мерки) во Македонија. Во тој период Македонија била преплавена со жандармериски станици и кои биле претворени во вистинско боиште на кое се судрувале стремежите на двата главни ривала и претенденти за владеење и приграбување на Македонија — големосрпската и големобугарската буржоазија. Во тоа време и Радовишка околија била преполнета со жандармериски станици. Такви имало во Радовиш и во селата: Дедино, Подареш, Ново Село, Папавница, Шипковица, Нивичино, Конче, како и во месноста Пожар на Конечка Планина. Тогаш се изградени нови жандармериски станици-згради од тврд материјал во селата: Дамјан, Пожар, Папавница, Ново Село и во Радовиш. Во секоја станица имало по 20 до 30 жандари, додека во поголемите и од 50 до 60. Што значи, бројот на жандарите во жандармериските станици во Радовиш се движел од 200 до 230. Тоа била главната владачка сила што го држела народот во потчинетост.⁶

Великосрпските коалиции во Радовишко

Во Радовишка околија по доаѓањето на српските трупи и под строг режим на власта била забранета секаква политичка активност на прогресивните сили.

По воведувањето на Обзнаната, условите за политичка активност уште повеќе се влошиле во Македонија, а посебно во Радовишко-струмичкиот крај, каде што дејствувале терористите — врховистите на Тодор Александров, уфрлени од Бугарија. Сè до Шестојануарската диктатура во 1929 година, во Радовишко дејствувале две партии — Радикалната и Демократската, кои во однос на политиката спрема македонскиот народ не се разликувале. И едната и другата не му признавала национална слобода на македонскиот народ. Но, и двете партии не можеле да најдат поддршка кај населението. Тие успеале да придобијат само неколку поимотни луѓе од градот и од селата, ветувајќи им претседателски места во општината, пратенички мандати и слично.

Овие партии во Радовишко, главно, имале поддршка од чиновниците, доселениците и од некои учители. Дел од домашната буржоазија, која била поврзана со нив, претставувале нивно послушно оружје. Активноста на тие партии била поголема само пред општинските и парламентарните избори. Интересно е да се истакне дека во Радовиш пред секои парламентарни избори биле истакнувани нови лица, за да не им се даде можност да бидат

избирани напредните луѓе. Тоа сè политичките партии го правеа со цел кандидатот да биде помаган и одреден од власта и полицијата. Таква положба беше во 1933 година, кога полицијата и власта одредиле Симо Симовиќ да биде кандидат за претседател на општината Радовиш. Исто се случувало и со пратениците. Туше Бораниев, трговец од Радовиш, бил избран за бански советник, потоа Методија Ципушев, трговец од Радовиш и Часлав Никитовиќ од Србија.

Така, на изборите во 1935 година, неупатената маса во градот и во селата била поделена на ципуристи и часлависти, бидејќи тогаш полицијата била со Часлав Никитовиќ, кои и бил избран. Додека, на изборите во 1938 година, полицијата и власта биле потплатени од страна на Методија Ципушев, кој бил избран за пратеник. Неинформираните луѓе, сепак, си го искажувале своето незадоволство; односно селаните и работниците гласале за опозиционерските кандидати, не затоа што се солидаризирале со нивната програмска политика, туку затоа што морале да гласаат.

Подоцна на населението му станало јасно дека сите тие се спроведувачи на големосрпската политика, раководени не од интересите и стремежите на народот, туку од своите сопствени интереси, за полесно збогатување и приграбување на положби, титули, за лична кариеристичка политика, а против интересите на својот сопствен македонски народ.

Во Радовиш и во околицјата за време на великосрпскиот режим и владеење не се регистрирани некои масовни организирани политички и напредни активности, освен неколку штрајкови на работниците, во последните години пред Втората светска војна. Меѓутоа, познато е дека во Радовиш постоеле одделни луѓе кои биле демократски расположени и кои младината ги сметала како напредни и на нив се уледувала. Такви во тој период биле: Стојмен Трајков, Мито Христов, Трајчо Грозданов и уште неколку други. Овие луѓе со демократските идеи се запознале во странство, некои во Франција а некои во Виена, за време на школувањето. Кога доаѓале во Радовиш тие ги пренесувале демократските идеи на своите истомисленици.

Синдикална активност до 1937 година речиси не постела. За напредните синдикати УРС многу луѓе слабо знаеле. Во 1937 година во Радовиш била формирана Првата синдикална подружница. Преку таа Подружница и преку влијанието од гореспомнатите луѓе и од други напредни работници во Монополот, на конференциите и на состаноците се поставувале прашања за зголемување на надниците, за придржување на работното време, бидејќи тогаш раководството го продолжувало работното време за 15 минути или половина час и така ја користело работната сила. До некои обиди за штрајк не дошло, но, сепак, синдикалната организација настојувала да им ги отвори очите на работниците и да ги оспособи да си ги бараат своите права.

Во тој поглед свој позитивен придонес дале учителите: Обрад Цицимил и Живко Пауновиќ. Не може да се рече дека

тие уште на почетокот организирале некоја група или поширок круг луѓе околу себе. Но, сепак, тие се состанувале најмногу во домот на Мито Христов, каде што разменуваале мисли, проучување, дискутирале и слично, без да станува збор, за проширување на тој круг и за некаква активност. По извесно време, по иницијатива на Цицмил и Стојмен Трајков, при крајот на 1938 година во Радовиш била формирана читална со свој клуб каде се кажувале и усни новини. Секоја сабота навечер тука се одржувале состаноци на кои се разработувале поактуелните прашања, како што се: состојбите во Кина, во Јапонија, настаните во Хитлерова Германија и за самиот Хитлер, и други работи од внатрешната политика на Југославија, Овој клуб работел сè до втората половина на 1940 година, а подоцна бил забранет од страна на власта поради тоа што се дознало дека влијаел на освестувањето, особено на младите, и покрај тоа што во него учествувале и луѓе од чаршијата, побогатите и повлијателните. Овој клуб многу придонел, особено на младата генерација за политичка ориентација во својот живот. Уште во 1939 година, покрај овој клуб, по иницијатива на Живко Пауновиќ биле формирани две групи, таканаречени просветни или читачки (една во Радовиш и една во с. Ораовица), на кои биле разработувани напредни материјали што ги добивале преку некои врски. Во групата во Радовиш биле опфатени следниве младинци: Перо Филипов, Мите Накев, Герасим Атанасов, Мито Ристов Пупанец, Милан Трајков, Вера Христова, Илија Стевчев и други младинци, нивни блиски, роднини и другари. Во групата во село Ораовица биле опфатени: Коста Ташков, Андон Ташков, Алија, Зујца Тодорова.

Овие групи работеле речиси до пред војната. Се состанувале во селото Ораовица, и тоа во домот на Живко Пауновиќ, а во негово отсуство со групата раководела неговата другарка Милка Пауновиќ-Газепова. Овие напредни младинци го ширеле кругот на симпатизерите и кај други напредни младинци и симпатизери, кои за време на школскиот распуст насекаде можеле да се видат и сретнат било со Живко, било со Милка или со другите членови на овие групи, како и со групи ученици и младинци дојдени од другите школи и од школата во Радовиш, особено во бањата на Илија Трпков, каде често се дискутирале работи и се преземале акции за проширување и придобивање на поголем круг младинци. По една организирана акција, која била покрената од Живко Пауновиќ, бил свикан состанок на кој учествувале голем број (15—20) младинци. Состанокот бил одржан на самиот ден Божиќ во 1941 година и бил свикан под паролата: ако случајно дојде до откривање на самиот состанок, другарите да кажат дека биле кај Мито Пупанецот на честитање нова куќа, бидејќи тој во тоа време навистина ја поправал својата куќа. На состанокот присуствувале: Герасим Атанасов, Перо Филипов, Илија Стевчев, Вера Христова, Вала Гајваронска, Ката Лахтова, Нада Андонова, Вера Андонова, Ацо Симеонов,

Мара Панева, Невенка Теохарева, Нада Ѓозева и други. Овој состанок бил свикал поради тоа што Живко Пауновиќ требало да замине од Радовиш. За да не се запостави оваа активност на младината, Пауновиќ го свикал состанокот на кој била проучувана книгата „Постанокот на човекот“, а покрај тоа Живко дал и други директиви во однос на активноста која требало да продолжи и по неговото заминување, а по можност овие групи да се поврзат со некои напредни комунистички групи во околните места. По овој состанок, по извесно време, односно вечерта меѓу Водици и Свети Јован, извесен дел од учесниците на споменатиот состанок биле затворени: Мито Пупанец, Илија Стевчев, Герасим Андонов, Перо Филипов, Милан Трајков и некои други. Барани биле уште и Вејсел Нуман, кој, исто така, бил на состанокот. Но, под името Вејсел Нуманов, го фатиле Васил Таушанов, кој пак го пуштиле наводно поради тоа што погрешиле. Овој состанок бил провален од страна на Јела Ѓорѓичкова, која била известена од страна на Милан Трајков не со цел да го открие, туку во нивни меѓусебни другарски разговори тој им кажал дека бил кај Мито Пупанец кажувајќи кои се собирале. Милан Трајков не признал дека е одржан таков состанок, а истото го направиле и другите. Некои само кажале дека биле кај Мито Пупанец на честитање куќа, но за други работи не признале, а полицијата сакала да докаже дека организатор на тој состанок бил Живко Пауновиќ. Групата била ослободена по три-четири дена, благодарение на интервенцијата од повлијателни луѓе. Имено, во истото време во жандармериската станица биле повикани на вежба некои лекари и инженери, меѓу кои биле: Димитар Карацата од Штип и Саво Цветковиќ, кои доста придонеле да бидат ослободени членовите на младинската група. Кога биле ослободени, се дознало дека требало да бидат спроведени во повисоката жандармериска установа и да ги дадат на судот за заштита на државата. Меѓутоа, жандармерискиот водник, во просториите на здравствената задруга-аптека, каде што порано се одржувале состаноците на клубот на усни новини, рекол: „јас сум крал за нив и ќе правам што сакам со нив“, и ги ослободил.

Политичката активност најмногу се манифестирала за време на изборите. На изборите во 1935 година сите тројца кандидати: Методи Ципушев, Часлав Никитовиќ и Ванко Теохаров, биле на страната на ЈРЗ. Притоа, Часлав Никитовиќ, кого го поддржувале речиси сите напредни сили (колку што ги имало тогаш), младинците и демократски расположените луѓе беше избран, незнаејќи колку вреди тој за демократското движење.

Карактеристично е тоа, што на изборите во 1935 година странката на ЈРЗ се поврзала повеќе со чаршијата, трговците и со побогатите луѓе, но на иста линија имало и дел од напредната интелигенција, меѓу кои биле: Баѓуш Тошев, Мито Ристов-Пупанец, Коста Трпков, Перо Филипов, Герасим Атанасов и други. Но, во кругот на напредното учителство, во кој што биле Живко Пауновиќ, Обрад Цицмил и други, се дознало дека Ча-

слав Никитовиќ е штетен за напредното движење бидејќи извршил предавство на една партиска група во Белград. Тој бил и секретар на ЈРЗ во тоа време. Меѓутоа, се сметало, доколку за пратеник биде избран Методи Ципушев, тој ќе биде помалку штетен за напредното движење во Радовиш, отколку Никитовиќ, затоа што Методија Ципушев бил трговец кој со политика многу не се занимавал, па така напредните учители Живко Пауновиќ и Обрад Цицмил ќе можат врз него да влијаат за разни работи, особено за напредното движење. Знаејќи дека Часлав Никитовиќ веќе има предадено партиска организација, преку него не би можело да сторат што и да било за напредното движење. Поголемиот број од напредните учители и младината го поддржуваше Ципушев, како и целата полиција, па така дошло до судрување меѓу жандармерискиот водник, од една, и серскиот началник, од друга страна. Жандармеријата, имено, била на страната на Ципушев, додека серскиот началник, полициските писари и другиот персонал на страната на Часлав Никитовиќ. Ципушев, како голем трговец во тоа време, луѓето ги мамел, ги купувал, бидејќи секој командир или офицер на жандармериската станица и други биле задолжени кај него со разни меници и други потплатувања. Значи, тие од него имале лична корист и затоа настојувале тој да биде избран за пратеник. Додека, пак, како што е погоре речено, напредните елементи, учителите и други сметале дека со него може полесно да се мине, отколку со Часлав Никитовиќ.

Непосредно пред капитулацијата на бивша Југославија, во Радовиш се случиле два позабележителни настани: денот Свети Сава 1940 и на самиот ден 27 март 1941 година. Овие настани се интересни по тоа што, на Свети Сава 1940 година, учителот Обрад Цицмил, кој бил и директор на Граѓанската школа во Радовиш, говорел за работата и делото на свети Сава, но многу кратко, за на крајот својот говор да го заврши меѓу другото и со зборовите: „Доста смо говорили о делима светого Саве, сада је потребно, колико ја мислам, да проговоримо неколико речи о ситуацији која нас опкружује“. Цицмил почна тогаш да зборува за фашистичките настани во Германија, за нападот на Италија, на Албанија и редица други работи. Внимание заслужуваат и овие негови зборови: „во првите борбени линии на секоја војна, па и сега, се наоѓаат работниците со жуљевити раце, селаните и другите работни луѓе, додека во последните редови се наоѓаат трговците, банкарите, генералите, поповите, владиците итн. Во борбите гинат работниците и селаните, но кога ќе сврши војната, пак на чело застануваат разни шпекуланти, попови, владици итн. Но, ќе дојде ден кога сето ова ќе се обрне налево круг, работниците и селаните ќе бидат на прво место“. Овие зборови дадоа таков импулс, особено на младината, уште со поголема смелост да тргне во борба против буржоазијата и големосрпските експлоататори.⁷

Положбата на работниците — синдикално движење и штрајкови во Радовиш

Во текот на големата економска криза што ја зафатила Југославија, многу занаетчии во Радовиш не можеле да опстанат па биле принудени да ги затвораат занаетчиските дукани, а потоа да ја нудат својата работна рака по сосема ниска цена на пазарот, како општи работници.

Така, многу од занаетчиите станале безработни, нивниот број постојано растел, а работа сè потешко или воопшто не се наоѓала. Од друга страна, и многу селани, особено сиромашните, биле принудени да го напуштаат својот неплоден имот, преминувајќи во градот Радовиш и во други места да бараат било каква работа. Потоа, цените на најважните земјоделски производи паднале толку ниско, што на производителите не им преостанувало речиси ништо по исплаќањето на даноците, па одвај го закрепувале својот гол живот. Така, на пример, катранот од афионот во 1929 година се продавал по цена од 700 до 1200 динари за килограм, во 1935 година цената паднала на 15 до 17 динари; кожурците во 1924 година се продавале по 145 динари, во 1933 година по 10 динари, додека во 1934 година цената паднала на 6 динари за килограм. Истото се случувало и со памукот сè до 1938 година, кога била донесена наредбата за задолжителен откуп, по цена од 17,5 динари за килограм.

Во Радовиш и во селата речиси секое семејство се занимавало со производство на тутун. Цените на тутунот се движеле од 4 до 40 динари за килограм. Голема количина тутун била уништена од сушата, но производителите плаќале данок и за изгорениот тутун.

Многумина работници, кои работеле кај занаетчиите и трговците, никаде не биле регистрирани, заради избегнување плаќањето данок и такси на Уредот за социјално осигурување на работниците. И самите работници избегнувале да се пријавуваат во Уредот, бидејќи не ја добивале потребната здравствена и социјална заштита. Најчесто биле регистрирани како општи работници, кои работеле како надничари на секакви физички работи.

Во тоа време во градот секое утро можеле да се видат групи надничари како чекаат да најдат каква и да е работа за 4 до 8 динари надница, за да можат да купат барем леб на своето семејство за еден ден. Најмногу работници биле вработени во Монополот — околу 150 до 200, но и таму не се работело преку целата година, туку само 6 до 9 месеци. Во 1937—1938 година во Радовиш биле регистрирани вкупно 250 до 377 работници, односно без работа постојано имало 120 до 150 работници, или 35 до 45%.

По иницијатива на синдикалната организација, во Радовиш во годините пред Втората светска војна биле организирани два штрајка, од кои еден во Монополот во 1938 година. Штрајкачите барале од управата да им ги зголеми надниците. Упра-

вата на Монополот, на чело со управникот Ламбро Патчев ги одбила барањата на работниците, односно им допуштила минимално зголемување на надницата. Работниците се договориле токму за време на откупот на тутунот да ја прекинат работата. На 20 ноември 1938 година работниците дошле во кругот на Монополот и ниту еден не влегол во работните простории. Тогаш управникот на Монополот ги испратил шефовите и мајсторите на работилниците да ги наговорат работниците да дојдат на работните места. Но, работниците одбиле да почнат со работа, барајќи надниците да им се покачат за 5 до 8 динари. Управникот бил принуден да ги задоволи барањата на работниците, и тие ја продолжиле работата.

Група работници на „Јака“ (Монопол), снимена во 1936 година

Може да се каже дека тоа бил успешен обид за една помасовна демонстрација и негодување од страна на работниците. За подготвувањето на штрајкот бил консултиран и учителот Обрад Цицмил, а главни организатори биле работниците од Монополот, меѓу кои: Гошо Свирков, Коста Трајков, Тодор Кукутанов, Герасим Атанасов и други. Според оценката на Цицмил, штрајкот требало уште подобро да се организира а работниците целосно да се подготват за една таква акција. Тој ова свое мислење го дал на Перо Филипов, кога бил консултиран за штрајкот. Еве што рекол Цицмил за штрајкот: „Е мој другар, многу сте пребрзале, требаше, пред сè, да видите какво е расположението на работниците, дали се сите спремни да се одзоват на вашиот позив за штрајк“. Штрајкот целосно не успеал, но сепак, на управата на Монополот и е дадено до знаење дека

постои организирана работничка класа која е во состојба да ги бара својте права.

Занаетчиските работници, исто така, биле безмилосно експлоатирани. Ниту во еден занаетчиски дуќан не постоело одредено работно време. Тогаш се работело и по 14 часа дневно, а пред велигденските и божиќните празници и по 16 и повеќе часа.

Најтешка била положбата на чираците-ученици во занаетчиството. Мајсторите и трговците ги примале на работа чираците без никакви договори и ги држеле колку што сакаат. Најчесто ги задржувале по една до две години, а потоа ги отпуштале. На чираците, до три години ништо не им било платено, а биле користени за секаква работа, било во дуќанот или дома кај работодавецот. Честопати чираците работеле и на лозјата и на нивите на своите мајстори. Покрај тоа, чиракот бил должен да ги служи и калфите во дуќанот, а работното време на чиракот било час до два подолго. И во неделите и во празничните денови чираците работеле домашни работи кај мајсторите, односно кај своите работодавци. Ваквиот бесправен и тешок живот на работниците покажува колку било потребно нивното синдикално организирање. Работниците во Радовиш, најблаго речено, во тоа време биле препуштени на волјата на работодавците, кои сами ја одредувале цената на нивниот труд и условите за работа.

Во есента 1938 година бил организиран вториот штрајк на работниците во Радовиш. Работниците од кондурациската бранша се собрале кај Сувата чешма во Радовиш и се договориле да штрајкуваат, односно да не одат на работа. Се договориле и за тоа со какви барања ќе настапат пред мајсторите. Била формирана и комисија која ќе настапи од името на работниците и ќе ги изнесе нивните барања. Едно од основните барања било, да се покачат надниците на кондурациските работници кои биле многу ниски. При настапувањето на комисијата, некои од мајсторите почнале да се исмејуваат на барањата што ги поставуваат работниците. Тие биле навикнати да бараат од работниците што повеќе работа, а особено во сезоната на верските празници, кога во дуќаните се работело и повеќе од 16 часа. Меѓутоа, поаѓајќи од фактот дека било тешко пред самите празници да се извршуваат зголемените порачки, мајсторите прифатиле да ги покачат надниците за по 4 динари. По ваквото ветување, калфите и чираците се вратиле на работа кај своите мајстори.

Активноста на соколското друштво во Радовиш

Соколското друштво во Радовиш било формирано во есента 1922 година. Во него, главно, членувале училишната младина раководена од учителите. Во почетокот во Друштвото членувале 150 до 200 члена, таканаречени нараштајци, потоа деца од по-

млада возраст, како и членови од кои се состоела управата на Друштвото. Претседател на првата управа на Друштвото бил Горги Ковачев од Радовиш. Управата се менувала секоја година, а била избирана од редовите на членството. Во прво време во управата членувале чиновниците, претежно режимски лица придојдени од други краеве на Југославија, како и побогатите трговци од градот. Соколското друштво, може да се рече, било типично режимска организација. Но, и покрај тоа, во ова Друштво членувале добар дел од напредната работничка младина и интелигенцијата која земала активно учество во неговата работа, особено во ширењето на прогресивни гледишта меѓу младината во Радовиш. Исто така во управата биле уфрлувани и униформирани лица од страна на режимот, како што бил случајот со Горги Синобат — брат на Горги, полициски писар и одговорен началник на техничкиот одбор на Друштвото.

Соколското друштво во прво време, односно од 1922 до 1927 година, работело во дворот на старата школа, додека од 1927 до 1930 година работело во преадаптираната зграда на старата школа, наречена „чафкарник“. Со доаѓањето на Ацо Нифитовиќ, управник на Монополот, за претседател, по негова иницијатива, што била прифатена од сите граѓани, за сметка на заемот на тутунопроизводителите, за една година била изградена соколаната (денешната киносала). Во таа управа во 1930 година членови биле: Ацо Нифитовиќ, претседател, а членови Ристо Келкоцев, Страшо Гавритов, Димитар Поцев, Коста Ефтимов, Ванчо Вуков, Перо Тошев, секретар на Друштвото и други.

Соколското друштво во својот состав, покрај наведените, имало и други активности, и тоа:

— дилетантска група, формирана во 1927 година од 30 члена, со која раководеле: Димитар Поцев и учителот Таниќ;

— хор од 70 до 90 члена, формиран во 1928 година, раководен од страна на учителката Даница Стојковиќ;

— тамбурашки оркестар со полн состав од 38 члена, како и подмладок од 15 до 20 члена. На чело на оркестарот бил Георги Врбиќ, кој во текот на 1929 година раководел и со оркестарот на Монополот, и

— просветен одбор составен од 16 члена, кој бил формиран во 1930 година. Додека, од доаѓањето на Обрад Цицмил во Радовиш, па сè до 27 март 1941 година, тој бил претседател на овој просветен одбор, во кој членувале понапредни учители и напредни луѓе од градот и селата, и тоа: Обрад Цицмил, претседател, Живко Пауновиќ, учител во с. Ораовица, Марина Волиќ, учителка во Радовиш, Станка Пасариќ, учителка во с. Подареш, Боривое Станковиќ, учител во Радовиш, Љубица Стојановиќ, учителка во Радовиш, Томонија, учител во Радовиш, Љубица Стојковиќ, учителка во Радовиш, Ружица Стојковиќ, учителка во Радовиш, Санда Панова, Ристо Келкоцев, Милка Газепова, Коста Ефтимов, Димитар Ристов, Љупчо Димитриев, сите од Радовиш, и Мика Горгиевиќ, учител.

По изградбата на соколаната Друштвото станало уште по-активно. Преку него се организирани повеќе слетови, односно учество на членовите на слетови во земјата и странство, и тоа:

— во 1928 година, учество на слетските вежби во Скопје, со 30 члена;

— во 1930 година, учество на околу 50 члена на слетот во Белград, во сите дисциплини, како и учество на тамбурашкиот оркестар;

— во 1932 година, учество на 20 члена на слетот во Прага — Чехословачка;

— во 1931 година, учество со воени вежби на слетот во Сплит, каде Друштвото од Радовиш ја доби првата награда;

— во 1933 година, учество на жупанските слетови во Скопје и Штип, на кои покрај слетските вежби учествувала и дилетантската група на Друштвото;

— во 1934 година, најмасовно учество со над 150 члена, на слетот во Загреб, со слетските вежби „селски чети“ и други дисциплини;

— во 1935 година, учество на слетот во Сараево;

— во 1935 и 1937 година, учество на слетот во Софија, со 20 члена, и други настани.

Покрај тоа, Друштвото организирано и околски слетски вежби на кои учествувале и друштвата од околните градови Штип и Струмица. Исто така, годишно биле организирани по две академии за граѓаните и секоја недела матине за младината од градот и околината.

Друштвото имало и своја организација на работата и активностите. Активноста на Друштвото се одвивала доста добро, а подолго време одговорни во него биле: Љупчо Димитров, началник потоа Коста Ефтимов и Ванчо Вуков. Љубица Стојковиќ и Санда Панова биле началници и одговорни за работа со женските членови. Ванѓа Свиркова, Милка Газепова, Милка Димитрова, Санда Панова и уште неколку други биле одговорни на предњациите во Друштвото, додека Перо Тошев подолго време бил негов секретар.

Покрај горенаведените другарки и другари, активни членови и раководители, во Друштвото биле и: Мите Наќев, Коста Трпков, Перо Филипов, Димитар Ристов, Перо Прастов, Димитар Даов, Кирил Поцев, Томчо Гозев, Благој Сарамандов и други.

Во Друштвото помасовно членувале работниците од Монополот, особено во периодот кога негов претседател бил управникот на Монополот, Ацо Нофитовиќ и кога била изградена новата зграда — соколаната. Оваа зграда во тоа време била изградена, како што е понапред речено, со средства од тутунопроизводителите, како и со доброволна работа за правење тули и други работи, во кои најголемо учество имале членовите на Друштвото. Благодарение на доброволните работи и доброволните прилози е изградена соколаната, зашто биле потрошени над 500.000 динари.

Месните власти во Радовиш будно следеле, раководењето со Друштвото да не го преземат напредни и прогресивни луѓе, односно, да не се дозволи развивање на политичка активност во него и меѓу неговите членови. Но, и покрај тоа, од ова Друштво израснале повеќе напредни и прогресивни луѓе, кои подоцна станале носители на развитокот на работничкото движење во Радовиш, како: Обрад Цицмил, Жика Пауновиќ, Боро Станковиќ, Милка Пауновиќ и други Уште во тоа време, спомнатите другари биле правилно политички ориентирани, околу себе имале опфатени доволно прогресивни луѓе, а преку просветниот одбор на Друштвото настојувале постојано да ги прошируваат напредните идеи меѓу младината.

Културно-просветна и дилетантска активност

Во периодот меѓу двете светски војни, повеќе формално отколку организирано, постоеле неколку културно-просветни друштва: „Коло српски сестара“, дилетантската група при Соколското друштво и при Монополот.

Друштвото „Коло српски сестара“ било формирано со основна задача, среде младината и жените да развива културна активност со големосрпска идеологија. Друштвото било така поставено, да биде раководено од месните чиновници. Како такво, ова Друштво имало и помало влијание меѓу жените од работничките и занаетчиските средини. Во него членувале, главно, жените и чиновниците, на секој учител и другите режимски лица, како и жените на тогашната буржоазија во градот.

Во 1931 година во Монополот било формирано Оркестарско друштво „Единство“, во кое постоел и мешовит хор, а членови на Друштвото биле, главно, од редот на работниците. Хорот на Друштвото во прво време се настојувало да биде составен исклучително од работници, преку нивно задолжително зачленување. Меѓутоа, подоцна Друштвото се омасовило, активноста се збогатила и тоа честопати организирано приредби за граѓаните на Радовиш. Ова е првото работничко друштво, формирано во Радовиш во годините меѓу двете светски војни, кое развило мошне плодна културно-просветна и образовна активност меѓу тугунските работници во Радовиш. Друштвото егзистирало од средствата што ги обезбедувало преку организираните приредби и игранки, како и од скромниот членски внос. Приредбите на Монополското работничко друштво биле масовно посетувани од работните луѓе и од граѓанството. Во управата на ова Друштво биле вклучени добар дел работници и работнички, кои, всушност, биле главни носители на неговата активност.

Управата на Монополот, како и месните власти будно внимавале, раководењето на Друштвото да не го преземат напредните работници и луѓе од градот. Меѓутоа, од ова Работничко културно-просветно друштво подоцна израснале повеќе напредни работници кои станале носители на напредното работничко движење и активни членови на Синдикалната подружница во

Монополот. Подоцна, покрај хорот, во Монополот било формирано и Монополско пеачко друштво, од редот на монополските работници. Набргу потоа при ова Друштво била формирана и дилетантска секција. Друштвото за кратко време по формирањето развило плодна културно-просветна и забавна активност преку организирање приредби и театарски претстави.

Монополското работничко пеачко друштво имало силно влијание меѓу работниците во Монополот. За потребите на Друштвото била доделена една магазинска просторија во старата монополска зграда, која во прво време служела како сала во која се одвивала активноста на постојните секции. Како што е понапред речено, при Друштвото бил формиран и хор во кој членувале исклучително само работници и работнички од Монополот. Хорот броел околу 70 члена, а негов раководител бил Ѓорге Врбиќ, по потекло од Далмација.

Покрај многу други драмски дела, театарската дилетантска група на ова Друштво ја прикажало и пиесата „Покојник“, и покрај тоа што во тоа време ова дело било забрането за прикажување. За изведување на оваа театарска претстава многу помогнал полицискиот писар Мујовиќ, кој истовремено ја играл улогата на Покојник (главна улога во пиесата). Ова службено лице намерно било ангажирано во дилетантската група, за да може без опасност да се организираат културно-забавни приредби. Освен во Радовиш, Друштвото со театарски претстави гостувало и во околните градови.

Други спортски друштва

Бидејќи во Радовиш не постоеле можности за организирана културно-просветна и спортска активност, набргу по завршувањето на Првата светска војна, младинците почнале сами да бараат можности, создавајќи самоиницијативно оркестри, дилетантски групи и спортски клубови.

Меѓу првите спортски друштва било формирано Друштвото „Готен“. Младинците од Радовиш најпрво почнале да се занимаваат со фудбалски спорт. Младината и децата веднаш ја засакале оваа игра и така, по мааллата веднаш почнале да се создаваат маалски фудбалски клубови кои меѓусебно играле фудбал со топка направена од крпи — партали.

Првата кожна фудбалска топка во Радовиш ја донел младинецот Коста Ефтимов, американец, во 1920 година. Топката ја донел од Америка кога неговиот татко бил на работа во оваа прекуокеанска земја. По неколку години „дивите“ маалски фудбалски клубови во Радовиш почнале да одигруваат натпревари по празните места (во училишниот двор, на реката, на гумната, во градината и на други празни места).

Кога дознале дека во Скопје постои фудбалски потсојуз и дека се одигруваат натпревари на повеќе регистрирани фудбалски клубови, група младинци од Радовиш: Димитар Поцев, Бранко Трифуновиќ, Коста Ефтимов и други, решиле да фор-

мираат спортско друштво и да го регистрираат во потсојузот. Така, во пролетта на 1922 година било одржано основачко собрание на кое е формирано Спортското друштво „Готен“. Но, бидејќи власта направила забелешка дека ова име звучело на бугарштина, името на новоформираното Спорско друштво „Готен“, набргу било заменето со „Шумадија“.

Фудбалскиот тим „Единство“ (1937 г.)

Првиот службен фудбалски натпревар бил одигран во април 1924 година, против фудбалската екипа на Спортското друштво „Беласица“ од Струмица. Во Спортското друштво „Шумадија“ се собирале многу младинци, претежно од занаетчиската младина. Покрај фудбалска екипа, Друштвото имало тамбурашки оркестар, пеачка и дилетантска група. Најчесто, кога фудбалската екипа гостувала во некој од соседните градови — Струмица или Штип, со фудбалерите гостувал и тамбурашкиот оркестар, пеачката и дилетантската група, кои по фудбалскиот натпревар организирале културно-забавна приредба. На ист начин спортските друштва од Струмица и Штип му враќале гостување на Друштвото во Радовиш. Фудбалските натпревари меѓу екипите од Радовиш и соседните градови биле масовно посетувани и тоа била една од ретките разоноди на граѓаните и работниците во тоа време.

Подоцна Спортското друштво „Шумадија“ било реорганизирано и формирано Спортското друштво „Единство“, како и Спортското друштво „РСКА“ во кое членувала претежно работничко-занаетчиска младина. Овие спортски друштва во периодот меѓу двете светски војни одиграле значајна улога во прибирањето и заедничкиот општествен живот на младината во градот, бидејќи сè до 1930 година во Радовиш, речиси, не постоело културно-просветно друштво кое би можело да развива некаква културно-просветна дејност.

Димитар ТРЕНЧЕВ
Мр Димитар ГАЛЕВ

РАДОВИШ И РАДОВИШКО ВО НОВ И РЕВОЛУЦИЈАТА (1941 — 1945)

Местото и улогата на прогресивните сили спроти Втората светска војна

(Мартовските демонстрации од 1941 година)

Работничката класа во Македонија, поконкретно во нејзиниот источен дел, во периодот меѓу двете светски војни била малубројна. Причините за тоа се општопознати. Големосрпската боржуација и дворот многу повеќе биле заинтересирани за асимилација и денационализација на македонскиот народ, одошто за развој на стопанството. Ваквиот однос на владеачката класа на стара Југославија најмногу бил присутен во пограничните краеве: Струмичко, Малешевско, Пијанец и другите предели покрај границата спрема Бугарија. Во прилог на тоа, во еден полициски документ, меѓу другото стои: "...„сè уште е многу тешко и рано да се откријат мислите и чувствата на овој народ. Оттука, потребно е да се биде многу внимателен и умешен за да можеш правилно да сирнеш во неговата душа. Мислам оти ќе биде потребно подолго време, тактичност и мудрост на нашите чиновници за да може народот да го направиме наш пријател и да се убеди дека Бугарите го мамеле и како досега бил заблудуван“¹.

Радовишка околија, иако се наоѓа во средината на источна Македонија, сепак, за целото време од владеењето на стара Југославија, во неа е присутно општествено, економско и политичко заостанување и изразито бавен културно-просветен и здравствен развикот. Од вкупно 3.500 до 4.000 жители, колку што живееле во градот, само 337 биле регистрирани како работ-

¹ Народен музеј — Штип, фонд — фотокопирани документи од полициското началство на Брегалничкиот округ, документ, бр. 3184 од 7.IV 1920 година;

ници, од кои половината немале постојана работа. Дури и оние што работеле во Монополот, и за нив работата била сезонска. Пред почетокот на војната, чаршијата на Радовиш секојдневно имала иста слика. Имено, во еден необјавен пишувачки текст за тоа, авторот забележал: „секој ден по улицата можеа да се забележат гладни и парталави луѓе што се нудеа да работат и за два динара дневно, и кои повеќе личеа на просјаци одошто на работници. Меѓу нив имаше и поранешни занаетчи и трговци кои во годините пред војната (пред II-та светска војна — Н. Б.) станаа општи работници.“²

Сите пишувачи и други сведоштва од тоа време се единствени во оценката дека, најголемиот број од населението во градот и селата се занимавал со земјоделство и сточарство, а безработицата, гладот, неписменоста и заболувањата од маларија и туберкулоза биле и останале постојани придружници на сиромаштијата во Радовиш и Радовишко меѓу 1919 и 1941 година. Статистичките податоци говорат дека 80 до 85% од вкупниот број жители во околицата во 1940 година биле неписмени и заболени од маларија, и дека на целата територија работеле само неколку основни училишта и еден лекар. Единствена образовно-воспитна мисла, ако за таква може да се нарече, била присутна во Граѓанската школа во градот, со која раководел Обрад Цицмил, човек што ѝ припаѓал на напредната интелигенција. За него меѓу луѓето во Радовиш се чуваат добри спомени. Повеќемина современици укажуваат на тоа дека Обрад Цицмил меѓу 1938 и 1940 година застанал на страната на штрајковите на монополските и чевларските работници во Радовиш. И нешто повеќе. Цицмил имал смелост да им се спротивставува на сите жандармериски и државни самоволија и зулуми и преку тоа стекнал симпатии меѓу народните маси. Како прогресивна и добро информирана личност, меѓу првите ја почувствувал опасноста од последиците на војната и од тие причини на 27 март 1941 година тој ги повикал на демонстрации граѓаните на Радовиш. Имено, со помош на неколку напредни граѓани поставил говорница во центарот на градот и оттука пред насобраните ученици и граѓани одржал говор против потпишувањето на пактот со Германија. Интересно е да се одбележи дека, независно од фактот што Стара Југославија била компромитирана и омразена во очите на народот од Радовиш и Радовишко, излагањето на Обрад Цицмил со внимание било слушано и поздравено со ракоплескање од присутните. Но, за жал, слично како во Штип и Струмица, и тука во Радовиш, скромниот тек на демонстрациите не можел многу што да измени. Мнозинството од народот имало поинакви оценки за новонастанатата состојба, пророкувајќи дека Југославија ќе се распадне заедно со неподносливиот големосрпски јарем.³

² Мемоарски материјали, стенографски белешки од сведоци на времето кои се наоѓаат во СЗБ на Радовиш;

³ Димитар Галев; „Условите и околностите за активност на НОБ во источна Македонија 1941—1942“ (магистерски труд), стр. 29—33;

Априлската војна во 1941 година и завладувањето на Радовишката околија од Германците

По раскинувањето на пактот со Германија, Југославија во секој момент очекувала да биде нападната од Германците и нивните сојузници. Иако кружеле различни претпоставки, сепак, војната започнала ненадејно. Во општиот напад врз земјата и посебно врз источниот дел на Македонија на 6 и 7 април 1941 година, била нападната и територијата на Радовишка околија. Во завладувањето на источниот дел на Македонија учествувале: 18-тиот и 40-иот моторизиран германски корпус кои навлегувале од следниве правци на соседна Бугарија: Горна Џумаја (Благоевград) — Царево Село (Делчево) — Кочани — Штип — Велес и Петреч — Ново Село — Струмица — Радовиш — Штип.⁴

На германската војска што навлегувала преку Бугарија требало да ѝ се спротивстават: 49-иот пешадиски полк, 20-иот дополнителен полк, еден дивизион на 20-иот армиски полк, пограничните единици од Старо Коњарево, Бадилен и Стиник — Струмичко, Ратевево и Пехчево — Беровско, Саса, Киселица и Истевник — Царевоселско, потоа единиците на 333-иот полк на резервната војска, првиот баталјон на 28-иот пешадиски полк, 19 и 59-иот пешадиски полк на Шумадиската дивизија и целата Брегалничка дивизија. На денот на нападот, на 6 април, во правец на бугарската граница биле упатени и делови од југословенската војска што пред тоа биле распоредени покрај грчката граница⁵.

Се гледа дека одбранбените сили на стара Југославија, кои имале задача да ја штитат границата спрема Бугарија, не биле мали, а сепак, уште при првите судири со непријателот попуштиле и почнале дезорганизирано да се повлекуваат и да се распаѓаат. Причини за слабата одбранбена моќ на бившата југословенска војска има повеќе. Меѓу нив заслужува да се истакнат: слабиот морал кај војниците, ниската борбена техника и вооружувањето, некадарноста и дефетизмот на командниот кадар, појавата на дезертерство кај поголемиот дел од резервниот состав на војската и слично. Вршејќи сестрана анализа на причините за така брзиот и срамен крах на бивша Југославија пред агресорот, академикот Михајло Апостолски пишува: „во редовите на југословенската војска, во сите штабови, вклучувајќи го и Генералштабот, беше се вовлекла Хитлеровата петта колона, која не само што ширеше дефетизам меѓу офицерите и војниците, туку многу виши офицери и генерали по штабовите без непосредно поврзани со Петтата колона и издаваа такви наредби и директиви уште пред, и во текот на самата војна, кои

⁴ Михајло Апостолски: „Ослободителните војни во Македонија“, Скопје 1973, стр. 40;

⁵ Томо Ристовски: „Шестоаприлската војна на подрачјето на Струмица и активностата на прогресивните сили за одбрана на земјата“ (текстот е објавен во Зборникот „Струмица и Струмичко во НОВ“), Скопје 1980, стр. 151—159;

ја слабееја одбранбената сила на југословенската војска. Во текот на неколкуте дена од војната, им наредуваа на своите војници да не се борат, туку да го предадат оружјето и да отидат во заробеништво. Често можеа да се видат слики, како петколонашки настроените офицери и генерали им ги предаваа своите единици, баталјони, полкови и дивизии на германските моторизирани патроли или на мали групи. Можеше да се видат и слики, како командантите со своите штабови ги оставаа своите единици, бегалќи пред да се сретнат со Германците“.⁶

Ако така било на сите фронтови што ги водела војската на Југославија, тогаш, без каква и да било резерва треба да се подвлече дека сето ова дошло многу повеќе до израз на територијата на источна Македонија. Имено, неколку дена пред да започне војната, а особено еден ден пред тоа, петколонашко настроени елементи од Бугарија, преоблечени во селска облека, навлегле во Царево Село, Струмица и во другите населени места на источна Македонија и создавале паника меѓу народот. Петколонашките, речисе, слободно се движеле меѓу пазарциите и им кажувале на граѓаните дека им дошол крајот на српските владеења во Македонија.⁷

Пропагандата за претстојното распаѓање на Југославија и за присоединувањето на Македонија кон Бугарија, од пограничните реони секавично се пренесувале во внатрешноста, во Кочани, Штип, Радовиш и во другите населени места на пошироката област. И не само тоа. Во овие моменти се променил и односот на поддржувачите на големосрпскиот режим. Сведоците на времето наведуваат дека тогаш многу повеќе се справало за претстојните одмазди на комитите и за силата на германското оружје, а помалку се зборувало за одбраната на земјата. Командниот кадар од кој требаше војниците да се информираат, немал услови да го прави тоа. Офицерите биле деморализирани и делувале изгубено. Во најкритичните моменти се преземале некакви очајнички потфати во препречувањето на теснецот што ги дели Струмичкото и Радовишкото Поле, но, за жал, на овој простор Германците слободно поминале и не дошло до никакви борби. И нешто повеќе. Постојат голем број сведоштва за тоа дека војниците и резервистите што биле распоредени јужно и северно од Радовиш, во Струмичко и Штипско, две ноќи пред почетокот на војната не спиеле, слушајќи приказни за силата на Германците и за лошотиите на бугарските комити. Офицерите, пак, што служеле од источната страна на Радовиш, преку Голак, во малешевскиот крај, наместо да организираат одбрана на границата, издавале тајни наредби за горење на воени и други државни објекти и опрема. Ваква судбина доживеале и воениот магазин што се наоѓал во непосредна близина на селото Боиславци, како и архивите и опремата на повеќе жандармериски

⁶ Според цитираниот труд на Михајло Апостолски, стр. 41;

⁷ Група автори: Зборник „Делчево“, Штип, 1974, стр. 55—56. Тоа го потврдуваат и изјавите на Гуро Станиш Радакович и Георги Данаилов Давитков (и двајцата живеат во Делчево):

станици на тогашната Радовишка околија. Нискиот морал на старешинскиот кадар и војниците, на војската што имала задача при евентуален пробив на Германците да ги штити териториите на Кочанско-Виничкото и Радовишкото Поле, бил повеќе од загрижувачки.

Германците на 6 април 1941 година истовремено извршиле напад на граничниот премин кај Царево Село и кај Ново Село, Струмичко. Пред навлегувањето на моторизираните германски единици, во пограничниот простор надлетувале непријателски авиони. По првите истрели на границата, поголемиот дел од југословенските офицери наместо да издаваат наредби за одбрана, го фрлиле оружјето. Ваквиот однос создал забуна кај војниците, поради што настапила целосна дезорганизација. По примерот на старешините, и војниците го фрлале оружјето, се засолнувале во блиските населби, се преоблекувале во цивилни одела и се враќале во својте домови. За крепостувањата на границата од Царево Село до Струмица, што режимот на стара Југославија ги градел повеќе од 20 години, паднале за неколку минути, а само неколку часови од почетокот на војната, на 6 април 1941 година, во германски раце паднале: Струмица и Царево Село, а до крајот на денот покрај Струмичка и Царевоселска, биле завладеани и делови од Радовишка, Беровска и Кочанска околија.

На 7 април истата година, како и во претходниот ден, во раните утрински часови германските војски продолжиле да навлегуваат сè подлабоко во внатрешноста на Македонија. Нивната информативна служба во меѓувреме открила дека од Штип во правец на Радовиш и Струмица се движеле: Првиот баталјон на 28. пешадиски полк на Брегалничката дивизија и 18. и 59. пешадиски полк на Шумадиската дивизија, со задача да организираат одбрана во теснецот меѓу Струмица и Радовиш а потоа кај клисурата Пилав Тепе, што се наоѓа на еднаква оддалеченост меѓу Радовиш и Штип.⁸

Меѓутоа 18. моторизирани германски корпус брзо напредувал од Струмица кон Радовиш и на тој начин попречил југословенската војска да организира одбрана на линијата меѓу селата Владевици и Сушево. Така, на 7 април Германците, речиси, без никакви борби ја завладеале и територијата на Радовишка околија и избиле на клисурата Пилав Тепе. Навистина, и на ова подрачје дошло до неколку ситни отпори, но тие биле незначителни. Така, на пример, жандарите од подарешката станица, отвориле оган на германската колона која се движела во правец кон Штип. За одмазда бил фатен еден од жандарите, кого Германците го закачиле за еден тенк и го влекле во правец на Лакавица сè додека неговото тело не се искоинало на парчиња.

Паралелно со напредувањето на единиците на 18. корпус низ Радовишкиот крај, на 7 април од правецот на Кочани кон

⁸ Димитар Галев: „Колонистите во Струмица и Струмичко пред и во априлската војна“, Скопје 1980, стр. 169—191;

⁹ Според цитираниот труд на Томо, Ристовски, стр. 151—169;

Штип со брз марш се движел и германскиот 40. корпус. До најжестокото судрување меѓу југословенската и германската војска дошло во лакавичката долина, меѓу Радовиш и Штип. Оваа територија ја бранеле делови од Брегалничката и Шумадиската дивизија. Битката кај Пилав Тепе и Лакавица траела цело попладне, но сепак југословенската војска била поразена и во големо безредие се повлекла по козјите патеки на планината Серта.¹⁰

ПЕРИОД НА ТАКАНАРЕЧЕНОТО БЕЗВЛАСТИЕ

Формирање бугарски национални комитети и држењето на прогресивните сили во тие денови

Заедно со пропаста на југословенската војска, се распаднал и државно-полицискиот и црковно-просветниот апарат на стара Југославија. Всушност, уште на 6 април 1941 година без државна власт во Радовишка околина останале населбите: Владеви, Сушево, Злеово, Радичево, Дукатино, Калугерица, Покрајчево и Аргулица, додека, пак, до крајот на вториот ден од војната, таканареченото безвластие се проширило на целата територија на околицата. За неполни 48 часа од почетокот на војната, со мали исклучоци, избегале сите службеници на бившојугословенскиот режим, кои биле од другите краеве на Југославија. Во тие денови во градот и во селата настапило време на драматични настани, кога никој за ништо и пред никого не се чувствувал за одговорен. Што е сосема нормално, во виорот на војната, во ситуација на безвластие дошле до израз некои негативни појави, но исто така и до појави на солидарност. Од бранот пожари, до кои дошло во пограничните реони на караулите и жандармериските станици, не бил поштеден ни радовишкиот крај. Тука, на ваквите сигнали први реагирале жандарите и државните службеници, кои, соочени со вистината дека државата се распаѓа, на 6 и 7 април ги опљачкале благајните, собрале други предмети од вредност, во некои места ги запалиле архивите. Нивниот пример го прифатиле и некои луѓе од месното население. Меѓу 6 и 10 април во околицата настапил општ неред. Многумина земале оружје, муниција, војничка облека, коњи, кебиња, санитарски материјали и др. Во деновите на безвластието до темел биле разрушени речиси сите жандармериски станици во околицата, соколаната во градот, складот за оружје кај селото Војславци и друго. Под удар на напаѓачите паднал дел од колонистите, кој за време на владеењето на стара Југославија посегале по имотот и честа на луѓето, особено оние што постојано се нарекувале „солунци“. Таква судбина го снашла и имотот на Радован Белица кој живеел во с. Подареш, како

¹⁰ Исто, како и според сеќавањата на Трајчо В. Смилков од с. Лесковница, Штипско;

и имотите и семејствата што ја поседувале најдобрата земја на денешното стопанство ЗИК „Радовишко Поле“.

Од тие причини, како и од стравот да не се повратат српските жандари во радовишкиот крај, се наложила потреба за воспоставување на каков-таков ред во градот и селата на околицата. Имено, уште во првите денови по војната во градот и во населените места — христијански и турски, биле формирани месни стражи со кои раководеле еден вид комитети или совети. Бидејќи се водела војна, комитетите не биле избрани легално туку се раѓале како резултат на новонастанатата состојба. Исто така и бројот на членовите на тие комитети и градските односно селски стражи не бил ограничен туку најчесто зависел од големината на населеното место. Во почетокот во комитетите членувале претставници од сите слоеви на народот, под притисок на воените власти се трансформирани во бугарски национални комитети, во кој нашле место оние македонски емигранти во Бугарија, кои во тие денови се вратиле и ширеле пропаганда за приклучување на Македонија кон Бугарија. Во врска со тоа, во публикацијата „Судењата како последен пораз“ од Јован Павловски на едно место се вели: „... бугарската влада немаше доверба во сите дојдени луѓе на Ванчо Михајлов во Македонија а им дозволи да дејствуваат на оние луѓе кои беа за целосно приклучување на Македонија кон Бугарија, како на пример: Страхил Развигоров, Никола Коларов и Коста Ципушев“.¹¹

Комитетите ја добиле својата конечна физиономија меѓу 12 и 19 април 1941 година, кога во Штип од Бугарија пристигнал Васил Хаџи-Кимов. Тој го формирал првиот Бугарски национален комитет за Штип, по чиј пример, потоа, такви комитети се формирани и во другите населени места на источна Македонија, меѓу кои и во Радовиш и селата: Подареш, Ораовица, Ињево, Конче и во неколку други села.¹²

Бугарските национални комитети од градот и од селата, освен задачите да се грижат за безбедноста и за зачувување на редот, имале и други обврски, меѓу кои поважни биле: изразување благодарност кон силата на германското оружје, негување љубов меѓу германскиот и бугарскиот народ и преземање мерки за организирање свечен пречек на бугарскиот воен, државен, полициски и црковнопросветен апарат. Последната задача особено дошла до израз по престојот на цар Борис во Струмица и Штип на 18 април 1941 година. Или поконкретно кажано, бугарските национални комитети во последните денови пред воспоставувањето на бугарската власт во Радовиш и во околицата, во неколку населби земале за право да одлучуваат дури и за дела од судска природа. Така на пример, Комитетот од с. Ораовица одлучил две најубави девојки од колонистичките семејства Мапојловиќи и Горановиќи да ги омажат за мештани кои не биле авторитетни во средината. Во изјавите на современиците се на-

¹¹ Јован Павловски: „Судењата како последен пораз“, Тетово, 1967, стр. 30;

¹² Група автори: Зборник „Астибо“, Штип, 1964, стр. 78;

ведува како ќерката на Илија Горановиќ, Ела, со солзи на очите ги молела луѓето на новата селска власт да не ја мажат за вдовец, таа присилно била омажена. Новата власт во Ињево, Конче, Дедино и Подареш, како и во селата од нивната блиска околина прошириле гласови за повторно враќање на Турците во Македонија. Се ширеле гласови како одделни претставници на турската народност правеле списоци за грабење на жени Македонки. Ова придонело во селата со македонско население, да се ориентираат на собирање оружје и да се подготвуваат за евентуална пресметка со Турците од селата: Конче, Подареш, Тополница, Бучим, Дамјан, Аликоч и други. Лажните гласови се прошириле до тој степен, што психолошката напнатост и кај Македонците и кај Турците можела во секој момент да попусти и да предизвика меѓусебна пресметка со далекусежни последици. Од ваквото националистичко настроение не бил исклучен и градот, каде што по име и презиме се споменуваат оние Турци, што приготвувале списоци за грабење на христијанки. Во одговор на таквата пропаганда неколкумина авантуристички настроени Турци, кои, всушност, биле составувачи на мистериозните списоци за грабеж на Македонки, во деновите на безвластието постојано го подбуждувале мирното турско население и најавувале доаѓање на Бугарите односно осветничко однесување на комитите, разграбувања на турските имоти, на жените итн. Ова го протурале за да предизвикаат немир или граѓанска војна.¹³

Во деновите на безвластието, паралелно со активноста на бугарските национални комитети е создадена поволна клима за дејствување на Партијата и прогресивниот дел на младинската организација. Всушност, на подрачјето на Радовишка околија во деновите пред војната, како и во периодот на безвластието, не постоела организирана партиска активност. Тука, како и во повеќе други места на источна Македонија имало неколку симпатизери на КПЈ. Мнозинството од нив живееле во градот а неколкумина биле од селата: Шипковица, Калугерица, Ињево, Ораовица и други. Постојат сигурни податоци дека тие учествувале во формирањето на градските и на селските стражи и се грижеле за обезбедување на редот и безбедноста на граѓаните. Во прилог на тоа зборува и содржината на еден текст, во кој, меѓу другото, стои: „во тоа време во Радовишка околија не постоеше партиска организација, со исклучок на една група симпатизери... Оваа група војната ја затекна неподготвена и недоволно информирана... Групата уживаше добар авторитет меѓу масите, а секој нејзин член агитираше меѓу народот од градот и селата“. Навистина, иако текстот не дава можност да се утврди во која смисла симпатизерите на Партијата агитирале, кога нивните имиња се среќаваат меѓу стражарите, може да се заклучи дека работеле за зачувување на редот и безбедноста на народот, и

¹³ Според изјавите на Костадин Андонов Костадинов од с. Ораовица и Спасо Спиров Данилов, Христо Иванов Стојанов, Димитар Донев Витанов и Ристо Илев Миладинов од с. Ињево, Радовишко;

за одбрана од грабежи на општонародниот имот. Исто така, не треба да се исклучи можноста дека симпатизерите на Партијата од Радовиш со својот углед, поведение и личен пример на однесување, придонеле и во смисла да не се постапува осветнички меѓу колонистите, од една, и да не се заоструваат меѓусебните односи на македонското и турското население од друга страна. Во тој поглед за одбележување е улогата на оние луѓе кои го познавале германскиот јазик. Таков пример на радовишкиот терен се среќава во селото Подареш. Имено, во Подареш жената на еден српски жандар по име Ружа, со помош на германскиот јазик успеала да спаси од стрелање поголем број заробеници од Подареш и околните села.¹⁴

Воспоставување на бугарската фашистичка власт во Радовиш и Радовишко

За услугите што Бугарија ѝ ги правела на Германија за полесно совладување на териториите на Југославија и Грција, и уште повеќе за услугите што допрва требало да ѝ ги прави, со милоста на Третиот рајх, на Бугарија ѝ биле дадени: поголемиот дел од Вардарска Македонија, делови од Србија, Косово, Егејска Македонија и дел од Тракија (Грција), територија на Беломорието. Поконкретно, иако преговорите за дефинитивна поделба на Југославија сè уште траеле, на 18.IV 1941 година Хитлер дал согласност на Бугарија, со свои војски да навлезе во Македонија. Соопштението за оваа согласност на Софија го пренел бугарскиот амбасадор во Берлин, Драганов, со телеграма во која е речено: „Рибентроп по наредба на Хитлер ме задолжи да ја соопштам желбата на Фирерот, со 3 дивизии да влеземе во српска Македонија со окупаторски војски и да ја преземеме администрацијата, за да се ослободат германските војски од таа грижа и да бидат употребени за дејство“.¹⁵

Дворот и владата на Бугарија по добивањето на согласноста од Берлин, уште во наредниот ден, на 19 април 1941 година упатиле војски и полиција во Македонија а во тој склоп и во Радовишка околија. Веста за доаѓањето на Бугарите брзо и со радост се ширеле меѓу членовите на Бугарскиот национален комитет (БНК). Во тие моменти луѓето на комитетите, потпомогнати од придојдените емигранти и домашните реакционерни сили се подготвувале за свечен пречен на бугарската царска војска и полиција. На територијата на источна Македонија првите бугарски единици навлегле на 19 април 1941 година. На тој ден пречек на царската војска организирале БНК во пограничните градови: Струмица, Берово, Пехчево и Царево Село. Вакви подготовки вршеле и комитетите од поголемите населени места. На радовишки терен бугарските војски навлегле на 20 април

¹⁴ Мемоарски материјали, стенографски белешки, изјави на учесници од НОВ што се наоѓаат кај авторот;

¹⁵ Според цитираната Публикација на Јован Павловски, стр. 24;

преку Берово и Ново Село — Струмичко и Струмица. Главен збор при организирањето на свеченоста за пречекот на бугарските војски во оваа околија имал Комитетот на таканаречените „благонадежни Б'лгари“ на Радовиш. За одбележување е фактот дека постоела разлика во обемот и содржината на свеченостите што членовите на Комитетот во Радовиш ги организирале за пречекот на германските и бугарските војски. Пред сè, на 7 април во пресрет на германските војски во Радовиш народот не излегол на улиците. Тогаш, само на 15 до 20 километри северозападно од градот се водела битка меѓу германската и бившојугословенската војска во источна Македонија. На 20 април 1941 година бил организиран пречек на бугарските војски во Радовиш. Војната во Југославија веќе била завршена. Големосрпските жандари и другите зулумци ја напуштиле Македонија, и што е многу важно, до овој ден мнозина војници од српската југословенска војска се вратиле по своите домови. На сите во Радовиш и околијата, па дури и на најнеупатените граѓани им било јасно дека во Македонија ќе дојдат Бугарите. Комитетот, создаден од окупаторите во Радовиш, организирал свеченост за пречек на бугарската војска. Улиците на градот тој ден биле исчистени, имало испишано неколку пароли, се држеле говори од страна на членови на Комитетот, направени се и обиди да се играат и да се пеат бугарски песни со придружба на бугарска воена музика. Свеченоста се одржала во центарот на градот врз импровизирана бина на една стара фурни за леб.

Освен во градот, бугарските војници биле пречекани и во неколку други поголеми населени места во околијата, меѓу кои заслужува да се спомне пречекот организиран по тој повод од членовите на Комитетот во Подареш. Во ова радовишко село уште во деновите на безвластието неколку граѓани одржувале постојани контакти со БНК од Радовиш. На 21 април 1941 година во посета на селото дошла една мала воена единица од околу 30 бугарски војници. На половина час пред пристигањето на војниците, членовите на Комитетот извршиле распоредување на граѓаните по улиците, агитирале секој во рацете да држи цвеќе, одредиле кои песни да се пеат, какви пароли да се извикуваат, како да им се пријдува на воените старешини и слично. Кога војниците пристигнале во селото, со нив меѓу првите се поздравиле: Ефтим Василев, Станчо Лукарров, Костадин Иванов Илиев, Иван Донев Христов, Георги Иванов Пантев и некои други. Покрај другото, членовите на Комитетот го замолиле командантот на бугарската единица да им дозволи на војниците да прошетаат по сите сокаци и да се поздрават со сите луѓе од селото. Најмногу народ се насобрал пред црквата „Свети Ѓорѓи“. Тука бугарските војски го запознале ученикот Георги Китанов, кој во 1940 година, иако бил на 12-годишна возраст, ги подучувал своите врсници дека се Македонци а не Срби. Дотогашните српски учители: Миленко, Миливој и учителката Јованка го тепале детето, а кога за тоа дознале бугарските војници, со

демагошки манири го кренале детето на раце и го наградиле со пари и со други подароци. Инаку, во пречекот на бугарските војници учествувало, покрај македонското, и колонистичкото и турското население од Подареш и од околните села.¹⁶

Сличен на овој бил и пречекот на бугарските војници во другите поголеми населени места на Радовишка околија. По навлегувањето на претходницата на бугарската војска на територијата на Радовишка околија, во наредните неколку месеци почнале да пристигнуваат и другите припадници на државниот, полицискиот и црковно-просветниот апарат. По војниците, меѓу првите дошла фашистичката окупаторска полиција, која се лоцирала во Радовиш и селата: Конче, Дедино, Ињево и Подареш. Во почетокот на окупацијата бројот на полицајците не бил голем, а потоа нивниот број се зголемувал. Така, на пример, во селото Ињево, на 3 до 4 километри од Радовиш, во 1941 година имало еден полицаец, додека во 1944 година само просториите на општинската зграда во ова село ги чувале 12 полициски стражари. Таква била состојбата во градот и во другите општински центри на околијата. По завршувањето на втората година од окупацијата, бугарската фашистичка власт во поголемите населби на радовишкиот крај настојувала да наоружи по неколку луѓе предани на режимот, кои во случај на потреба имале задача да ги помагаат акциите на полицијата. Најбројно упориште од таков вид помошници на бугарската полиција постоело во селото Ораовица, со кое раководел познатиот тракиски емигрант Петар Овчаров. За него и за терористичките акции што ги преземал со неговите истомисленици особено по турските села, и денес се раскажува во селата на Радовишко и Струмичко.

Полицијата заедно со војската, покрај другото, имале задача да се грижат за нормално функционирање на црковно-просветниот и општинскиот апарат на царскиот режим. Во тој однос зборува и содржината на една воена наредба од август 1941 година, во која командантот на Петтата армија, по прашањето за обврските спрема цивилната управа заповедал: „... од командантот на Штипскиот полк тоа содејство да го бараат: Штипска, Кратовска, Кочанска, Светиниколска, Радовишка и Неготинска околија, додека од командантот на Струмичкиот баталјон (гарнизонот) содејство да бараат: Струмичка, Дојранска и Гевгелиска околија“.¹⁷

Во поглед на административно-државната управа, територијата на Радовишка околија била поделена на 4 општини: Радовишка, Подарешка, Конечка и Ињевска општина. Најголем број државни службеници и друг апарат имало во градот, под чие директно покровителство се наоѓале наместеништвата на општинските управи, како и кметските намесништва што ги има-

¹⁶ Според изјавите на: Ставрџић Василев Ефтимов и Никола Методијев Ицаков од с. Подареш, како и изјавата на Костадин Андонов Костадинов од с. Ораовица, Радовишко;

¹⁷ Група автори: „Струмица и Струмичко во НОВ“ (Зборник), Скопје 1980, стр. 571—597;

ло во секое село, со или без помошници. Во Радовиш, како седиште на околијата, биле вработени вкупно 35 до 40 службеници, додека во општинските центри бројот на работниците изнесувал од 10 до 15 службеници. Во првите месеци по воспоставувањето на бугарската власт, како по пишано правило за кметови, одборници и началници во околијата и општините се назначувани донесени луѓе од Бугарија. Од средината на 1942 година на листата на кметските намесници и бирници во општинските центри и селата, покрај придојдените лица од Бугарија, се среќаваат и месни жители. Нешто подоцна бугарската власт дозволила за кметски намесници да се назначуваат и Турци.

По воспоставувањето на административно-управната власт, во јули, август и септември 1941 година во Радовиш и Радовишко е воспоставена црковно-просветната мрежа и темелите на културните институции. Концепцијата на големобугарската власт по прашањето на црковно-просветните и културните работи се разликувала многу од онаа на нивните претходници — големосрбите. За време на стара Југославија многу поголемо внимание се обраќало за поставеноста на црквата, додека грижата за унапредувањето на училишното дело, а поконкретно во источниот дел на Македонија, одвај можела да се забележи. Спротивно на тоа, бугарската власт имала ист третман како спрема црквата, така и спрема училиштата, културните институции, спортските и други организации и друштва. За црковни центри во радовишкиот крај власта ги определила градот и селата Подареш и Конче, во кои и меѓу двете светски војни црквата била главно упориште на ненационализаторската политика. Од тие причини, избеганите српски свештеници на брза рака биле заменети со бугарски или со македонски, кои за време на големосрпското владеење се држеле во опозиција спрема режимот. Свештениците што биле ангажирани од Бугарите, обично биле способни и авторитетни луѓе и многу вешти во комуницирање со широките народни маси. Тие постојано се наоѓале меѓу народот на верски и државни празници, во дуќаните и во приватните домови. Вакви особини и вонредна политичка префинетост поседувал подарешкиот свештеник, кој освен во матичната населба, вршел верски обреди и во 17 други населени места на Радовишка околија.

По примерот на подарешката црква работеле и другите свештеници во околијата, кои заедно со учителите настојувале во што пократок временски рок да ги искоренат остатоците на сите видови влијанија кај месното население, стекнати меѓу 1919 и 1941 година. Бугарската власт настојувала да отвори широка мрежа училишта, каде што за тоа постоеле услови. Во есента 1941 година била отворена прогимназија во Радовиш, која подоцна прераснала во гимназија во која биле опфатени и ученици од поголема возраст. По отворањето на прогимназиите во Радовиш и селото Подареш, училишта биле отворени и во селата: Ињево, Дедино, Габревци, Конче, Гарван, Смилјанци,

Ораовица, Дукатино, Радичево, Папавница, Војславци и во неколку други населени места. Во прогимназиите во Радовиш и Подареш, па и во сите четиригодишни училишта, биле отворени читални и библиотеки во кои се чувале и се читале книги со пробугарска содржина. Такви книги биле: „Санстефанска Бугарија“, „Потурчување“, „Падна последната постројка на версајскиот систем“, „Биографија на Иван Вазов“, „Цар Симеон I“, „Цар Калојан“, „Цар Иван Асен II“, „Хан Аспарух“, „Хан Крум“, „Цар Борис III“, потоа комплет делата на Иван Вазов, на Христо Ботев, Рајко Жинзифов и други. Покрај тоа, во училиштата се форсирани профашистичките организации: „Браник“, „Отец Паисиј“, „Јунак“, „Труд и радост“, „Младешки црвен крст“, „Царица Јоана“ и други. Најкусо речено, бугарската фашистичка власт во Македонија, а во тој склоп и во Радовиш и Радовишко, од училиштата, односно од учителите барала: „... да работат со високо сознание за светата апостолска мисла и да градат стапка по стапка национална возвишеност на скапоцената родина на обединетото царство“.¹⁹

Што се однесува до економските и политичките мерки што ги преземала бугарската власт во тој дел на Македонија, тие без секакво претерување се карактеризираат како ограбувачки и терористички. Така, на пример, уште со пристигнувањето на кметот Масларов во селото Подареш, евидентирано е како си дал за право заедно со бирникот да го присвојат за себе целокупниот имот на избеганите бивши југословенски службеници од Општината, како и од Жандермериската станица. Во оваа населба биле распоредени и 8 бугарски полицајци кои се издржувале на товар на селаните од турската народност. Во самоволието што го чинеле полицајците отишле до таму и си дозволиле да живеат и да ги користат за куќни слугинки жените на протераните српски службеници и колонисти.²⁰

Слични примери на овој, се среќаваат и во другите општински центри, во градот и во поголемите населени места на околицата. Специјален режим на плачкосување на широките народни маси е вршено и при промената на монетата: динар за лев, до окупацијата вредноста на динарот изнесувала 3:1 во корист на динарот. На тој план се вршени разни шпекулации. Бугарските власти, напаѓајќи сè што е српско, не изоставиле тоа да го чинат и врз динарот, така што има појави на размена на динарот за лев и за пониска вредност од официјалната.

Во есента 1941 година во пограничните пердели спрема Грција, во Гевгелија, Дојран, Валаново и Струмица, почнал прогон на таканаречените КОНТРОБАНЦИИ. Во 1942 година котробанции се појавиле и на радовишка територија. Тие разнесувале стока од една околица во друга, од една општина во друга а имало примери да се пренесува стока од котробанциите и

¹⁹ Исто;

²⁰ Според изјавите на Ставрџ Е. Василев и Никола М. Ицаков од с. Подареш, Радовишко;

преку границата. Со оглед на тоа што ваквиот вид трговија бил забранет со Законот на трговијата, котробандиите станале мета за прогонување и ограбување од полицијата, градските и селските стражи и кметските намесници и бирниците. Доволно било да се посочи на полицијата дека некој граѓанин се занимава со недозволена трговија и тој да биде изложен на разни притисоци. На осомничените им влегувала во куќата, ја конфискувале стоката а покрај тоа, полицијците одземале и други предмети од вредност. На таков начин два пати било ограбувано семејството на Гоне Пецев од Радовиш. Злоупотреби вршеле и реквизиционите комисии кои биле составени од врвни личности на власта, односно во нивниот состав учествувале: околинскиот управител, еден командир на воена чета, околинскиот или еден од општинските бирници, даночниот началник и комесарот на снабдувањето.²¹

Во првото тримесечје на истата 1942 година, во централните населени места на околицата се формирани комитети задолжени за помош за потребите на германските војски и за бугарските граничари. Членовите на тие комитети имале големи овластувања. Тие имале право да влезот во секоја куќа и да одземаат облека, обувки, жито, тутун, сапун и сè друго што можело да им користи на војниците. Кон средината на 1942 година истите тие комитети почнале да собираат помош и за семејствата на болните и убиените полицајци. На посебен вид ограбување биле изложени селаните од планинските села на Плачковица, Серта, Готен и планината Еленица. За нив воените команди и полицијата организирале ангари за сечење и пренос на дрва за потребите на војската, полицијата и за другите државни службеници. Ваквите економски мерки на фашистичката власт не можело а да не се одразат врз расположението на народот. Почнало да се манифестира општонародно незадоволство. За да се застане на патот на тоа, државата немала друг избор, освен да менува нешто во своето однесување. Имено, режимот ја засилил пропагандата, а паралелно со тоа почнал да доделува ситни материјални бенефиции на најверните свои приврзаници. Оние од градот добивале ситни службенички места, додека на селаните им е доделувана земја од турските чифлици и од колонистичките имоти на протерани Срби.

Паралелно со економските ограбувања, врз народот од Радовиш и Радовишко се вршеле и разновидни политички притисоци. На тој план ангажираноста на власта опфаќала: создавање поглед кај масите, како настапиле времиња да може повторно и засекогаш „со откриено срце да ја прегрнат родната култура“, прифаќање бугарска националност на колонистите што не биле протерани, превоспитување на тн. Помаци во бугарски дух и сознание, едновременно воведување строг набљудувачки режим над оној дел од населението што се занимавал со комунистичка

²¹ ИА — Струмица, Фонд — Околинско-полициско управление, документ, Полициско дознание бр. 1329 и Записник без број од 3.И 1942 година;

дејност, над луѓето кои порано му биле предани на големосрпскиот режим и над тие што по каква и да било основа реагирале против економските и политичките мерки на фашистичката власт. Во реализацијата на сите овие мерки и задачи без малку учествувал целокупниот фашистички апарат и неговите домашни соработници. Така, на пр. обласните и околицките училишни власти непрекинато ги повикувале учителите и наставниците на самопрегор со цел да се надополни сè она кај Македонците што наводно го изгубиле меѓу 1919 и 1940 година. Во врска со тоа во еден училиштен документ од есента 1941 година, меѓу другото, се подвлекува: „Деновите во кои живееме и работиме се историски . . . Едно е најзначајно, дека тие ставија врз плеќите на нашето поколение тешки задачи, задачи од чие правилно разрешување ќе зависи иднината на бугарскиот народ и држава. На бугарска земја не може да има Бугарин кој нема да знае да чита и пишува на свој јазик, да не го познава своето славно минато и да не живее со идеалот на светлата иднина. Од Црно Море до Шар Планина, од Дунав до Белото Море лежи богато напластена црна земја по која трудољубивата и творечка рака на Бугаринот нема да дозволи да има гладен бугарски граѓанин“.²²

Содржината на повикот е недвосмислена и не толерирала никакво отстапување надвор од определувањето кон бугарската национална припадност. Спроводници на ваквото училишно воспитување во радовишкиот крај требало да бидат разните младински и ученички профашистички организации за кои се правени обиди да се формираат. Меѓу позначајните организации за режимот биле: организацијата „Браник“, „Отец Паисиј“ и „Бугарски младински црвен крст“. Организацијата „Браник“, во Радовиш не успева да се формира. Младинците и младинките што требало да се зачленат во „Браник“, пројавиле одбивност спрема бојата и униформата на оваа организација и така нивниот прием бил одложен без да се одреди кога ќе се повтори иницијативата за формирање на „Браник“ во Радовиш.

Наспроти неуспехот околу формирањето на организацијата „Браник“, бугарските фашистички власти со помош на учителите успеале да создадат густа мрежа на организацијата „Бугарски младински црвен крст“, во кој ги опфатиле речиси сите ученици од прогимназиите во Радовиш и Подареш и учениците од нижиот курс во население места на околицата. Тие, заедно со браниците од соседните околии се ползувани како моторна сила во исполнувањето на церемониите за свеченостите организирани по повод новогодишните празници, по повод престојот на високи државни личности, училишните празници, за разни помени во чест на убиени бугарски и германски војници итн. Меѓу поважните манифестации и свечености во годините на окупацијата, на кои масовно учествувале припадниците на Црве-

²² ИА — Струмица, Фонд — Околицки просветен оддел, документ (повик) од ноември 1941;

ниот крст биле: 8. декември, патрониот празник на Свети Климент Охридски; 19. септември, денот на соединувањето на северна и јужна Бугарија; 19. февруари, денот кога е обесен Васил Левски; 19. април, денот на присоединувањето на Македонија, Моравско и Тракија кон мајката Бугарија; 16. јуни, роденденот на престолонаследникот Симеон II Трновски и други. Сепак, кога станува збор за свечености, митинзи и други видови прослави и манифестации, најголема по обем, содржина и значење е свеченоста што бугарската фашистичка власт ја организираше во селото Гарван, кое се наоѓа на средината меѓу денешните општини Радовиш и Штип, а по повод на убиените селани со цел да се напаѓа стара Југославија и величи Царството на Бугарија.

Организацијата на КПЈ за Радовиш и Радовишко во 1941 година

Политичката и антифашистичката активност на прогресивните сили во првите месеци по Априлската војна во Радовиш и Радовишко не може да се каже дека била голема и богата по содржина. Пред сè, во тој дел од територијата на Македонија пред војната, на денот кога започнала војната и во првите месеци по неа не постоела партиска организација која би можела да ги обедини силите на отпорот и да ги ориентира нивните акции во борба против германските и бугарските фашисти. За организираниот отпор против завојувачите, современите на априлските настани се категорични во искажувањата, дека основни биле паролите: „Да живее слободна Македонија“, „Долу бедата и скапотијата“ и „Сакаме работа и леб“, и објаснување каков бил режимот на стара Југославија, а исто така и режимот што го спроведуваат окупаторите. Меѓутоа широките маси почнале да го согледуваат ликот на окупаторите, тогаш кога бугарската војска и полиција спроведувала акции за одземање на оружјето од цивилното население. Во овие акции, војниците и полицијата, покрај оружјето, грабеле и други скапоцености, понекогаш физички се пресметувале со сопствениците на конфискуваните предмети, а извршиле и неколку силувања на жени од турската народност. Таквиот зулумдски однос не можел да остане без последици, па затоа започнал процес, на отпор спрема окупаторите. На сцената во Радовиш се појавила нова сила, која се борела за заштита на народните интереси. Во почетокот, напредните луѓе од градот, иако малку на број, го искажувале своето незадоволство преку разни жалби и поплаки. Некои од нив се осмелувале и јавно да коментираат дека народните маси не се задоволни од односот на државните службеници, полицијата и војската, а особено од големите даночни оптоварувања. Се забележува растење на антифашистичкото расположение во Радовишко, за што се дознало и во соседните — Штипската и Струмичката околија. Формирањето на партис-

ката организација во Радовиш е тесно поврзано со заклучокот на МК на КПЈ од Струмица, кој веднаш по воспоставувањето на бугарската власт, започнал со активност да формира партиски организации и во соседните градови. Во врска со ова, во монографијата: „Струмица и Струмичко низ историјата“, меѓу другото, стои: „... со тоа се целеше да се поведе поинтензивна борба против бугарскиот окупатор во тие места. Напорите на струмичката партиска организација дадоа резултати. Така во периодот 1941—1942 година се создадени организации во Радовиш, Валандово и Малеш“.³²

При крајот на мај или во почетокот на јуни 1941 година, по одлука на МК на Струмица, во Радовиш дошол секретарот Јосиф Јосифовски - Свештарот, со партиска задача, да се сретне со познати и напредни луѓе и со нив да расправа за можностите како да се формира партиска организација. Минувајќи по улиците, поточно кај автобуската станица, се сретнал со Милка Газепова - Пауновиќ, на која ѝ ја пренел одлуката на МК на КПЈ од Струмица, за формирање партиска организација во Радовиш. Таа со внимание го ислушала искажувањето на Јосифовски и зела обврска да формира партиски кандидатски актив во Радовиш. Кон средината на јуни истата година во Радовиш дошол и Благој Јанков - Мучето од Струмица, кој, исто така, се сретнал со Милка Газепова, давајќи ѝ конкретни инструкции како да го формира и да раководи со партискиот актив. По извесно време бил формиран партиски актив кој го сочинувале: Милка Газепова, секретар, Мито Наќев и Мито Христов - Пупанецот, членови на активот. Подоцна активот се зголемил уште со неколку нови членови: Герасим Атанасов и Илија Стевчев. Во почетокот на своето дејствување членовите на Партијата од Радовиш се собирале на состаноци еднаш до два пати во 15 дена. На состаноците секој член на Партијата имал обврска да поднесува извештај за спроведената активност во времето од еден до друг состанок, додека за работата на сите членови на активот извештај поднесувала Милка Газепова, и тоа пред Месниот комитет на КПЈ за Струмица. Договорните состаноци на активот, односно на партиската организација во поголем број биле држани надвор од градот, а неколку состаноци се држеле во куќите на Мито Пупанецот, Мито Наќев, Милка Несторова, Мито Туфанов, Јован Панов, потоа во куќата на Ацо Силјанов и во неколку други приватни простории. На состаноците на партиската организација било расправано: како да се придобијат нови симпатизери на партијата, на кој начин да се организира собирањето народна помош во оружје, облека, санитарски материјали, парични средства и друго, потоа се одредувани куќи за користење како илегални станови, се барани можности за придобивање на женската младина од градот, како да се придобијат селаните и како да се упатат за саботирање против политичките и економските мерки на фашистичката окупатор-

³² Манол Пандевски и Ѓорѓи Стоев: „Струмица и Струмичко низ историјата“, Скопје, 1969, стр. 416—417;

ска власт. Покрај тоа, на состаноците на партиската организација биле читани летоци и друга марксистичка литература, најчесто добивани преку МК на КПЈ за Струмица. Така, на пример, во јули 1941 година по директива на МК од Струмица, во Радовиш престојувал Ванчо Фончев Стоилков, кој организирал состанок со членовите на партискиот актив, на кој биле читани делови од третата глава од Историјата на СКП(б).³³

При крајот на јули истата година во Радовиш повторно престојувал Благој Јанков - Мучето, кој со членовите на активот организирал проширен состанок на кој биле повикани 30 младици, членови на младинските воспитни групи. На овој состанок Благој Јанков ги запознал присутните дека по нападот од Германија на СССР, и во Македонија се создадени услови за започнување на саботажни акции против Германците и против месната фашистичка власт. Веднаш по овој состанок, партискиот актив од Радовиш организирал втор проширен состанок на кој била донесена акциона програма за работа, во која се предвидувало: формирање на женски воспитни групи, од редот на училишната младина и од редот на работничката и селската младина. Авторитетот на Партијата во радовишкиот крај сè повеќе растел. При крајот на летото 1941 година составот на партискиот актив се проширил со уште двајца нови членови: Вејсел Нуманов, од с. Калугерица, Радовишко и Милан Трајков од Радовиш. Набрту потоа, во есента истата година членовите на активот од Радовиш и официјално биле известени дека се примени за членови на Партијата. На тој чин, поранешниот партиски актив прераснал во Месен комитет на КПЈ за Радовиш, во состав: Милка Газепова, Мито Стојанов - Пупанец, Илија Стевчев, Милан Трајков, Герасим Атанасов и Мито Накев. Секој од членовите на МК бил задолжен со свој сектор за работа. По конституирањето МК одржал друг состанок во просториите на Калеовата воденица. Интересно е да се подвлече дека, на состанокот во воденицата, покрај членовите на Партијата, присуствувале и претставници од МК на Струмица: Благој Јанков, Кирил Минанов и Горги Стоев-Трнката. Главен збор на состанокот имал Благој Јанков-Мучето, кој ги запознал членовите на Партијата од Радовиш со новонастанатите промени во ПК на КПМ и им сугерирал од тој момент натаму, поактивно да се вклучат во подготовките за исфрлање партизански одреди во радовишко — струмичкиот регион. Место за какво и да било колебање немало. Младата и малубројна партиска организација на Радовиш, соочена со вистината за кревање вооружено востание, активно се зафатила со подготовките за создавање партизански одреди, а како резултат на тоа, поорганизирано навлегла во 1942 година.³⁴

Партијата успеала да ја придобие младината и за Радовиш и околицата создала младинска организација. Првите младински

³³ Исто, стр. 416—417;

³⁴ Исто, стр. 416—417;

воспитни групи на радовишкиот терен се појавиле во летото 1941 година, односно откако во Радовиш престојувал Благој Јанков - Мучето, член на МК на КПЈ за Струмица. Расправајќи за поставеноста и работата на партиската организација, тој давал инструкции на младината, на кој начин да се формираат младинските воспитни групи. И не само тоа. Младите многу брзо се определиле за целите поставени од партијата, за што многу придонел инструкторот од МК на Струмица, кој говорел за успехите на Црвената армија, и за коментарите на советскиот печат за националното прашање на Македонците. По ова е истакнато дека е нужно: обезбедување мнозинство во управните тела на културните институции и друштва, потоа обезбедување организирани луѓе кои би учествувале во работата на реквизиционите комисии, и за организирање разни излети, седенки, другарски вечери и сл., кои требало да овозможат ширење на другарството и водење дискусии за омасовување на младинските воспитни групи. За таа цел најмногу се користени младинските прошетки кои обично се организирани во околината на градот. Така, на пример, кон средината на јули, а по претходен договор меѓу партиските организации од Радовиш и Струмица, во месноста Германски гроб, на средината меѓу Струмица и Радовиш бил организиран заеднички младински излет на кој присуствувале неколку стотици младинци од двата града и од населените места на двете околии. На излетот присуствувале и членови на Партијата од Радовиш и Струмица. Тие преку програмата, игрите, песните, предавањата и рецитациите на младинскиот собир му дале антифашистички карактер. Во таа смисла зборува и содржината на еден колективен труд, изработен од неколку современици од Радовиш, во кој меѓу другото се вели: „Излетот беше масовен и мошне успешно изведен. На него учествуваша по неколку стотици младинци и од двата града. Беше поднесен реферат за актуелната политичка ситуација кај нас и во светот. Потоа беа рецитирани стихови од познати напредни револуционерни писатели, се пееја борбени револуционерни песни, посебно за Македонија“.³⁵

Во таа смисла пишува и советскиот професор Левин. Осврнувајќи се за Македонија и националната припадност на Македонците, Левин во јули 1941 година, меѓу другото, вели: „Хитлер ѝ ја даде на Бугарија цела Македонија, не прашувајќи за желбите на македонскиот народ. . . Поради тоа, присоединувањето на Македонија и Тракија кон Бугарија, направено без за тоа да се запраша населението, никако не може да се разгледува како разрешување на националното прашање, туку само како создавање нови, неспоредливо поостри од поранешните национални проблеми“.³⁶

Инаку, наскоро по излетот, партиското поверенство на Радовиш организирало два проширени состанока на кои биле по-

³⁵ Исто, стр. 416—417;

³⁶ Група автори: „Струмица и Струмичко во НОВ“, Скопје, 1980, стр. 279 и 295;

канети поголем број младинци и младинки. Едниот состанок се одржал пред крајот на јули, а вториот кон средината на август 1941 год. На тие состаноци партиското поверенство донело заклучоци младинските воспитни групи да прераснат во скоевска организација, од една, и за забрзување на можностите за опфаќање на што поголем број младинки и ученици од гимназијата во организираниите воспитни групи, од друга страна.

Што се однесува до работата на младинските воспитни групи, во еден необјавен труд под наслов „Условите и околностите за активноста на НОВ во источна Македонија во 1941—42 год.“, меѓу другото, е забележано: „Во почетокот на своето работење членовите на првите младински воспитни групи, покрај другото, умножувале материјали што ги добивала партиската организација на Радовиш преку Струмица. Прво умножувањето се вршело на рака, а потоа со машини за пишување. Покрај оваа работа, организираниите младинци собирале и народна помош во храна, облека и пари, потоа оружје, муниција, разни санитарски материјали и сè друго што можело да му користи на востанието во Радовишко и во поширокото подрачје на источна Македонија. Исто така, по директива на Партијата, од средината на летото па сè до крајот на 1941 година, младинските воспитни групи се бореле за преземање на управните места во организациите и друштвата, настојувале да ја преземат под своја контрола читалната во градот, обезбедиле повеќе места во реквизиционите комисиии итн“.³⁷

Активноста на КПЈ во Радовиш и Радовишко од крајот на 1941 до средината на 1942 година

Во есента 1941 година, кога активноста на партиските организации во Радовиш и Струмица покажувале добри резултати, наеднаш, активноста на членовите на Партијата во Струмица, добила поинакви димензии. Една од причините за тоа бил неуспехот да се создаде партизански одред во октомври истата година. Во прво време, иако недоразбирањата навидум биле безначајни, во наредниот период, односно во јануари 1942 година тоа било причина да дојде и до првите апсења на: Благој Јанков - Мучето, Александар Масев, Мара Минанова и уште неколку членови на Партијата од Струмица. За да излезе од оваа состојба, струмичката партиска организација и Месниот комитет интервенирале до ПК на КПЈ за Македонија да испрати лице кое ќе посредува за надминување на недоразбирањата, за да не добијат уште поголеми размери. Независно од фактот што во тоа време вакви недоразбирања постоеле и меѓу членовите на покраинското раководство, сепак, ПК на КПЈ на 12 февруари 1942 година ја испратил во Струмица Вера Ацева во својство на

³⁷ Растислав Терзиовски: „Фашистичка Бугарија во советскиот печат“, Скопје, 1983, стр. 16;

инструктор. Во меѓувреме од ноември 1941 до средината на февруари 1942 година членовите на партиската организација во Радовиш биле во исчекување на можноста, провалата во партиската организација на Струмица, да се прошири и на радовишкиот терен. Меѓутоа, за среќа на напредното движење во Радовиш, до тоа не дошло. Мерките за стабилизирање во струмичката партиска организација што ги презела Вера Ацева во периодот февруари-март 1942 година, позитивно се одразиле и врз активноста на организацијата во Радовиш. Пред сè, идејата за создавање Окружен комитет на КПЈ за Струмица, Радовиш, Валандово и Малеш, од страна на членовите на Партијата од Радовишка околина едногласно била прифатена. Тие со право очекувале ова партиско тело успешно да ја води целокупната активност на сите прогресивни сили на потесниот регион од југоисточна Македонија. Односно, и сега, како и порано, врските меѓу Окружниот комитет од Струмица и МК на КПЈ за Радовиш и натаму ги одржувала Милка Газепова. Таа поднесувала неделни извештаи пред Окружниот комитет за сите активности на комунистите од радовишкиот крај, а истовремено во базата пренесувала директиви, информации, партиски материјали и друга прогресивна литература за потребите на членството.

Еден месец по формирањето на Окружниот комитет, во посета на струмичката партиска организација дошол Мирче Ацев, чиј револуционерен повик за прифаќање на курсот за вооружено востание преку Милка Газепова, Глигор Новаков и Вера Ацева бил пренесен и на радовишка територија. Имено, неколку дена по престојот на Мирче Ацев во Струмица, во посета на партиската организација во Радовиш дошле: Вера Ацева и Глигор Новаков, кои со членовите на МК одржале состанок на кој е расправано за создавање партизански одред, подготвиле листа на можни кандидати кои требало да му се придружат на струмичкиот партизански одред, одлучиле за засилување на активноста за собирање оружје, храна, облека и друго. Состанокот на МК на КПЈ за Радовиш бил одржан во шумата, во непосредна близина на село Калугерица, во кое имало неколку симпатизери на Партијата. По овој состанок членовите на МК во повеќе наврати се собирале на договор, при што најчесто расправале за обезбедување со оружје. Собраното оружје, како и она што требало да се собере, и го складирале во една скривница, сопственост на Димитар Чапов, како и во куќата на Костадинка Филипова. Покрај тоа, партиската организација на Радовиш, спроведувајќи ги директивите на Окружниот комитет од Струмица и на МК на Радовиш, во периодот на пролетните месеци воспоставила врски и со неколку нови симпатизери на Партијата од селата: Калугерица, Дукатино, Папавница, Горен Липовиќ, Долен Липовиќ, Конче, Лубница, Ињево, Шипковица и Смиљјанци

Поголем број од овие населби се планински, па комунистите од Радовиш настојувале да создадат бази за престој на идните партизански одреди. Подготовките за вооружено востание

во источна Македонија, а со тоа и во Радовишко особено се засилите од моментот кога во својство на инструктор на ПК во струмичката партиска организација бил испратен Панче Пешев. Со неговото доаѓање дошло до зголемување на активноста на Окружниот комитет, кој од средината на јуни до почетокот на јули 1942 година, пред организираните луѓе од Струмица, Радовиш, Валандово и Малешевијата поставил повеќе партиски задачи. Во тоа време МК на КПЈ за Радовиш успеал да реализира повеќе активности, меѓу кои позначајни биле: 1. подготвување конечна листа на кандидатите што биле предвидени за излегување во партизани; 2. обезбедување неколку простории за чување илегалци и за лекување ранети и болни партизани; и 3. проширување на активноста за собирање народна помош и воспоставување посигурни врски со симпатизерите на отпорот од селските населби.

Покрај овие успеси, партиската организација од Радовиш и Радовишко дала техничка и парична помош на МК од Струмица. Оваа помош од Радовиш, реализирана од Александар Симеонов, била од посебно значење во деновите пред создавањето на струмичкиот партизански одред.

Активноста на радовишката партиска организација од средината на јули до крајот на 1942 година

Во втората половина на 1942 година Партијата во Радовиш и Радовишко преживува извесна криза, а последица е за тајнувањето на активности на организацијата дури и во наредната 1943 година. Причините за ваквата состојба се во следново: по физичката пресметка меѓу полицијата и членовите на Воениот комитет во струмичката партиска организација, до која дошло во јули 1942 година, полицијата и војската им влегла во трагите на организираните луѓе од Струмица и Струмичко. По овој настан апсењата и претресите што ги вршеле бугарската полиција во градот и селата, од 5 јули продолжиле до крајот на месецот. Од вкупно 40 затворени членови и симпатизери на Партијата, осудени биле 15, од кои, на 5 членови им е судено во отсуство бидејќи се наоѓале во илегалност. На листата на осудените бил и Иван Георгиев (Панче Пешев) — инструкторот на ПК на КПЈ за Македонија. Покрај него, од другите илегалци на смрт со бесење биле осудени: Благој Јанков — Мучето, Герас Цунев и Ванчо Фончев Стоилков, додека на Мара Минанова како малолетна и била изречена казна затвор од 15 години. Инаку, сите затвореници, како осудените така и оние што ги ослободил фашистичкиот суд, биле членови на Партијата и на скоевската организација. Со нивното паѓање во за-

³⁸ Димитар Галев: „Условите и околностите за активност на НОВ во источна Македонија 1941—1942 година“ (магистерски труд);

твор, биле нанесени тешки загуби не само на струмичката, туку и на радовишката организација. Всушност, во Радовиш, Берово, Пехчево и во Валандово, членовите на Партијата и другите симпатизери на НОВ, кои биле поврзани со Струмичката партиска организација, го исчекувале расплетот, меѓутоа, затворениците од Струмица не откриле ниту една врска со соседните градови и села, па така партиските организации од околните места имале можност и натаму да развиваат своја активност.³⁹

На 11 јули 1942 година илегалците: Невена Стојкова, Боте Ботев, Мара Минанова и Ванчо Фончев ја напуштиле Струмица и заминале за планината Огражден. Од Струмица до месноста Палазлија на планината Огражден тие не го користеле патот Струмица — Берово туку се движеле по споредни патеки. Наредниот ден го продолжиле патот и пред да стигнат во Берово направиле престој во ратевските колиби, во непосредна близина на с. Ратево, Беровско. По кустиот престој во колибите, партизаните од Струмица ги прифатил Ванчо Китанов, од пехчевската партиска организација, кој оттука ги префрлил во с. Чифлик кај Пехчево. Меѓу 15 и 22 јули струмичките партизани престојувале во шумата на Малешевските Планини а по два дена се префрлиле во правец на планината Готен, Радовишко, каде се задржале неколку дена. Всушност, тие немале услови за подолг опстанок. Од тие причини партизаните почнале да размислуваат за префрлување на некој друг крај во Радовишката околија.⁴⁰

Ванчо Фончев во врска со ова наведува дека членовите на Одредот одлучиле да бараат воспоставување врска со радовишката партиска организација. Таква врска преку Вејсел Нуманов од радовишкото село Калугерица воспоставил Ванчо Фончев. Во разговорот меѓу Фончев и Вејсел Нуманов биле утврдени задачите на партиската организација од Радовиш, од моментот кога на нејзината територија ќе пристигнат членовите на струмичкиот партизански одред. По успешно извршената задача, Фончев се вратил во одредот. Но, на патот за Готен, во подножјето на планината Огражден, свратил во една воденица со цел да побара леб или брашно. Тука Фончев бил откриен од еден струмичанец и одвај успеал да се спаси од вооружената селска стража. Откако ја избегнал опасноста, тој се префрлил во турското село Кушкулија каде што ја поминал ноќта. Во една изјава се наведува следново: „... кога стасале на подножјето на планината Готен од јужната страна- жените-партизанки одвај се држеле на нозе. Обувките им биле искоинати, нозете раскрвавени и оставале впечаток на крајно премалени личности. Ту-

³⁹ Според цитираниот колективен труд на Милка Газепова, Вера Христова и Милан Трајков. Во таа смисла, исто така, посебно се зборува и во трудот: „Активноста на Панче Пешев во Струмица, Радовиш и Берово“ од Милан Трајков;

⁴⁰ Петре Аризанов: Апсења и судски процеси 1941—1943 година во Струмица (текстот е печатен во Зборникот „Струмица и струмичко во НОВ“);

ка, во близината на село Подареш, Радовишко, направиле подолг одмор, а во вечерните часови го продолжиле патот“.⁴¹

Имено, Струмичкиот партизански одред се упатил во правецот на договореното место меѓу Ванчо Фончев и Вејсел Нуманов, за воспоставување врска со партиската организација од Радовиш. Но, во близината на селото Раклиш, неколку километри од Радовиш, одредот наишол на вооружена селска стража со која водел престрелка. Во судирот меѓу партизаните и селската стража немало загуби. Ова го принудило одредот да го смени правецот на движењето, односно наместо да се упати во правец на планината Серта, завртеле во правец на Плачковица. Измените во правецот на движењето оневозможиле да се воспостави договорената врска со партиската организација од Радовиш, Судирот кај селото Раклиш, на партизанскиот одред во состав: Боте Ботев, Невена Стојкова, Ванчо Китанов, Ванчо Фончев и Мара Минанова, попречил да му се придружат и неколкумина партизани од Радовиш и Радовишко. Во таа смисла упатуваат и искажувања на преживеаните борци на одредот, според кои, иако не дошло до воспоставување на врската со МК на КПЈ за Радовиш, сепак, партизаните се задржале извесно време во околината на с. Ињево, кое, исто така, се наоѓа во непосредна близина на Радовиш. Бидејќи Одредот не ја добил врската, се префрлил на штипска територија. Во правец на Штип партизанскиот одред користел споредни патеки меѓу селата: Погулево, Дамјан, Бучим и селото Шопур и по два дена стигнале кај месноста Струмина чешма во близината на Штип. Факт е дека во деновите кога се трагало по врската со радовишката партиска организација, во најтешка положба се наоѓале борците на одредот. Со оглед на фактот дека не воспоставиле врска со Партиската организација во Радовиш, тие посомневале дека настанала провала во партиската организација во Радовиш. Слични претпоставки биле присутни и кај некој од организираниите членови од Радовиш. Меѓутоа, Мито Пупанецот, член на МК на КПЈ во Радовиш, во една изјава вели: „Тогаш постоеше врска со селата. Постоеше готовност кај сите членови на Партијата и на СКОЈ за излегување во партизани“.⁴² Слабите врски попречиле Одредот да се засили.

Иако одредот не бил разбиен и не дошло до провала во редовите на партиската организација на Радовиш, таа сепак, извесно време останала без врски со Струмица и Штип. Во јули и август 1942 година била зголемена и будноста на полицијата во Радовиш. МК на Партијата правела напори да обезбеди врски со Штип и Струмица, или со некоја друга организација од внатрешноста на Македонија. Обид за поврзување бил направен и со партиската организација на Куманово и Свети Николе. Врските требало да ги воспостави Никола Воденичарски — Шу-

⁴¹ Мемоарски материјали, стенографски белешки од учесници во НОВ на Општина Берово кои се чуваат при ОК на СКМ — Берово;

⁴² Според цитираниот магистерски труд на Димитар Галев;

биќ, член на Партијата од Куманово. Но, тоа останало без резултати. По ова организираниите членови на радовишкиот крај немале друг избор, освен да направат нов обид за поврзување со Штип, затоа што меѓу овие два соседни града отсекогаш постоеле контакти и врски. Но, за жал, есента 1942 година многу активна била полицијата и нејзините соработници. Тогаш, врз основа едно поткажување на агентот Ристо Шишков, полицијата го осомничила за контакти со струмичкиот партизански одред Милан Трајков од Радовиш, и почнала по него да трага. Веднаш потоа во полициската евиденција се регистрирани имињата уште на неколку организирани лица од градот, за кои се барале причини и повод да бидат обвинети и затворени. Тогаш полицијата располагаа со Повикот на ПК на КПЈ за Македонија, кој меѓу другото ги содржел и овие пароли: „Долу фашистичката влада на Цар Борис и Филев“, „Надвор фашистичките окупатори од Македонија“ и паролата „Да живее слободна и независна Македонија во сојуз со слободните балкански народи“. Ова било повод за поголема будност на бугарската полиција, кога и е разбиен штипскиот партизански одред во декември 1942 година, што отежнало воспоставување врска со Штип.⁴³

Државните и полициските власти, иако не располагаале со сигурни податоци, но се однесувале како да им е познато дека радовишки луѓе им помагале на Панче Пешев и Герас Цунев илегално да ја напуштат Струмица. Во меѓувреме состојбите се искомплицирале во уште поголема мера. Имено, во ноември истата, 1942 година, дошло до непредвидена провала во редовите на штипската партиска организација, кога биле уапсени: Славчо Стојменски, Васил Доганџиски и Хаим Леви. До провали дошло и во редовите на кочанската и беровската организација. Во тој критичен временски период, од сите партиски организации на источна Македонија, непровалена останала само организацијата на Радовиш. Но, независно од ваквите околности, во практиката и во Радовиш не постоеле услови за спокојно однесување на организираниите луѓе. Работите се вртеле како во круг. Во втората половина на ноември успеале од Штипскиот затвор да побегнат Славчо Сојменски и Васил Доганџиски. За да не паднат во рацете на полицијата тие поминале во илегалство. Условите под кои се нашле штипската и струмичката организација налагале во целиот регион преземање на што поконкретни задачи. МК на штипската партиска организација донела одлука да се создаде партизански одред на планината Плачковица, на радовишка територија во близината на селата: Шипковица, Козбунар, Шаинташ и селото Врешка (последното село е на штипска територија).⁴⁴

⁴³ Мемоарски материјали, стенографски белешки, изјава на Мито Пупанец од Радовиш од 1962 година;

⁴⁴ Според цитираниот магистерски труд на Димитар Галев;

Штипскиот партизански одред на радовишка територија во декември 1942 година

Во почетокот на декември 1941 година МК на Партијата од Штип во соработка со Благој Јанков — Мучето ги забрзале активностите за обработување на теренот на кој се предвидувало да престојува првиот партизански одред. Познато е дека за реализирање на оваа задача организација работела преку Коле Златев од Штип кој неколку дена пред излегувањето на партизаните отишол во планинското село Шипковица, Радовишко во кое имал роднини. Во селото ќе задржал еден ден и една ноќ и тука разговарал со својот роднина Дане Трајков и со еден негов пријател по име Стојко Петров. По разговорот со овие, Коле Златев ја изнел одлуката на МК на Партијата и побарал од Дане Трајков и Стојко Петров да работат за потребите на партизанскиот одред кој штотуку требало да излезе. Меѓу соговорниците биле договорени знаци за прифаќање на партизаните. Всушност, Стојко Петров требало да биде со своето стадо во месноста Казан Тепе на 16 декември 1942 година и штом ќе ги забележал партизаните имал задача да им пријде и да ги одведе кон овчарските колиби на Дане Трајков што се наоѓале околу 10 километри од селото. Местото договорено за престој на партизаните од Штип било вистинска природна скривница. Теренот бил тешко прооден. Денес искажувањата на познавачите на теренот укажуваат на фактот дека ветувал сигурен опстанок на еден помал партизански одред, како што бил одредот на штипската партиска организација. По завршеното успешно договањаре во с. Шипковица, Коле Златев се вратил во Штип и ги запознал организаторите на партинскиот одред за сите поединости за добиената задача, што дало стимул на подготовките околу исфрлањето на одредот. МК на Партијата преку партиските ќелии и преку младинските воспитни групи ги презел последните мерки за обезбедување на одредот со оружје, облека, санитарски материјали и со прехранбени производи. Тогаш, организацијата обезбедила еден пушкомитралез од едно турско село, 3 пушки од с. Лаковица, повеќе бомби и муниција, неколку кебиња, една вреќа грав, една вреќа ориз, поголемо количество компири и друго.⁴⁵ Меѓутоа, не изостанале и војничките подготовки. Во врска со нив во публикацијата „Астибо“ е речено: „Во духот на војничките подготовки една група од триесетмина, едно магловито утро изведува воени вежби кај селото Шашаварлија, вежбајќи напад и одбрана. Всушност, поделени во две групи, едната група напаѓаше, а другата се branеше. Исто така се изведе и јуриш“.⁴⁶

⁴⁵ Според сеќавањето на Јордан Трајков од с. Шипковица, Радовишко; во чии овчарски колиби требало да престојува штипскиот партизански одред;

⁴⁶ Група автори: „Астибо“ (зборник), Штип, 1963, стр. 90;

Но, како и да е, останува битна компонента, што партиската организација на Штип во 1942 година, чекорела сигурно кон подготвување вооружени борби против фашистичкиот режим. Меѓутоа, од непознати причини, партискиот одред не тргнал на 15 декември, како што било предвидено, туку еден ден подоцна, на 16 декември 1942 година. Одредот го сочинувале: Васил Доганџиски од Штип, Герас Цунев од Струмица, Ванчо Китанов од Пехчево и Јаким Стојков од злетовско. По првобитната одлука на МК на одредот требало да му се придружи и Фируз Назим од Штип, на кого од здравствени причини не му било дозволено. Зборно место за тргнување на партизаните во правец на базата било месноста Струмина чешма што се наоѓа во атарот на селото Долани. Тука, покрај борците на одредот, дошле и: Благој Јанков, Славчо Стојменски, Фируз Назим и Васил Златев.

По воспоставување на врската со Шипковица, за Штип требало да се вратат: Васил Дугаџински и Герас Цунев. Меѓутоа, врската со Дане Трајков и Стојко Петров не е воспоставена. Нив ги открил агентот Мите Манев од село Козбунар, Радовишко. Агентот Мите Манев го известил кметот Добре Горгиев Иванов за присуството на партизанскиот одред во шумата. Управата на полицискиот участок од Радовиш упатила двајца полицајци кои предводени од Мите Манев дошле во с. Козбунар, а малку потоа и во с. Шипковица, Радовишко. Тука со помош на агентот и кметскиот намесник Добре Горгиев биле мобилизирани околу 30 селани од двете села кој добиле задача да расчишат со „бандитската група“ (партизаните). По наредба на полицајците, со вооружените селани од Козбунар и Шипковица командувале: кметот Добре Горгиев и полскиот чувар Тасе Иванов. Така, на 19 декември 1942 година, во попладневните часови, била блокирана партизанската колиба во месноста Мамудица. Нападот бил извршен, а партизаните одговориле со противнапад, иако немале никакви изгледи за успех. Тие до тој степен биле изненадени, што не нашле време да го активираат и пушкомитралезот. Уште во самиот почеток на нападот од страна на напаѓачите смртно биле погодени: Васил Дуганџиски и Јаким Стојков, додека Герас Цунев и Ванчо Китанов успеале да се пробијат преку блокадата и да се засолнат во шумата. Герас Цунев бил тешко ранет и со големи напори се пробивал по планинските патеки, и оставал крвава трага по снегот. Трагајќи по Герас Цунев, прогонувачите стигнале до овчарските колиби на Дане Трајков, и од него барале да им го посочи јатакот на „бандитот“. Дане Трајков ги предупредил прогонувачите дека човекот што го прогонуваат не е шумски бандит, туку дека се работи за руски војник, кој дошол во планината да организира борба за ослободување на Македонија. Кога ги слушнале овие зборови прогонувачите од Козбунар се расколебале, и престанале да го следат ранетиот партизан. Во меѓувреме, Герас Цунев успеал да се оддалечи од потерата и се довлечкал до турското село Калаузлија. Пред

да влезе во селото, Герас забележал еден селанец на кој му се доближил и го прашал: „Од каде најбрзо може да се стаса до Струмица“? Селанецот место да му даде одговор, се нафрлил врз Герас, го налегнал на снегот, го врзал и го предал на радовишкиот полски чувар Георги. Падарот го примил Гераса од Турчинот и го предал на полицијата. Герас Цунев успеал да побегне од полицискиот участок во Радовиш и се засолнал под една запрежна кола што се наоѓала во дворот на фамилијата Зајкови (од Радовиш). Тој повторно се нашол во полицискиот участок, од каде бил префрлен на лекување во штипската болница. По заздравувањето на раните, Герас од Штип бил пренесен во Скопје, каде што му била изречена смртна казна и бил обесен.⁴⁸

Од четирите членови на партизанскиот одред преживеал само Ванчо Китанов, кој набргу воспоставил врска со партиската организација во Штип. Разбивањето на партизанскиот одред од страна на полицијата и нејзините соработници од радовишкиот терен не останало без последици. Организираните сили од Штип не успеале да ја реализираат одлуката на МК, според која планината Плачковица требало да биде база за прифаќање на партизаните од Штип и Штипско, од Радовиш и Радовишко и од другите краеве на источна Македонија. Неуспехот за создавањето партизански одред во Плачковица во 1942 година, укажува на ангажираноста на бугарскиот окупатор, кој настојувал по секоја цена да го попречи создавањето на партизански одреди во источна Македонија.

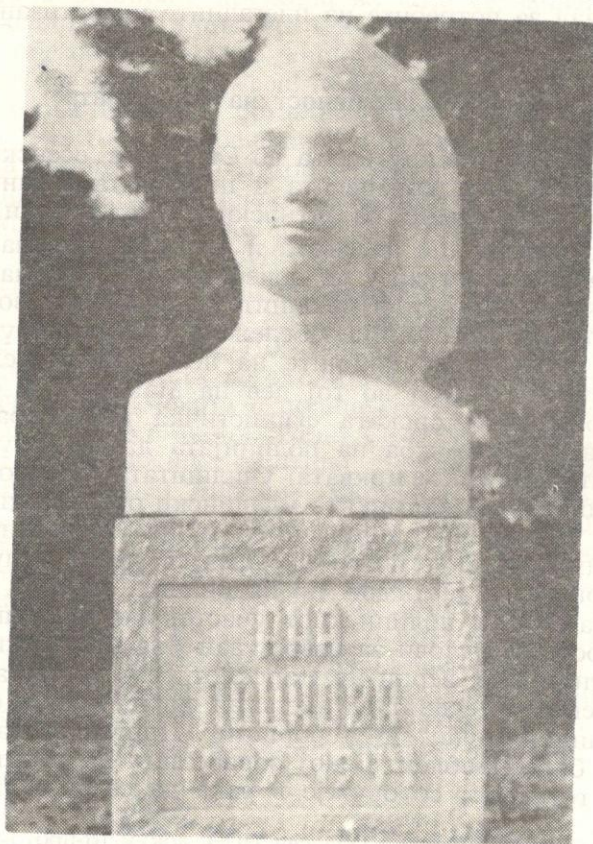
Партиската организација во Штип и Радовиш, а и другите партиски организации во источна Македонија преку примерите на неуспехот на Струмичкиот и Штипскиот партизански одред укажува, дека патот за придобивање и покренување на масите на вооружено востание бил отворен, но тежок и долг. Со оглед на тоа што некои дејства во врска со разбивањето на штипскиот партизански одред се одиграле на радовишка територија, партиската организација во Радовиш, како врска меѓу одредот и базата, исто така, се нашла пред тежок испит. Всушност, по разбивањето на одредот, членовите на Партијата Мито Пупанец, Илија Стевчев и Герасим Атанасов, по кратка постапка биле обвинети и затворени, додека Живко Пауновиќ, и неговата другарка Милка Газепова Пауновиќ биле интернирани во внатрешноста на Бугарија. По ова, работата на партиската организација од Радовиш и Радовишко за подолго време била блокирана.⁴⁹

⁴⁸ Според сеќавањето на Јордан Трајков од с. Шипковица, Радовишко; види го и колективниот труд на Милка Газепова, Вера Христова, Милан Трајков и Герасим Атанасов (трудот е печатен во Зборникот „Струмица и Струмичко во НОВ“);

⁴⁹ Според цитираниот труд на Милка Газепова, Вера Христова, Милан Трајков и Герасим Атанасов, сите од Радовиш;

Активноста на младинските воспитни групи во Радовиш и Радовишко во 1942 година

Пред крајот на 1941 година партиската организација на Радовиш имала 5 до 6 младински воспитни групи во кои биле опфатени 30 до 38 прогресивни младинци. Како и порано, и во 1942 година активноста на младинските воспитни групи се состоела во: учество на проширените состаноци на партиската организација, собирање народна помош во храна, облека, оружје и друго, и што е мошне важно, во периодот меѓу 1941—1942 година младите во Радовиш се спротивставиле на бојата на униформата на организацијата „Браник“ со што го попречиле развојот на оваа окупаторска фашистичка организација. Во Радовиш не е формирана ни студентска корпорација во која требало да членуваат студентите од градот и околицата. Таква организација во 1942 година била формирана во Штип, а оттука требало да се прошири и на Радовишка, Струмичка и Кочанска околица. Акцијата на полицијата и окупаторската власт завршила без успех. И во Штип, каде што била формирана студентската корпорација, таа не била под целосна контрола на

Спомен биста на Ана Поцкова

режимот. Напротив, основачкиот протокол на организацијата укажува на фактот дека штипската студентска корпорација ја раководеле студентите што ја имале довербата на Партијата и масите.⁵⁰

Младинците од Радовиш и околијата, под раководство на Партијата од јули па сè до крајот на 1942 година, кога патиштата на партизанските одреди од Штип и Струмица се вкрстиле на теренот на Радовишка околија, постојано биле во приправност и правеле планови како да им се помогне на партизаните. Во тој временски период средношколецот Милан Трајков се наоѓал во средиштето на тие активности, поради што меѓу првите бил осомничен од полицијата.

Во декември симпатизерите на НОВ и Револуцијата од планинските населби на Плачковица, во границите на можностите, настојувале да ја избегнат мобилизацијата која имала за цел пресметка со партизаните, додека, пак, како што е речено погоре, Дане Трајков, неговиот син Јордан и Стојко Петров се определиле за одбрана и застанале на страната на партизаните.

Младинските воспитни групи во 1942 година продолжиле да собираат народна помош, облека, храна, оружје и санитарски материјал за потребите на илегалците и партизаните.

Засилена активност на полицијата

По големите јулски апсења во Струмица, есенската провала во малешевската, кочанската и штипската организација, а особено по разбивањето на штипскиот партизански одред на Плачковица, како и по апсењата и интернациите на напредни лица од радовишкиот крај во декември 1942 година, може да се рече дека полицијата и нејзините соработници во сите предели на источна Македонија забележале привремен успех. Овие резултати, и пошироко, акциите на целокупниот великобугарски фашистички апарат во тој дел на Македонија, се совпаѓа со времето кога бугарската фашистичка власт прави обиди, поангажирано во служба на полицијата да ги вклучи постојните институции, како: црквата, училиштата, библиотеците, театарот, радиото, фашистичките младински организации и друштва „Труд и радост“, „Илинденци“ и др. За реализирање на овие обемни цели биле потребни, пред сè, време и луѓе кои му биле наклонети на режимот. Во Радовишка околија, по оценка на командантот на полицискиот участок во Радовиш, Петров, наводно постоеле услови за извршување на поставените задачи. Тој и другите луѓе, верни на Царскиот режим, поставиле услови за чистење на теренот од илегални групи, чети и од „банди“ и „разбојнички групи“ и „терористи“. Притоа за вакви акции парите не биле проблем. Секој соработник на полицијата, кој изразува готовност со оружје в рака да се бори против пар-

⁵⁰ ИА — Штип, Фонд — Обласен НОО, документ-протокол на Штипската студентска корпорација од 1г август 1942 година:

тизаните, добивал 3.500 до 4.000 лева месечно, додека за учество во еднодневна акција и борба против „шумкарите“ (како што ги нарекувале партизаните), секој добивал по 150 лева.⁵¹

Од тие причини, во Радовиш и околицата, во периодот од крајот на 1942 до средината на 1944 година, како и во соседните околии, најголемо внимание власта му посветила на човековиот фактор. Имено, имајќи ги предвид природно-географските и етничките одлики на регионот, атарот на околицата бил поделен на 4 помали подрегиони, со по неколку силни упорешта на полицијата и државната управа. Најголем број полицајци и државни службеници биле концентрирани во Радовиш. Тука имало 50 полицајци и до 40 службеници. Покрај нив, власта во Радовиш имала и десетина соработници од редот на месното население: Ристо Шишков, Димитар Урумов, Мујадин Усеинов, Димитар Лозналиев и други. Во пролетната и летната сезона полицијата од градот имала истурена испостава во планинските села: Козбунар, Аликоч и Шаинташ, преку која се набљудувани населбите од реонот на Плачковица. Во летото 1943 година, под покровителство на испробаниот браник Драганов, во Радовиш е формирана Браничка дружина во која се зачлениле 40 ученици и млади работници. Интересно е да се одбележи дека Драганов обезбедил свои заменици на браник во Радовиш исклучително од редот на месната младинска организација. Паралелно со растежот на организацијата на „Браник“, од средината на 1943 година забележана е активноста на фашистичката женска организација „Царица Јоана“ на чие чело стоела Стојка Ципушева. Позасилена активност во тоа време пројавиле и: „Младинскиот црвен крст“, „Труд и мир“, „Илинденци“ и другите организации и друштва.

Мерките и формите на организација на власта од градот во целост била спроведена од фашистичкиот апарат и во општинските центри: Конче, Подареш и Ињево, како и во неколку други населени места на околицата кои имале посебно стратешко значење за војската и полицијата. Такви населени места биле: Ораовица, Смиљанци, Ново Село, Кушкулија, Злеово и Папавница во Подарешка општина; Дедино и Дамјан во Ињевска општина и Горен Липовик, Скоруша и селото Гарван во Конечката општина. Во општинските центри работеле по 10 до 15 службеници и по толку полицајци. Ва зависност од потребите, полицијата отворала свои испостави и во селата. Такви станици за прогон на партизаните и сомнителните лица имало во селата: Смиљанци, Папавница и Дедино. Таму, пак, каде што немало станици, следењето на расположението кај народот и на теренот било препуштено на кметските намесници, бирниците, учителите, полските и горските чувари, свештениците, повратените емигранти од Бугарија, нивните роднини, припадниците на ВМРО итн.

⁵¹ Група автори: „Струмица и Струмичко во НОВ“ (зборник), Скопје, 1983, стр. 396—401;

На врвот на овој огромен и со оружје вешт фашистички организам се наоѓале и со него раководеле: 2 началника, едниот на околинското а вториот на градското управление, 2 секретара-бирници, 1 комесар кој одговарал за снабдувањето на населението, потоа околинскиот полициски началник Кириловски, командантот на градскиот полициски участок Петров, централните и средишните кметски намесници: Костадин Ципушев, Страхил Газепов, Добре Георгиев Иванов, Коста Зарапчиев, Ристо Шуманов, Васил Дацев и други, Секој од месните кметски намесници и бирници, сакале или не, имале обврска да обезбедат најмалку по 5—6 блиски соработници кои имале дозвола да носат оружје. Такви наоружани стражари во 1943 и 1944 година на радовишка територија имало во градот и селата: Конче, Дедино, Папавница, Козбунар, Шипковица, Ново Село, Раклиш, Погулево, Дамјан, Подареш, Гарван и во селото Аликоч. Во последното село живееле само Турци, од чија средина неколкумина се определиле верно да му слижат на великобугарскиот царски режим, но такви се среќаваат и во селата: Конче, Дамјан, Подареш и во градот. Кога на сè ова ќе се додадат и покренатите акции на режимот за формирање контрачети во околицата, тогаш, може да се утврди до каков степен биле попречени можностите за активност на партиската организација, колку препреки требало да премостува таа за да развие активност во 1943 и првата половина на 1944 година. Од тие причини, организираниите луѓе од Радовиш и Радовишко по големите декемвриски апсења не успеале да се поврзат со Партијата од Штип.⁵²

Положбата во Радовиш и Радовишко од средината на 1944 до конечното ослободување на Радовиш и околицата

(Нови пречки пред обновувањето)

Привидната цврстина на полицискиот и државниот апарат на царска Бугарија во Радовиш и Радовишко не можела да се одржува ниту со пропаганда ниту со терор. Народот почнал да ја сокрива стоката што подлежела на реквизиции, не се одзивал на повиците на власта да учествува на свечени собири, прослави и што е многу позначајно не мал број граѓани почнале да ги саботираат разните видови мобилизации што ги спроведувале воените команди, полицијата и околинските и општинските државни власти. Позитивните промени во народното однесување не биле случајни. Меѓу 19 мај и 19 јуни 1944 година во блиската и подалечната околина на Радовиш, на Плачковица дошло до неколку големи оружени судрувања во кои бугарската полиција и војска во Пролетната офанзива претрпела

⁵² Според белешките на авотрот, од разговорот воден во СЗБ од Радовиш со група учесници во НОВ на ден 24 април 1984 година;

неуспех од Осоговската група баталјони и плачковичкиот партизански одред, како што е случајот во борбите на Готен, Ли-сец и др. Радовишани ги слушале и татнежите на оружјето на планината Огражден, кај месноста Палазлија, што се наоѓа на средината меѓу Радовиш, Струмица и Берово. Во оваа фаза од развојот на НОВ и Револуцијата и на најнеупатените слоеви од народот им станало јасно дека вооруженото востание е во полн ек. Ваква проценка на состојбите имале и некои носители на режимот, само што немале слобода тоа и јавно да го искажуваат. Меѓу нив, први попуштиле бугарските учители, кои по завршувањето на учебната година се разотишле по своите домови во Бугарија и немале време повторно да се вратат во Радовиш и околијата. Примерот со учителите со внимание го следеле другите носители на окупаторската власт. Веќе во јули истата година знаци на попуштање на режимот се манифестирале и во бугарската полиција. Некои изјави укажуваат на тоа дека антифашистичко расположение пројавил и началникот на околинското полициско управление Кириловски. Тој не бил сам. Имало и некои други слични примери, но тие биле и останале само како поединечни. Напротив, огромното мнозинство на војниот и државниот полициски апарат во Радовиш, Штип, Струмица и во другите краеве на источна Македонија останале докрај верни на Хитлера и царот бугарски, односно до целосното разоружување. Најзакоравените фашисти, како: генерал-мајорот Никола Алексиев, потполковниците Димитар Јанков и Владимир Минов, мајорите Георги Петров, Евстатиев, Киселички и Писарев, поручникот Куцаров, фетфебалот Аврамов, околинските бирници Иван Христов Дилов и Цоло Цолов, фетфебалот Крум Бардарски, пљачкашот Никола Давидов, агентите Господин Господинов и Петар Гаригори, полициските началници Симеон Попов, Јордан Спасов и Петко Русев, началникот Ангел Костов, комесарот на снабдувањето во Радовиш Николов, командантот на градскиот полициски участок Петров, централниот кметски намесник за лакавичкиот терен Иванов и други, останале докрај верни на круната на царството и на своите германски сојузници. Тие, како и многумина нивни истомисленници на просторот на источна Македонија се виновни за голем број убиства, затворски измачувања, пљачкосување и за формирање на контрачети за прогонување на партизаните.⁵³

По примерот на соседните околии од источна Македонија, активноста за формирање контрачети во радовишкиот крај била доверена на Петар Овчаров, Петар Лакавички и на Мехмед Гаскаров. Иако и тројцата биле докажани луѓе пред режимот, сепак, власта најголема доверба имала во Петар Овчаров. Тој е роден во Одрин, Турција во 1870 или 1871 година. Во 1913

⁵³ ИА — Штип, Фонд — Околински народен одбор — Штип, документ-извештај на истражната комисија од Штип бр. 35 од 17 мај 1945 година; Во истиот фонд се наоѓа и список на фашисти за чии дела сведочи народот од источна Македонија; види и во Народен календар — Обединета Бугарија, Софија, 1941;

година како доброволец во бугарската војска учествувал во опсадата и заземањето на Одрин. Оттука пак како доброволец учествувал во крвавите пресметки меѓу бугарската и српската војска кај Ежово Поле, Штипско, во Брегалничката битка, како и во разни пресметки во радовишкиот и во струмичкиот крај. По завршувањето на блаканските војни, како што стои во воено-полициските извештаи што доаѓале од српска страна, Овчаров со своја чета често можел да се забележи на границата меѓу Струмица и Радовиш. Во 1915 година повторно со бугарските војници дошол во Радовишко, се свршил за една жена по име Гурѓа (Гута) од с. Смиљанци, каде што привремено и се населил. По Првата светска војна повторно се повлекол во Струмица, а оттука во внатрешноста на Бугарија. Во прилог на тоа во еден извештај од 1919 година, упатен до командантот на брегалничката дивизиска област, меѓу другото, е забележано: „Во јануари и април 1919 година во Струмица го имам видено војводата Петар Овчаров кој честопати се губи од Струмица за Горна Џумаја и обратно. Тој секако нема да мирува и ќе врши препади на нашата страна штом ја запоседнеме ние Струмичка околина. Истото Овчаров го правеше спрема нашата граница (во близина на Радовиш) и порано, пред војната. Покрај него во Струмица се наоѓаат и војводите: Брљо од Штип и Јован Белчев од с. Русиново, Малешевско. Не ретко овие бугарски комити се оддавале на грабежи. Меѓу нив се наоѓа и еден комита од Радовиш“.⁵⁴

Во 1941 година, во деновите на безластието, меѓу 6 и 19 април, Овчаров по трет пат се враќа на радовишкиот терен. Се населува во с. Смиљанци а по протерувањето на колонистичкото семејство Горановиќи од с. Ораовица, тој со жена му и ќерка му ги запоседнува куќата, таканаречена кула и имотот на тоа српско доселеничко семејство. Во годините меѓу 1941 и 1944 година, Овчаров, главно, се занимава со земјоделство, но без да ја симне од рамо пушката. Поконкретно, оние луѓе што имале непосредни контакти со него, категорични се во искажувањата дека Овчаров бил непријателски расположен спрема Турците и Србите, верно служејќи на бугарската царска власт. За овие особини на војводата во детали била информирана полицијата во Радовиш, поради што во април 1944 година токму од него е побарано да формира чета за прогонување на партизаните во овој крај. Понудата за формирање чета Овчаров со задоволство ја прифатил. Заедно со својот истомисленик Петар Лакавички, во мај, јуни и првите денови на јули 1944 година подготвиле списоци за состав на контрачета од Смиљанци, Ново Село и другите села на Подарешка општина. По примерот на овие двајца, во исто време обиди за формирање контрачети правеле: Мехмед Гаскаров во селата на Конечка општина и Добре Горгиев во селата на Плачковица. Но, покрај ова, околинскиот управител и командирот на полицијата се застапува-

⁵⁴ Народен музеј — Штип, Фонд — Фотокопирани документи, писмо број 2947 од 13.V 1919 година;

ле за масовно наоружување на народот од радовишкиот крај. Односно, тие предлагале да се испратат на Плачковица поголеми воени единици, да се пополни полицијата со нови кадри, да се обноват сите полициски станици меѓу 1919 и 1941 година, да се организираат контрачети, да се отпуштат кредити, да се наоружат целото население и да се употреби за дејство против „нелегалните групи“ по шумите.⁵⁵

Партиските организации и другите органи на борбата премаат заеднички противмерки спрема окупаторите што сакале да ја задржат власта во Радовиш. Плачковичкиот партизански одред води повеќе успешни борби на Шипковица и некои други места. Раководството на одредот: Димитар Осоговски, Димитар Шутаровски и Мијалчо Иванов, преку партијата дознале дека во селото Смилјанци се наоѓаат Петар Овчаров и Петар Лакавички и дека дошле да врбуваат контрачетници. На ваквата вест одредот го блокирал селото, но војводите успеале да се извлечат и се упатиле кон селото Ораовица. Плачковичкиот партизански одред ја разбива окупаторската општина во селото Подареш. По ова една група од одредот, на 12 јуни 1944 година, во борбата во с. Ораовци го убила Овчаров.

На 13 јули кога плачковичкиот одред заминал за Конче поради убиството на Петар Овчаров, бугарската полиција уапсила 16 селани од Ораовица, меѓу кои биле Нестор Иванов, Атанасов и браќата Никола и Илија Андонови Костадинови. Плачковичкиот одред ја нападнал централната општина во Конче. За овој настан Раде Гогов, помошник на полит. комесарот на IV МНОБ пишува: „На 14 јули во 4 часот, одредот успеа со јуриш да го заземе селото. Конче. Една група ја опкружи општинската зграда. Кметот Иванов срипа од креветот на свршеницата, истрча во дворот со пиштол в рака и викна: Кој иде? Борецот Прошо, кој му тргна во пресрет, а носеше бугарска војничка униформа одговори: Свои! и го испука шмајзерот во него. Се плесна на земја без крик и лелек“.⁵⁶

Во овие акции одредот продолжи спрема селата: Дамјан, Тополница и Супурге. На 22 јули одредот и баталјонот од составот на 2. МНО Бригада во близина на село Шипковица се сретнале со група раководители од составот на III-та македонска бригада, а со наредба на Главниот штаб на ПО на Македонија за формирањето на МНОБ. Од овој состав на 23 јули на Бел Камен, во присуство на Борко Темелковски-Лилјак е формирана IV МНОБ, Штаб на Бригадата во состав: Боро Милев од Штип, Васко Карангелески од Битолско, Кирил Михајловски од Винаца, Раде Гогов од Кавадарци, Васко Златев од Штип и Брана Горчева, исто така, од Штип.

Уште пред формирањето на Бригадата плачковичкиот партизански одред врски со Радовиш и некои планински села на Плачковица ги одржувал преку Дане Трајков, неговиот син

⁵⁵ Раде Гогов Црнеоречки: „Младост плачковичка“, Белград, 1971, стр. 81—82;

⁵⁶ Исто;

Јордан, потоа Стојмен Трајков и Тасе Гигов, четворицата од село Шипковица, Радовишко, но се ползувани за врски и со некои полски села на околицата. По успешните акции на Плачковичкиот партизански одред, а потоа успехите на НМО Бригада во борбите против единиците на 17. бугарска окупаторска дивизија, во Радовиш и Радовишко биле создадени услови за силно активирање на партиски организации. Така група членови на Партијата: Герасим Атанасов, Вејсел Нуманов, Мито Христов, Мито Наќев, Петар Филипов, Коце Трпков и други, како и младинската група раководена од Вера Христова и Милан Трајков воспоставиле врска со партизаните на Плачковица. Некои членови на Партијата од Радовиш пројавиле посебна активност уште во мај—јуни, во Пролетната офанзива, во која се воделе борби и во реонот на Радовиш. За активноста на партиската организација во Радовиш од посебно значење е одлуката, кога е дадека задача Коста Трпков, Димитар Христов, Петар Филипов и Герасим Атанасов преку Стојмен, Дане и Јордан Трајков и с. Шипковица да воспостават врски со борците на Плачковица. Потоа значајна е одлуката на Партиската организација во Радовиш, кога одлучила да заминат во партизани во втората половина на јули, лицата: Коце Трпков, Мито Наќев, Вера Христова, Петар Филипов, Илија Кочев, Здравко Иновалиев, Нико Андонов, Коста Сусинов, Мите Таушанов, Гошо Спасов и Димче Цуцулов. Според некои изјави овие од Радовиш излегле на 20 јули и по 5—6 дена луѓење се приклучиле на IV-та македонска ударна бригада. Партиската организација во Радовиш воспоставила врски со Штабот на Третата оперативна зона, со Обласниот комитет. Во август 1944 година, од Радовиш и Радовишко излегла во партизани нова група борци што ја предводел Александар Симеонов, а на 4 и 5 септември 1944 година и трета група борци од Радовиш и околицата. Меѓу партизаните од Радовиш биле и двајца лекари — Горѓи Камчев и Страхил Панов кои заедно со Дане Трајков се најзаслужените лица во поглед на здравствената заштита на борците што дејствувале на Плачковица.

Дедо Дане Трајков, еден од најактивните соработници во НОБ од с. Шипковица

Тие ги лекувале и чувале ранетите и болните борци, се грижеле за нивната безбедност и ги обезбедувале со лекарства.

Работејќи ангажирано на тој план Дане Трајков не ја дочекал слободата, зашто во јули 1944 година тој бил фатен од бугарските војници и стрелан во близината на с. Козбунар, што се наоѓа во непосредна близина на неговата родна Шипковица.

По превратот во Бугарија на 8 и 9 септември 1944 година во Радовиш и Радовишко, штом се повлекол царскиот фашистички апарат, со целокупната општествено-политичка состојба почнале да раководат партизанските организации и органите на народната власт создадени пред капитулацијата на царска Бугарија. Набргу потоа, на 20 октомври 1944 година во селото Штүрово е формиран првиот Околиски комитет на КПМ за Радовиш. Комитетот го сочинувале: Вејсел Нуманов, Герасим Атанасов, Мито Пупанецот, Вера Христова, Коце Трпков и Пе-

Благој Тошев (1935 г.), секретар на Околискиот комитет во 1944 година

тар Филипков. На конститутивната седница на Комитетот, на која присуствувал и Мијалчо Иванов од Штип, се расправало за моменталната општествено-политичка состојба во градот и населените места во околицјата, потоа за прифаќање во редовите на организацијата на оние членови кои се вратиле од интернација и од затворите на Бугарија, за прием на нови членови во редовите на Партијата, како и за воспоставување мрежа на НОО по селата во кои овој момент тие не биле формирани. По неколку дена истата година, Околискиот комитет на КПМ за Радовишка околица се зголеми од 6 на 7 члена, во составот на Комитетот е кооптиран Благој Тошев, кој истовремено бил избран и за секретар. Едновременно форми-

ран е и Околиски комитет на младинската организација (СКОЈ) што го сочинувале: Вера Христова, секретар и за членови: Морич Романо, Будимка Сарафова, Лубица Дуковска и Кирил Берберов. Во меѓувреме, во Партијата се примени 30 нови членови во градот и по неколку члена во селата: Подареш, Ораовица, Шипковица, Ињево, Покрајчево, Конче, Загорци, Долен Липовик, Ракитец, Скоруша и во селото Гавран. Паралелно со Партијата се шири и мрежата на младинската организација. На листата на младинските активности пред ослободувањето се среќаваат имињата на: Милан Трајков, Илија Кочев, Вала Гајваронска, Вера Поцева, Александар Симеонов, Кирил Донев,

Ванчо Ковачев, Ката Лахтова, Димитар Тренчев, Блажо Туфанов, Софка Ташева и многу други, ученици во IV и V клас на гимназијата и неколку работници. Покрај овие, на листата на младинските активности се наоѓаат и имињата на скоевци од другите околии, како: Ангел Чемерски-Јануш, Гојко Секуловски, Димче Кирациски и други.⁵⁷

Создавање на народната власт и масовно-политичките организации во Радовиш и Радовишко и нивната активност пред и по ослободувањето на околијата

Создавањето на првите НОО на територијата на Радовишка околија е тесно поврзано со имињата на Вера Ацева и Исак Сион. Имено, тие како членови на Третиот обласен комитет на КПМ изработиле план за формирање на НОО за Радовишка околија кој на 28 август 1944 година бил предаден на Петар Филипов и Коста Трпков, партизани од Радовиш. Според тој план се предвидувало: засилување на агитацијата и пропагандата меѓу народот за создавање нова народна власт; подготвување и вклучување на народните маси во вооруженото востание; саботирање на сите економски и политички мерки на окупаторот; палење на архивите таму каде што условите тоа го дозволувале; придобивање на нови борци за излегување во партизани и обезбедување сигурни врски меѓу населените места на околијата и партизаните во Плачковица; за пренос на облека, храна, лекови и други потреби за војската. Споменатите лица од Радовиш, Трпков и Филипов, во исполнувањето на одговорните задачи дејствуваат брзо и ефикасно. Тие по доаѓањето во населените места воспоставиле врски со организираниите членови на Партијата и нејзините симпатизери а потоа создавале НОО, како орган на народната власт. Првите НОО биле формирани во селата: Злеово, Јаргулица, Али Лобаси, Чешме Маала, Калаузлија, Штурово, Кара Лобаси, Худеварлија и Дуруглија. Потоа, меѓу 1 и 6 септември 1944 година, во формирањето на НОО учество зел и Вејсел Нуманов од с. Калугерица. За овие неколку дена НОО биле формирани во селата: Аликоч, Сүпурге, Тополница, Дамјан, Погулево, Ињево, Војславци, Калугерица, а во исто време такви биле формирани и во селата на лавичкиот терен.

На 7 септември истата година, меѓу 11 и 12 часот партизаните влегле во Радовиш. По тој повод бил одржан голем народен собир на кој говореле Стојмен Трајков и Вејсел Нуманов. По говорите бил формиран и општински НОО на Радовиш, во состав: Стојмен Трајков, претседател, Тодор Христов, секре-

⁵⁷ Мемоарски материјали, стенографски белешки (преработен текст врз основа на изјави на учесници од НОВ од Радовиш;

тар и членовите Борис Андонов, Никола Наќев, Атанас Спасов, Драги Спасов, Георги Ташев, Атанас Јанчев, Делчо Тодоров, Славе Таушанов, Васил Сусинов, Миле Камчев, Филип Филипов, Славчо Костурлиев, Шериф Исмаилов, Ахмед Мехмед-Бег, Закирја Аниф, Цветат Сами, Назим Иљазов и Благој Пенев.

Меѓу 7 и 10 септември истата година НОО биле формирани во сита населени места на околијата. Составот на првите НОО бил следниов:

НОО во с. Дамјан го сочинувале: Едип Едипов, претседател, Тодор Костадинов, секретар а членови: Уда Јашаров, секретар, Герасим Миленков, Фено Митев, Елмаз Османов, Хилјази Шакирев, Сулејман Ејупов;

во с. Раклиш: Иван Попчев, претседател, Коста Косев, секретар, а членови: Кољо Попчев, Павле Јанакиев и Милуш Косев;

во с. Долен Липовик: Нико Стојанов, претседател, Петко Коцев I секретар, Таип Реџепов II секретар, а членови: Костадин Петрушев, Младен Мицев, Ибраим Ибраимов-Муго;

во с. Горен Липовик: Дефо Трајков, претседател, Панче Тушев, секретар, а членови: Нацо Трендов, Мите Горгиев и Давид Илиев;

во с. Коџалија: Махмут Али, претседател, Ахмет Али, секретар, а членови: Асан Салиев, Усеин Салиев, Усеин Тахиров, Емин Џемаилов, Сејфула Мехмедов, Мумин Јусуфов;

во с. Тополница: Рушид Ахметов, секретар, Асан Зуберов, претседател, а членови: Неџит Алиев, Шериф Салиев, Вејсел Асанов, Али Шабанов, Далип Салиев, Сулејман Таипов;

во с. Аликоч: Јашар Алиев, претседател, Шакир Шерифов, секретар, а членови: Мустафа Реџепов, Ахмет Асанов, Ибраим Амушев, Усеин Мустафов;

во с. Прналија: Осман Џаферов, претседател, а членови: Јакуп Асанов, Асан Мустафов и Раиф Акифов;

во с. Сунурге: Ибраим Небиев, претседател, Али Џемаилов, секретар и Јашар Османов член;

во с. Ораовица: Милчо Иванов, претседател, Шабан Ахметов, секретар, а членови: Коста Ташков, Благој Илиев, Стоил Донеv, Усеин Шабанов, Исмаил Махматов, Јашар Сулејманов и Ибраим Рашидов;

во с. Калугерица: Исат Рашидов, претседател, Иван Тодоров, секретар, а членови: Лиман Алиов, Керим Шерифов, Васил Бојков, Асан Мустафов и Герасим Николов;

во с. Папавница: Атанас Горчев, претседател, Спасо Иванов, секретар, а членови: Илија Димов и Спасо Христов;

во с. Погулево: Сандо Коцев, претседател, Станоја Лазаров, секретар и Лазар Темов, член;

во с. Калаузлија: Али Шерифов, претседател, Јунуз Шерифов, секретар и Али Елмазов, член;

во с. Загорци: Божин Арсов, претседател, Шпиро Димитров, секретар и Коле член;

во с. Скорупа: Јован Трајков, претседател, Тасо Карамфилов, секретар и Ристо Златков, член;

во с. Гарван: Љупчо Качамаков, претседател, Илија Велјанов, секретар и Геро Вељанов, член;

во с. Ињево: Спасо Андреев, претседател, Никола Андонов, секретар, а членови: Дино Аџијата, Трајан Коцев и Лазар Шутев;

во с. Подареш: Ванчо Богатинов, претседател, Амет Асанов, секретар, а членови: Илија Аџијата, Коле Тасев и Спиرو Донеv;

во с. Јаргулица: Андон Поцков, претседател, Јашар Кемалов, секретар, а членови: Илмија Усеинов и Моне Томов;

во с. Покрајчево: Васил Златков, претседател, Кољо Танчев, секретар, а членови: Боно Илиев, Трајан Стојков и Трендо Митев;

во с. Злеово: Мамут Јашаров, претседател, Сали Мемедов, секретар, а членови: Фети Амедов и Илија Јаќимов;

во с. Сулдурци: Спасо Трајков, претседател, Ѓорѓи Филев, секретар, а членови: Ѓеорѓи Здравев, Серафим Костадинов и Димитруш Ефтимов;

во с. Воиславци: Кирил Николов, претседател, Трајан Караманов, секретар, а членови: Раде Иванов и Тодор Димов;

во с. Козбунар: Трајан Манасиев, претседател, Миле Јанев, секретар, а членови: Тасе Манев и Љубен Крстев;

во с. Шипковица: _____, претседател, Стојко Петров, секретар и Јордан Трајков, член;

во с. Лубница: Коста Донеv, претседател, Атанас Димов, секретар, Методија Стојанов, член;

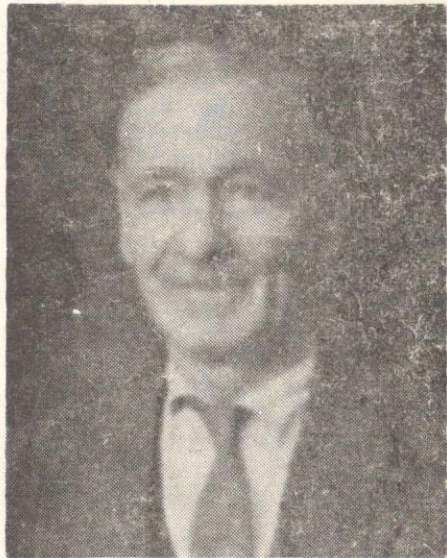
во с. Ново Село: Сандо Стојчев, претседател, Ване Велков, секретар, Дане Филев, член;

во с. Смиљанци: Ванчо Зеленков, претседател, Мито Ѓорѓиев, секретар, а членови: Ирот Иротов и Серафим Димитров;

во с. Конче: Асан Максудов, претседател, Демир Фаик, заменик, Ѓорѓи Стојанов, заменик, Димитруш Манасиев, секретар, а членови: Ѓеорѓи Милев, Таип Алиов, Осман Баро, Благој Јованов, Трајчо Костадинов и Абдураман Абдураманов;

во с. Шаинташ: Борис Аврамов, претседател, Спаско Тодоров, секретар и Ристоман Тодоров, член.

Во октомври 1944 година под покровителство на СК на КПМ за Радовиш е формирана првата месна воена чета во градот која имала задача да ја спроведува мобилизацијата на борци за НОВ, да го штити населението од грабежи и насилства и да обезбедува храна, облека и санитарски материјали за оперативната војска на Плачковица. Нешто подоцна, пак во октомври истата година, Околинскиот комитет на Партијата го создава и првиот Околински НОО за чиј претседател е избран Стојмен Трајков а за секретар Вејсел Нуманов. Тие заедно со членовите на ОК на КПМ, претседателите на МНОО, како и активистите кои дошле на подрачјето на Радовиш по директива на III-от областен комитет на СКМ го сочинувале првиот

*Стојмен Трајков, претседател на
Околинскиот НОО во Радовиш
1944 година*

општествено-политички актив на Радовишка околина кој всушност ги поставил темелите на првите масовнополитички организации и тела, како: НОМСМ, НОФ, АФЖ и други. Во тој однос особено значителна активност пројавиле: Благој Тошев, Герасим Атанасов, Вера Христова, Кирил Донеv, Николина Спасова, Будимка Сараfoва, Ката Лахтова, Милка Несторова, Коста Трпков, Димитар Ристов, Петар Филипов, Ангел Чемерски, Мориц Романо, Димитар Тренчев, Димче Кирациски, Гојко Секуловски, Гонца Камчева, Нада Гозева, Шериф Хасанагов и други (59)

Ослободувањето на Радовиш и околината

За да го обезбедат повлекувањето на своите единици од Грција, Германија во септември 1944 година ја зазеле Струмица и заедно со своите единици од Штип ги запоседнале комуникациите: Дојран — Струмица, Радовиш — Штип — Скопје.

На 18 октомври истата година била формирана Струмичката НОО дивизија, позната како 51-ва НОО дивизија. Еден

⁵⁸ Според прегледот што го подготвил професор Димитар Тренчев за потребите на СЗБ од Радовиш;

⁵⁹ Исто;

ден подоцна, на 19 октомври 1944 година 51-вата дивизија добила наредба од главниот штаб на НОВ на Македонија да го затвори патот на движењето на Германците на правецот: Валандово — Струмица, Струмица — Радовиш, Струмица — Берово и Ново Село, — Струмица, да ја ослободи Струмица да ја затвори границата спрема Грција во реонот на Дојран и Гевгелија. Наредниот ден 51-вата дивизија избила на широк фронт на комуникацијата: Радовиш — Струмица, и тоа: четвртата бригада дејствувала во реонот на с. Сушево, дваесеттата во реонот на с. Дукатино и Радовиш, додека дваесетпрвата дејствувала на просторот спрема селото Добрешинци. Овие бригади од 51-та НОО дивизија во периодот меѓу 21 октомври и 5 и 6 ноември 1944 година воделе значајни борби на просторот во Струмичко и Радовишко. Така, на пример, на 22 октомври 20-тата бригада водела борба преку целиот ден со германска колона која се движела во правецот Струмица — Штип. Во таа борба градот Радовиш на двапати преминувал од раце во раце. Истата оваа бригада во деновите меѓу 22 и 28 октомври ги запоседнала реоните на селата: Ињево и Дукатино од каде што воспоставила врски и со артилериската бригада на 50-тата дивизија што моментално се наоѓала кај клисурата Пилав Тепе. Во борбите против германските војски во кој имало приличен број уби-

Изгорената куќа на 'Ржеви од страна на германскиот окупатор во 1944 година

ени германски војници, за одмазда германските единици го запалиле еден дел од градот (биле запалени 90 куќи и други објекти во Радовиш). Новите германски засилувања го одложиле планираниот напад на македонската војска од 31 октомври за ослободување на Струмица, но ги засилила на комуни-

кациите по кои се движеле германските колони. Акција од ваков вид единиците на 20-та бригада извршиле двапати еднопруго во нас. Калугерица.

На 4.XI 1944 година командата на 51-вата дивизија наредила на 20-тата бригада да се ослободи Радовиш. Борбите за Радовиш траеле од 4 до 6 ноември истата година. Најкрвави биле судирањата кај монополот во кои се заробени 140 германски војници, а запленето е и значително количество оружје и прехранбени продукти. По ослободувањето на Радовиш и околицата, на 6 ноември 1944 година, наредниот ден, на 7 ноември, 20-тата бригада продолжила да ги прогонува Германците во правец на Лакавица и Штип.⁶⁰

Веднаш по ослободувањето на Радовишка околица, новата народна власт преку: управниот, судскиот, финансискиот, здравствениот, културно-просветниот и стопанскиот оддел, како и преку НОО во населените места, ги продолжува започнатите

Група пожарникари во обнова на градот во 1945 година

активности, а во условите на слобода презела и нови активности, како што се: обезбедување на настраданите семејства од војната, подготовки за отворање на првите народни училишта, организирање мрежа на здравствени установи, обновување на

⁶⁰ Според печатени материјали работени врз основа на изјави на учесници од НОВ од Радовиш што се чуваат кај професор Димитар Тренчев;

стопанството, поправка на мостовите, патиштата итн. Во оваа фаза од развојот на НОВ и Револуцијата во Радовишко, како и во другите околии од источна Македонија дошло до првите кадровски поместувања во Партијата и народната власт. Имено, по назначувањето на Стојмен Трајков за претседател на III-от обласен НОО, за претседател на околинскиот НОО за Радовиш е избран Атанас Спасов, за потпретседател Димитар Поцев, за секретар Вејсел Нуманов, а за прочелници на одделите биле назначени Гонца Камчева, Шериф Хасанагов, Тодор Кукутанов, Катерина Сарафова и други.⁶¹

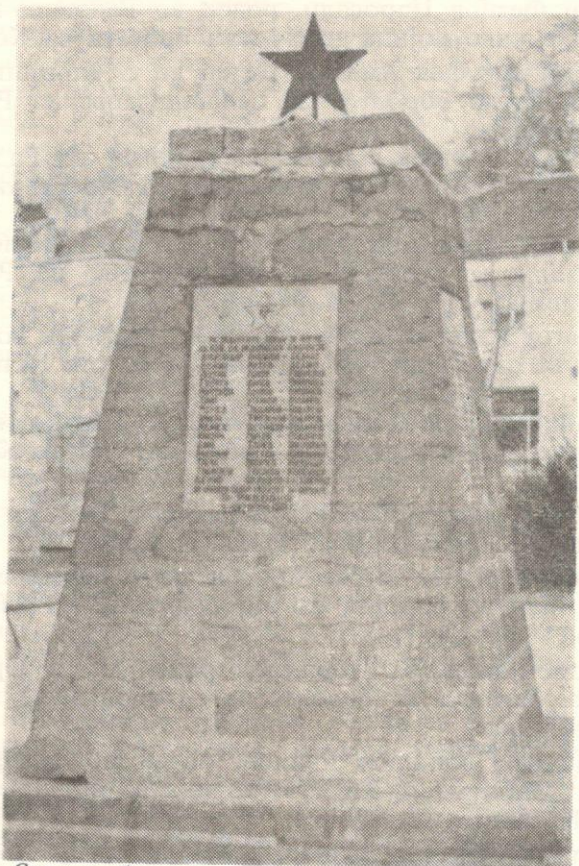
Загинати борци во НОВ и Револуцијата и жртви на фашистичкиот терор од радовишкиот крај во периодот од 1941 до 1945 година

Првите жртви на фашизмот од Радовиш и Радовишко паднале уште на 6 април 1941 година. Од тој ден па до крајот на војната животите ги загубиле:

1. Ариф Алиов Мустафов, роден во с. Калугерица во 1900 година, загинал кај Ежево Поле, Штипско;
2. Ристо Благоев Лактов, роден во Радовиш во 1920 година. Загинал во Пиротско, Србија;
3. Митко Николов Свирков, роден во Радовиш во 1918 година. Загинал на непознато место;
4. Дончо Ристов Ташков, роден во с. Ораовица во 1920 година. Загинал на непознато место;
5. Ефнуш Коцев Лазарев, роден во с. Подареш во 1911 година. Загинал на непознато место;
6. Асан Демиров Рушидов, роден во с. Конче во 1903 година. Загинал кај Ежево Поле, Штипско;
7. Васил Митев Стојанов, роден во с. Дамјан во 1906 година. Загинал на 6 април 1941 година во Штип;
8. Демир Сулејманов Асаново, роден во с. Злеово во 1919 година. Загинал во заробеништво, во Германија;
9. Алим Алилов Селимов, роден во с. Штурово во 1916 година. Загинал во логор во Германија;
10. Гацо Илиев Колев, роден во Ново Село во 1920 година. Загинал во логор во Германија;
11. Ристоман Атанасов Лазаров, роден во с. Скорупша во 1919 година. Загинал дома по доаѓањето од заробеништво од Германија;
12. Никола Коцев Младенов, роден во с. Вратарица, Заечарска околина. Загинал во мај 1941 година;
13. Демир Мамутов Шерифов, роден во с. Хдеверија во 1924 година. Исчезнал во 1944 година;
14. Александар Манев Кукутанов, роден во Радовиш во 1900 година. Загинал на 15.X 1944 година во Радовиш;

⁶¹ ИА — Штип, Фонд — Обласен НОО, документ-писмо бр. 511 од 7 декември 1944 година;

15. Трајчо Ристов Шупорданов, роден во Радовиш во 1907 година, загинал кај Пилав Тапе во 1944 година;
16. Благој Илиев Чанчалов, роден во Радовиш во 1909 година, загинал кај Пилав Тапе во 1944 година;
17. Гошо Ристов Вуков, роден во Радовиш во 1908 година. Загинал на патот меѓу Радовиш и Штип во 1944 година;
18. Наско Трајчев Јакимов, роден во Ново Село во 1877 година. Загинал при ослободувањето на Радовиш во 1944 год.;
19. Мемет Мустафов Гавазов, роден во с. Дамјан во 1907 година. Загинал на 15 октомври 1944 година;
20. Елмаз Османов Саитов, роден во с. Дамјан во 1903 година. Загинал на 15 октомври 1944 година во Радовиш;
21. Ристо Митев Ристов, роден во с. Дедино во 1882 година. Загинал кај Пилав Тапе во 1944 година;

*Спомен-обележје на паднатите борци во НОБ
од радовишкиот крај*

22. Далип Мустафов Османов, роден во с. Тополница во 1926 година. Загинал во Дамјанско Поле во 1944 година;
23. Огнан Малинов Илиев, роден во с. Козбунар во 1919 година. Загинал на 9 јуни 1944 година;

24. Годор Филев Трајков, роден во с. Сулдурци во 1910 година. Загинал при повлекувањето на Германците од Струмица кон Радовиш и Штип во 1944 година;
25. Ристо Александров Досев, роден во Радовиш во 1925 година. Загинал дома од последиците на војната;
26. Јово Пановски, роден во Радовиш во 1926 година. Загинал од последиците на болест добиени во војната;
27. Димитар Туфанов, роден во Радовиш во 1922 година. Загинал од последиците што ги добил во затвор;
28. Коста Кирилов Сусинов, роден во Радовиш во 1922 година. Загинал на 28 април 1945 година во Срем;
29. Анка Тушева Поцкова, родена во Радовиш во 1926 година. Загинала во борбите за ослободување на Струмица на 25.X 1944 година;
30. Али Фетиов Царовали, роден во Радовиш во 1908 година. Загинал како војник на 14-тата бригата во Кочанско;
31. Зејни Јусуфов Амедов, роден во с. Јаргулица во 1916 година. Загинал во борбите за ослободување на Радовиш на 10.X 1944 година;
32. Методиј Тушев Хаџивасилев, роден во Радовиш 1924 година. Загинал на 10.X 1944 година кај селото Никоман, Штипско;
33. Демир Ибраимов Асанов, роден во Радовиш во 1924 година. Загинал во борбите за ослободување на Радовиш на 25.X 1944 година;
34. Благој Јованов Коцев, роден во Радовиш во 1921 година. Загинал во октомври 1944 година, кај селото Истевник, Делчевско;
34. Дане Трајков Танев, роден во с. Шипковица во 1876 година. Загинал на 6 јули 1944 година кај селото Козбунар на Плачковица;
36. Илија Алексов Поцков, роден во с. Раклиш во 1921 година. Загинал на 12 април 1945 година во Срем;
37. Ѓеорги Манев Филев, роден во с. Ораовица во 1919 година. Загинал во борбите за ослободување на Штип на 4.X 1944 година;
38. Мемет Јашаров Ибраимов роден во с. Ораовица во 1925 година. Загинал во борбите за ослободување на Трст на 25.IV 1945 година;
39. Мустафа Јашаров Адилев, роден во с. Ораовица во 1925 година. Загинал на 4.X 1944 година во борбите за ослободување на Кочани;
40. Илами Селимов Асанов, роден во с. Ораовица во 1926 година. Загинал кај месноста Паруца на Плачковица во 1944 година;
41. Раде Трајанов Крстев, роден во с. Шипковица во 1919 година. Загинал на 16.XI 1944 година во Светиниколско;
42. Илија Крстев Трајков, роден во с. Подареш во 1917 година. Загинал на 25 април 1945 година во Срем;

43. Мемет Шерифов Ибраимов, роден во с. Подареш во 1916 година. Загинал во борбите за ослободување на Трст во 1945 година;
44. Кеазим Асанов Мусов, роден во с. Подареш во 1918 година. Загинал на 20.XI 1944 година, во близината на Штип;
45. Таип Османов Усеинов, роден во с. Подареш во 1922 година. Загинал на 10 октомври 1944 година во близината на Штип;
46. Демир Мамудов Шерифов, роден во с. Худаверлија во 1920 година. Загинал во Берово на 9.IV 1945 година;
47. Мите Сандев Ефтимов, роден во с. Јаргулица во 1922 година. Загинал на 20.IV 1945 година во Срем;
48. Ефтим Николов Јованов, роден во с. Јаргулица во 1917 година. Загинал во април 1945 година во Срем;
49. Сандо Ѓоргиев Ефтимов, роден во с. Јаргулица во 1919 година. Загинал во април 1945 година во Срем;
50. Јусуф Кемалов Арсланов, роден во с. Јаргулица во 1924 година. Загинал во април 1945 година во Срем;
51. Ефнуш Колев Стојанов, роден во с. Јаргулица во 1919 година. Загинал во април 1945 година во Срем;
52. Мустафа Салиов Јусуфов, роден во с. Јаргулица во 1924 година. Загинал во април во 1945 година во Срем;
53. Асан Азисов Асанов, роден во с. Кушкулија во 1895 година. Загинал во родното место;
54. Трајан Ставрев Јованов, роден во с. Покрајчево во 1922 година. Загинал во април 1945 година во Срем;
55. Благој Петрушев Ристов, роден во с. Покрајчево во 1920 година. Загинал во април 1945 година во Срем;
56. Таско Андонов Василев, роден во с. Козбунар во 1896 година. Загинал во борбите за ослободување на Струмица во октомври 1944 година;
57. Теодосија Аврамов Трајанов, роден во с. Козбунар во 1916 година, Загинал на Сремскиот фронт во 1945 година;
58. Демир Сулејманов Асанов, роден во с. Злеово во 1924 година. Загинал-исчезнал во 1944 година;
59. Јашар Кемалов Муминов, роден во с. Алилобаси во 1924 година. Загинал во родното место од последиците на војната;
60. Благој Атанасов Николов, роден во с. Дамјан во 1917 година. Загинал во 1946 година од последиците на војната;
61. Омер Шабанов Јашаров, роден во с. Бучим во 1924 година. Загинал на 15 април 1945 година на Сремскиот фронт;
62. Ејуп Шерифов Редепов, роден во с. Бучим во 1918 година. Загинал на 15 април 1945 година на Сремскиот фронт;
63. Исмаил Ибраимов Максудов, роден во с. Тополница во 1922 година. Загинал на 10.IV 1945 година на Сремскиот фронт;
64. Незим Алиманов Нуманов, роден во с. Калугерица во 1919 година. Загинал на 25 октомври 1944 година во борбите за ослободување на Струмица;

65. Лубен Јованов Ацков, роден во с. Габревци во 1916 година. Загинал на 8 ноември 1944 година. Посмртните останки непознати;

66. Коста Јованов Митев, роден во с. Ракитец во 1918 година. Загинал во април 1945 година;

67. Никола Василев Трајчев, роден во с. Конче во 1916 година. Загинал на 20 април 1945 година;

68. Лазо Атанасов Коцев, роден во с. Горна Враштица во 1921 година. Загинал на 13 април 1945 година на Сремскиот фронт;

69. Костадин Илиев Ристов, роден во с. Гарван во 1925 година. Загинал на 11.X 1944 година во Светиниколско;

70. Трајчо Стојанов Илиев, роден во с. Гарван во 1922 година. Загинал на 15 април 1945 година;

71. Алекса Николов Илиев, роден во с. Војславци во 1923 година. Борец во 4-тата Македонска бригада, заробен и одведен во непознат прavec;

72. Божин Митев, роден во с. Ракитец во 1914 година. Загинал на 8 ноември 1944 година во Светиниколско;

73. Александар Атанасов Андонов, роден во с. Дедино во 1920 година. Загинал кај Приштина на 13.VI 1945 година;

74. Левчо Коцев Томов, роден во с. Папавница во 1921 година. Загинал-исчезнал;

75. Атанас Димитров Андонов, роден во с. Габревци во 1922 година. Загинал во 1947 година од последици на војната;

76. Владо Ристо Филипов, роден во с. Скоруша во 1920 година. Загинал на 28 април 1945 година на Сремскиот фронт;

77. Милчо Стојчев Спасов, роден во с. Скоруша во 1919 година. Умрел во Штипската воена болница на 30.XI 1945 година;

78. Добре Пенев Котев, роден во с. Скоруша во 1920 година. Загинал на 28 јули 1947 година;

79. Мумин Демиров, роден во с. Конче во 1906 година. Загинал на 8 јули 1944 година кај Лисец на Плачковица;

80. Исим Алиселимов Пакиов, роден во с. Лубница во 1926 година. Загинал на ден 15 април 1945 година на Сремскиот фронт;

81. Милан Ристов Јованов, роден во с. Дедино во 1924 година. Загинал на 12 март 1946 година од последици на војната;

82. Емин Шерифов Демиров, роден во с. Худаверлија во 1920 година. Загинал во септември 1944 година на Плачковица;

83. Димитар Костадинов Јованов, роден во с. Дукатино во 1918 година. Загинал во април 1945 година на Сремскиот фронт;

84. Китан Арсов Јованов, роден во с. Дукатино во 1919 година. Загинал на 27 април 1945 година на Сремскиот фронт;

85. Владо Атанасов Јованов, роден во с. Радичево во 1921 година. Загинал на 12 април 1945 година на Сремскиот фронт;

86. Анте Јармазов, роден во с. Тавалут, Суботичко во 1894 година. Загинал на 1 април 1945 година кај Теслич — Босна;

87. Јуре Анте Видов, роден во с. Ковачево, Прозорско во 1896 година. Загинал на 9 ноември 1944 година на островот Крк;

88. Тошо Миланов Кумуров, роден во Радовиш во 1920 година. Загинал на 15 септември 1944 година; и

89. Александар Караманов, роден во Радовиш во 1927 година. Загинал на 7 октомври 1944 година во Беровско.⁶²

⁶² Списоци на загинали борци и жртви на фашистичкиот терор од подрачјето на Општина Радовиш кои се чуваат во СЗБ на Радовиш.

Милан ЃУРЧИНОВ

**ЗА ЖИВОТНИОТ И ПОЕТСКИОТ ПАТ НА АЦО КАРАМАНОВ
(1927—1944)**

„И можеби ти ќе дојдеш тогаш
за последен пат на морскиот срт,
(немоќен и студен каде спијам),
прераната да ја колнеш смрт.

А моите усни, насмевнати ќе бидат,
а душата уште ќе живее, велама,
а очите, верувај, самите ќе видат,
и пак со тебе сè ќе делама.“

— — — — —
Ацо Караманов

Поетите, како што ни покажуваа горниве стихови, поседуваат чудесна моќ да ја наслутат својата смрт, но за разлика од другите јасновидци, кога го прават тоа поети. Преточена во нивните визији смртта како да ги губи белезите на трагичен крај и ништавило, станува продолжување на животниот тек, означува почеток на едно подруго траење, — траење на делото што зад себе тие го оставиле. Кога животниот и поетски чин се стопуваат во едно (како кај Рацин и Вапцаров, Коле Неделковски и Мите Богоевски) и кога човек со најскапоценото што го има — сопствениот живот — ќе го потврди она што го кажува и втиснува на хартија и кога тоа ќе се одигра во рамките на прекраткиот живот на еден мошне млад човек, речиси дете (Ацо Караманов имаше само 15 година кога ги испеа горниве стихови, а само две години подоцна неговото зловесто претчувство се оствари), тогаш нема место за двоумење: можеме да бидеме горди што таков еден млад човек постоел, што бил и останал дел од народот на кој му припаѓаме.

Поетот-борец Ацо Караманов е роден на 31 јануари 1927 година во Радовиш, во семејството на Софија и Васил Кара-

манови, поштенски чиновник.¹ Во 1931 година, кога Ацо бил на 4-годишна возраст, татко му го преместиле во Белград каде работел како контролор во поштата. Со тоа започнале честите селења на фамилијата на младиот поштенски чиновник: Валево, Младеновац, па потоа за неколку години да се запре во с. Велико Орашје, каде што Ацо го започнал школувањето. Според сведоштвото на сестра му на поетот, д-р Елена Караманова веќе тука, како ученик на II одделение кај Ацо се разбудила наклоност кон литературата. Тогаш ги сочинил своите први стихови. Тој е одличен ученик и особено се истакнува на часовите по литература. Го полага со извонреден успех приемниот испит и стапува во гимназијата во Смедерево. Таму живее со мајка си само едно полугодие: татко му ќе го преместат, овој пат во Скопје. Од 1937 година, сè до неколку месеци пред смртта, Ацо го помина во овој град за кој се сврзани неговите успеси во учењето, неговото литературно и духовно израснување, бројните другарувања со врсниците, неговото приоѓање и активно учество кон напредното движење. Сето време тие живеат во крајно скудни материјални услови. Во почетокот во сутеренот на куќата во која живеел и напредниот црногорски студент Душко Поповиќ. (Не е исклучено дека од тогаш и потекнуваат првите сознанија кај младиот ученик за марксизмот и за револуционерното движење на КПЈ).

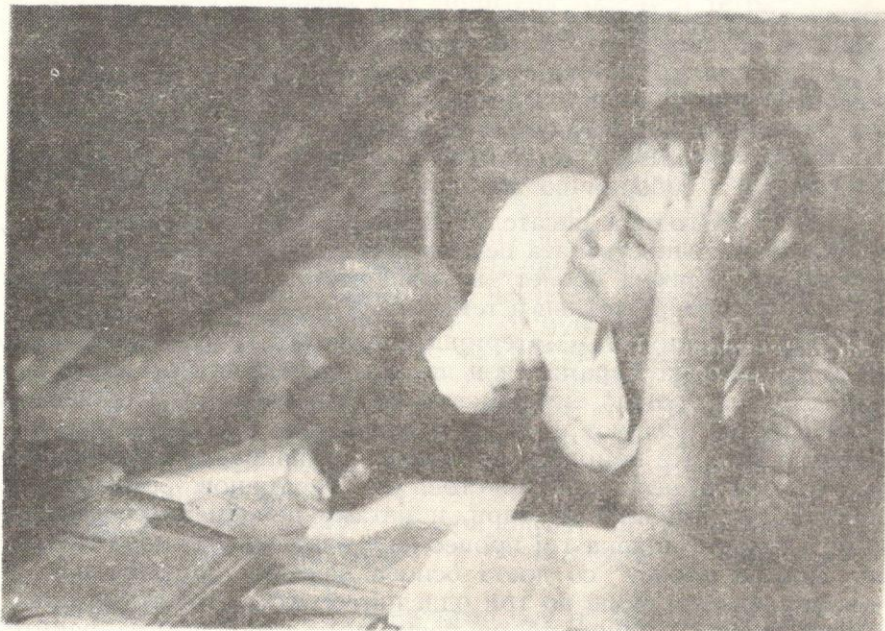
Истакнувајќи се како одличен ученик (неколку пати е награден за своите книжевни состави), Караманов сето свое слободно време го посветувал на својата голема страст кон литературата. Тој читал наврапито, акумулирал опширни знаења од сите светски литератури, подготвувајќи се со упорност и систематичност за својата идна мисија на писател.

„Пишуваше по цели ноќи, се сеќава мајка му. При светлина на ламба, или пак, го отворал резето на шпоретот и така легнат пишувал. Татко му го караше но тој не го слушаше. Беше вонредно упорен. Пред крај забележуваме дека е малку подгрбавен од силното читање и пишување, но немаше таа сила што можеше да го запре да не го прави тоа“.

Во заоставштината на Караманов најдени се голем број тетратки испишани со неговиот стрплив и мунициозен ракопис. Тие претставуваат вистинска неизодлива ризница на фрагменти од светската книжевност. Сè до што можел да дојде како книга младиот гимназист во тие тешки години, не било само прочитано, туку и преку селективни одломки грижливо забележано за да му послужи на идниот писател: од Хомер до Данте,

¹ Според кажувањето на мајката на загинатиот поет, Софија Караманова, презимето Караманов потекнува од дедо му по таткова линија, кој бил фурниџија во Радовиш и го викале Андон Караман. Презимето го добил од Турците кои го нарекле Караман заради неговата изразита костенливост.

од Шекспир до Гете, од Достоевски до Чехов, до Ромен Ролан и Волкер, од Бодлер и Мајаковски, до Јаворов и Крлежа, сè до најновите и нему современи автори. Внимателниот увид во овие тетратки открива дека пасионираниот читател не само што одбира и бележи, туку, прекинувајќи го бележењето, размислува и го искажува својот суд за прочитаното, правејќи бројни ремарки кои зачудуваат со својата остроумност, зрелост и луцидност. При сета разнострана ангажираност, младиот гимназист забрзано учи странски јазици, (француски, руски и германски) по сопствено направен план.

Младиот поет Ацо Караманов, загинат во НОБ

Едновремено, тој се вклучува исцело во работата и акциите на илегалните младински групи, што ги организира КПЈ во борбата со окупациската власт. Во тој дух напишува неколку поетски циклуси кои се исполнети со борбен револуционерен дух и во кои ја воспева големата пресметка со поробувачите и фашизмот, борбата што претстои, револуцијата која по победата ќе го измени од корен животот. Во таа метежна борба, во својата програмска песна „Поет“ Караманов ја гледа вистинската мисија на поетот од неговото време:

„Јас сакам да станам поет-динамит,
поет на борбата
со рафал во душата

1) За лектирата на Караманов види ги статиите „За лектирата на Ацо Караманов“ и „Уште еднаш за Ацо Караманов“ од потписникот на овие редови („Живо и мртво“, „Мисла“, Скопје, 1974.)

устремен напред

кон утрешниот ден

со душа прекалена во тешки борби
во кои само љубовта кон робот татни.

Затоа те љубам само тебе

о бурна борбо, о вриежу силен,

во твоите пазуви нека ме погребат

мене, синот и поетот, огнолик на трудот.“

Лириката на Караманов е полна со искрени, топли, сочувствени акценти. И кога пее за малото дете на големата црна улица, за питачот во тихото ноемвриско утро, за далечниот Цанг Чај Цанг, или за ластовицата што доаѓа од широките гради на земјата Африка, — неговите стихови откриваат еден сензибилен, хуманистички ангажиран и социјално определен поет, кој се отвора кон светот, барајќи меѓу угнетените и поробени луѓе свои браќа и соборци во поривот кон новиот почовечен свет.

Во 1963 година писателот Радивое Пешиќ ја подготви и објави засега единствената печатена стихозбирка на Караманов, — книгата „Црвена пролет“ во која влегоа 39 негови одбрани песни со различни мотиви и темагика.

Таа содржи богат материјал и низа документарни податоци за песните на Караманов и детали од неговиот живот. Книгата „Црвена пролет“ опфаќа само дел од севкупното книжевно творештво на младиот поет. За дефинитивниот обем на тоа наследство сè уште неможе со целосна прецизност да се зборува, зашто нови и непознати текстови на Караманов, останати во ракопис кај неговите другари, и натаму повремено се објавуваат, а сигурно е дека тој процес не е извршен. Радивое Пешиќ во „Црвена пролет“ со доста основа направил поделба на основниот поетски фонд во три одделни тематски групи: во првата под наслов „Нежноста на распеаното утро“ влегоа раните песни на Караманов со нагласено лирска интонираност, во втората („Смев, рани и љубов“) се нашле стиховите со социјални акценти, додека во третата („Црвена пролет“) се застапени борбено-револуционерните песни. Се чини неопходно овде одделно да ја истакнеме подолгата песна „Псалм за м-Лле Лили“, една од најдобрите поетски творби што Караманов воопшто ги напишал. Оваа оригинална и необична песна, исполнета со нескриен критички став и подбив кон граѓанскиот морал претставува јарко сведоштво за предвремената не само поетска, туку и интелектуална зрелост на младиот творец: тој неа ја напишал кога имал само 14 години! Караманов пишувал и стихови со интимна содржина. Тие засега се познати само во ракопис. Но, меѓу неговите позначајни творби, кои ги нема во збирката „Црвена пролет“, особено внимани привлекува поемата „Приказна“ што ја напишал на крајот на 1943 година, пред конечното заминување во Радовиш. Со своите високи уметнички дострели, нејзиното сиже се одвива во зимските скопски улици и засне-

жениот парк кој со своите длабоки сенки и убавини на пејзажите бил омилено сврталиште на Караманов. Со усовершениот и хармоничен поетски јазик и богатата метафорика, оваа поема зборува за вонредните креативни потенцијали на младиот Караманов, особено во последната година од неговиот живот.

Многумина од соборците на Караманов сведочат дека и во кусиот период проведен меѓу партизаните тој ја користел секоја пауза во одморите и со трескава брзина сочинувал нови стихови. За жал, овој фонд на стихови, пишувани на македонски јазик, е бесповратно изгубен. При загинувањето, со телото на мртвиот поет закопана е и уништена големата тетратка, натопена од неговата крв, полна со неговите нови и незавршени стихови.

Караманов работел со еднаков занос и во прозата. Во 1977 година Радивое Пешиќ во „Културен живот“ објавил подолга одломка од неговиот роман „Приказна за трупот со сини очи“. Според забелешките на самиот Караманов, романот го пишувал на своја 14-годишна возраст, кога доживеал остра психичка криза. Врз романот се видливи трагите на извесното влијание од Достоевски (романот „Двојник“), најсаканиот автор на Караманов во тие години. Освен тоа, неговата сложена психолошка содржина е во несомнена врска со душевните тегоби на самиот Караманов во преломните години на пубертетот, што се потврдува од страниците на неговиот дневник во кој се споменуваат доживувањата аналогни на оние што ги има главниот јунак на романот. Познати се и други раскази на младиот Караманов, кои засега постојат само во ракопис. Нивното публикување, заедно со малиот број стихови што сè уште не се објавени во јавност, бездруго ќе придонесат да се заокружи целосно претставата за поетските потенцијали на овој исклучителен млад поет и творец.

На крајот на 1943 година татко му на Караманов бил мобилизиран. Семејството преминало во Радовиш. Таму Ацо ја поминал последната година од животот. Тој бил тесно поврзан со напредната младина од Радовиш и учествувал во низа нејзини акции. Најважната од нив била излегувањето на младите во партизани и мобилизирањето на нови борци за борбените единици на Народноослободителната војска која веќе победоносно ги развивала своите операции за конечното ослободување на татковината. На крајот на август 1944, со група од околу 40 младинци од Радовиш, излегол во партизани и Ацо Караманов. Имало предлози и обиди Караманов да биде повлечен од ударните воени единици, но на тоа самиот решително се спротивставил.¹

¹ Во својата изјава неговиот тогашен младински раководител Милан Трајков вели: „Мене во тоа време ми беа потребни младинци од типот на Ацо Караманов за формирање на младински организации НОМС и СКОЈ. Му предложија на Ацо да остане со мене, а другите да продолжат во боречките единици. Но, тој не се согласи. Сакаше со оружје во рака да се бори со непријателот“.

Ацо Караманов загинал како борец на втората чета, од првиот баталјон на IV-та македонска народноослободителна бригада, во борбата со германските фашисти во ноќта на 7 октомври 1944 година. Според сведоштвото на Ружа Силјанова, негов соборец во четата, тој доброволно се пријавил во извидницата која имала задача да ги разгледа германските положби на височината кај с. Смојмирово, недалеку од Берово. Извидницата наишла на заседа. Започнала престрелка при која Караманов бил тешко ранет. Останал да лежи под една јаболкница. Додека другарите подготвувале носилка да го извлечат, наишле Германците и го изболе со бајонети. Се слушнале неговите гневни и протестни извици упатени до фашистичките убијци. Така херојски загинал младиот и изворедно талентиран македонски поет и борец Ацо Караманов.

Соборниците на Караманов од IV-от баталјон, во чии редови се наоѓал, зборуваат со голема почит и признание за неговото однесување во борбата, за неговото човечно и другарско однесување воопшто. Караманов настапувал на партизанските приредби, рецитирал свои стихови исполнети со револуционерен дух, активно дискутирал на состаноците, објаснувал, ги воодушевувал младинците и младинките-борци, со кои доаѓал во контакт со својата интелигенција, остроумност и широки познавања од најразлични области.

СТОПАНСКИ РАЗВИТОК

д-р Александар СТОЈМИЛОВ

С Т О П А Н С К И Р А З В И Т О К

ОСНОВНИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА СТОПАНСКИОТ РАЗВИТОК ДО ОСЛОБОДУВАЊЕТО

Стопанскиот развиток на радовишкиот простор во минатото е во тесна врска со релјефните својства, климатските влијанија и географско-биолошките диспозиции, од една, и историско-политичките настани и општествено-економските движења, од друга страна.

Од анализата на природните одлики може да се заклучи дека во областа отсекогаш постоеле услови за развиток на редица стопански гранки. Во прв ред тоа се однесува за земјоделството и сточарството, потоа рударството и шумарството. Меѓутоа, педолошкиот состав, силно развиената ерозија на почвата и недоволната количина врнежи, во значајна мерка се јавувале како детерминатори на стопанскиот развој. Значајно влијание врз стопанската активност имала и сообраќајната положба на просторот. Расположен директно на познатиот серски пат, тој секогаш претставувал важна врска помеѓу северна и јужна Македонија, од една, и вардарските и струмичките краишта, од друга страна.

Во врска со општествените фактори, стопанскиот развиток на Радовишко може да се следи од преттурскиот класичен феудализам, преку османскиот феудализам и капитализмот до нашето современо социјалистичко стопанство. Низ сите овие општествени системи различни биле односите помеѓу производните сили и продукционите односи, како и степенот на користењето на природните услови.

За време на класичниот феудализам, особено во XIV век, се знае дека областа била слабо населена. Тогаш за сметка на културниот, повеќе бил развиен природниот растителен свет. Кон крајот на XIV век стопанското искористување на површините се засилило. За сметка на шумите почнале да се шират обработливите површини и да се создаваат таканаречени „требенки“ (1, 103). Аграрните односи биле типично феудалистички.

Најголем дел од продуктивните површини биле своина на феудалните господари, манастирите и црквите, а помалку на одделни селани (2, 207). Така, од еден значаен документ од тоа време, познат под името Кончански практик, дознаваме дека селата Конче, Лубница, Трескавец и Сеништа (денес последните две спомнати села не постојат) биле сопственост на манастирот во Конче (1, 84). Едни од селаните биле отроци — доселени безземјаша, а другите меропси — староседелци.

Со доаѓањето на Турците, облиците на своината во суштина останале пак феудални. Меѓутоа, воведени се и нови форми на управување со имотите. Во прво време преовладувал сплахскиот, а подоцна чифличкиот аграрен режим. Областа била доста густо населена и стопански значително искористувана. Покрај Радовиш, како важно средиште се јавуваат уште и селата Конче и Дамјан.

Во еден одреден временски период дошле до силен израз географско-балканските диспозиции на просторот. Турците многу рано ги забележале овие просторни и прометни карактеристики на Радовишко и се потрудиле брзо да ја населат котлината со свое население. Така, во Радовиш била формирана значајна турска колонија, од Дамјан било начисто раселено македонското население а слична била состојбата и со редица други села. И доселувањето на јуруците од Мала Азија и нивното населување токму на овој простор, најверојатно било од колонизаторско-политички, но во значителна мера и од стопански причини. Со нивното доселување, покрај доста застапеното полјоделство, се зајакнало и сточарството, особено козарството. На јужните падини од Плачковица јуруците основале мали маала среде шумските комплекси. Околу нив со време формирале мали требишта (расчистени места со сечење на шумата) кои, во одделни случаи подоцна се слеале во целина на непошумено пространство. Со тоа се засилила ерозијата на почвата која денеска зазема такви размери што мошне се одразува врз обработливите површини и тешко се спречува.

За време на турското владеење тука настануваат битни промени во аграрно-производен поглед. До нивното доаѓање, поточно во средновековниот период, зрнестите култури, црницата, конопот, ленот и виновата лоза биле единствени културни растенија. За време на турскиот период донесени се бројни културни растенија кои во Радовишко, заради поволните климатски и педолошки услови брзо се одомаќиле и мошне се развило нивното одгледување. Такви биле памукот, тутунот, оризот, пченката, сусамот, подоцна афионот и многу други полјоделски култури кои сè до денеска останале основен столб на земјоделството.

Сепак, според природните услови за стопанството е важно да се наведе дека во овој период тоа не е интензивно. Во наредните периоди, како за време на австро-турската војна или во времето на слабеењето на централната турска власт, стопанската активност значително замрела. Исто така карактеристич-

но е да се одбележи дека при крајот на османскиот феудализам, кога населението почнало да ги откупува турските имоти, земјоделството било нешто понапредно отколку порано.

За развитокот на стопанскиот живот на територијата на Радовишко многу не придонело ни пробивот на капитализмот. Развитокот на неколкуте градски населби во поголеми економски и популациони центри, потоа подобрените сообраќајни врски, како и развитокот на занаетството во Радовиш, дадоа одреден импулс за развитокот на стопанството. Со аграрната реформа, извршена во предвоена Југославија, извесен дел „безземјаша“ се здобиле со земја за обработување. Меѓутоа, не биле ликвидирани големите поседовни имоти а со тоа останале нерешени проблемите во аграрните односи. Структурата на стопанството ја чинеле земјоделството, занаетството и трговијата, додека индустријата била во зародиш. Земјоделството претставувало примарна стопанска област. Меѓутоа, како во цела Југославија, така и овде тоа било крајно заостанато и неразвиено. Начинот на обработката на земјиштето бил примитивен а примената на агротехничките мерки, речиси, непознати. Главно орудие со кое се обработувала земјата било дрвеното рало, па затоа и приносите биле доста ниски. Структурата на земјоделското производство била таква што преовладувале житните култури, а од индустриските тутунот. Иако постоеле услови за развиток и на други индустриски култури, како на памук и афион, сепак тутунот бил тој од чие одгледување државата имала најголема корист, затоа бил и најраширен и давал главен белег на земјоделството. Во периодот помеѓу 1930 и 1939 година просечно годишно од Радовишко се откупувале по 162 тона тутун. Производството на тутун овде било поголемо отколку во Штипско, Велешко или Кавадаречко. Во 1939 година, на пример, овде биле засеани и обрани 33 милиони струкови тутун. Со одгледување на тутун се занимавале 1 898 производители и биле откупени 255 тони тутун (3, 262).

Ваквата значајна застапеност на производството на тутунот овозможила, благодарение токму на него, да се развива и индустријата. Во почетокот таа се занимавала, главно, со откуп и складирање а подоцна се преминало и на ферментирање на тутунот. Така, организиран откуп од страна на државата започнал во 1920 година, а првиот магацин за складирање на тутунот е изграден во 1922 година и имал простор од 1 963 м². Подоцна, во 1932 година бил изграден голем монопол за откуп и ферментирање на тутунот кој имал простор од 4 224 м² (3, 251). Всушност, Радовиш располагал и со други магацини а целиот магацински простор за откуп, прифаќање и ферментирање на тутунот имал 6 187 м². Истата 1932 година била изградена и управна зграда од 1 123 м² корисна површина. Тутуновиот склад служел само за складирање, манипулација и сезонска ферментација на откупениот тутун од монополските органи. Тој не располагал со некои помодерни инсталации или машини. Затоа работата во монополот била доста тешка и непогодна за здрав-

јето на вработените, Сепак, просечниот број на вработените во Монополот, со оглед на тоа дека тој бил единствена државна организација, не бил мал. Во 1940 година тој број во просек изнесувал 354 работници а се движел помеѓу 73 во месец ноември и 672 работника во месец март (3, 258). Сезонската вработеност и лошите услови за работа уште повеќе го влошиле животот на монополскиот работник. Сепак, производството на тутунот одиграле и значајна позитивна улога за стопанскиот развиток на градот. Меѓу другото, тука се создаваат првите индустриски работници, се зародува индустријата, при што со изградбата на монополските простори градот почнал постепено да се шири на југ и да добива нови димензии.

Неразвиеноста на индустријата, наслоените проблеми во земјоделството и неискористувањето на расположливите природни богатства, како и ниското културно-просветно ниво на населението се основните карактеристики на стопанството во Радовишко во предвоениот период. Тоа имало влијание и врз другите нестопански дејности, што сето заедно водело кон низок животен стандард на населението.

За предвоениот период посебно е интересен функционалниот развиток на градот Радовиш, како централно место во областа. Со оглед на тоа дека градот уште во XVII век претставувал кадилак и место во епархијата на Кустендилската митрополија, имало поразвиени функции од другите населби во подрачјето. Во XVIII век во градот се формирало поразвиено пазариште, односно чаршија. Меѓутоа, за неговиот стопански развиток повеќе се знае од XIX век па наваму.

Во спомнатиов век во градот било развиено занаетчиството, додека трговијата била доста жива. Со изградбата на вардарската железница (1873 година) Радовиш стопански напреднал, особено неговата трговија, бидејќи станал локално пазарско средиште и за малешевската област. Имено, населбите од оваа област, како и населбите од Радовишко се снабдувале со разни животни артикли преку градот Радовиш во кој од товарно-истоварна станица Удово со карвани се пренесувала разна стока во Радовиш, а понатаму од него за дел на источна Македонија. Во тоа време во градот имало 10—15 анови и околу 150 дуќани. При крајот на XIX век во него годишно се внесувала стока за околу 25 000 лири, а се извезувало најмногу афион, пченица, овци, козина и др.

Значи, при крајот на XIX век Радовиш стопански било значително развиено место, па затоа и нараснал со околу 6 000 жители. Сепак, неговиот функционален развиток не бил многу изразен, како околните градови, до балканските војни, по нив и меѓу двете светски војни, односно во фазата на исчезнување на чифличкиот режим и кога започнало поинтензивното капиталистичко стопанисување (6, 177).

Одделно по гранки, стопанството во градот Радовиш пред ослободувањето било како што следува: во врска со трговијата најмногу била застапена онаа што се занимавала со откуп и

продажба на житни култури, а Радовиш бил познат житарски пазар за сите околни области. Пред балканските војни житото најмногу се извезувало за Солун, а по спомнатата војна најмногу се извезувало во Штип, откупувано од штипски трговци Евреи. Најпознати житарски трговци биле Илија Зафиров, Христо Константинов, Аци Целадин и други. Освен со жито добро била развиена и трговијата со ситен и крупен добиток. Пред изградбата на вардарската железница трговците годишно, по стариот пат, терале по 10 000 грла овци и кози, и тоа најмногу за Серез. По балканските војни, оваа трговија нешто опаднала и се ориентирала кон Штип и Скопје. Трговијата со волна ја држеле штипските и струмичките трговци кои во градот имале свои агенти и магацини.

Од угостителството добро биле застапени ашчилакот, анцилакот и менацилакот. До балканските војни во градот имало 10—12 дуќани-ашчии. Во градот имало и 5 ана во кои наминувале и караванции со камили, особено од Дојран. Последниот ан работел до 1940 година. При крајот на XIX и почетокот на нашиот век во Радовиш имало 10 меанџиски дуќани. Во нив, покрај пијалак откупуван од тукашните производители, често се продавало и месо.

Пред Втората светска војна во Радовиш имало околу 200 трговци, од кои 8 биле grosисти.

За потребите на селското и градското население добро било развиено занаетчиството. За некои занаети се знае а за некои не се знае точно кога се воведени и кој ги основал. Во минатиот век, како и меѓу двете светски војни, најдобро биле развиени следниве занаети: налбатски, табачки, сарачки, берберски, амутчиски, абаџиски, ковачки, бојаџиски, пушкарски, столарски, шивачки и други. Подоцна, некои од нив, поради конкуренција на индустриска стока, сосема исчезнале. За грнчарскиот занает се знае дека тој не постоел во градот, туку грнчарски производи се донесувале на пазар од селата Ињево и Габревци. До пред Втората светска војна во Радовиш вкупно има 15 разни занаети со 150 дуќани.

Добар дел од градското население се занимавало и со земјоделство, а особено со полјоделство. На градскиот атар, во минатиот век, најмногу се одгледувала пченицата и некои индустриски култури, како афионот и памукот. Добар дел од овие култури биле, при крајот на XIX век, заменети со тутунот, кој зафаќал сè поголеми површини. Пред појавата на филоксерата, лозјата зафаќале значителни површини. Тогаш најмногу била застапена жолтата или „радовишката“ прачка. Повторно тоа почнало да се шири од 1936 година. Овощтарството се развило во почетокот на нашиот век, а најмногу биле застапени сливата и јаболкото. До 1925 година особено добро било развиено градинарството со најголемо производство на кромид и краставици. Освен со полјоделство, некои радовишани се занимавале и со сточарство, како што биле Теохареви и Чаевци, кои имале по 800 грла овци и преку 1 000 грла кози.

Како што спомнавме, Радовиш во минатото не претставувал некое развиено индустриско место. Освен претпријатието за обработка на тутун, кое било основано непосредно по Првата светска војна, во гратчето пред балканските војни имало две шарлаганцилници во кои се обработувало афионово и сусамово семе. До 1910 година постоела и една моторна мелница (6, 183).

РАЗВИТОКОТ НА СТОПАНСТВОТО ОД ОСЛОБОДУВАЊЕТО ДО ДЕНЕС

Радовишката општина ослободувањето го дочекала со голема стопанска заостанатост. Главно занимање на населението било земјоделството, кое се карактеризира со екстензивен начин на обработка на земјата и со многу ниски приноси. Во општината, освен неколкуте приватни занаетчии-ковачи, потковачи, кондурации, кројачи, столари и др., немало никаква индустрија. Уште во првите денови од ослободувањето на земјата, во кое учествувал и народот од овој крај, се започнало со обновување на разурнатото и опустошено стопанство и изградба на нови објекти кои ќе овозможат побогат и подобар живот и истовремено ќе го забрзаат стопанскиот развиток на подрачјето на оваа Општина.

Создавањето на материјалната основа, во прво време на овој период, се извршило со примена на револуционерните форми, санкционирани со тогашните законски прописи, а кои биле насочени кон ликвидирање на приватно-капиталистичката сопственост на средствата за производство и воопшто кон ликвидирање на капиталистичките елементи. Тоа се постигнало со конфискација, национализација, експропријација и со аграрна реформа. Подоцна, значаен придонес кон ова даде и пошироката заедница со доделување инвестициони средства за изградба на разни објекти во стопанството.

Ако го исклучиме периодот од 1945 до 1947 година, како време на обнова, развитокот на стопанството од ослободувањето до денес може да се подели на два периода: период од ослободувањето до 1960 година и период од 1960 година до денес.

Во првиот период, главно, се задржува земјоделското производство со не многу изменета структура и со мали вишоци за пазарот. Во времето на земјоделските задруги и селските работни задруги, кои постоеја до 1952 година, беа изградени задружни домови во, речиси, сите поголеми села. Во градот се формирала занаетчиска задруга, речиси, од сите постојни видови занаети. Меѓутоа, индустрија не постоела така што стопанскиот полет не бил така забрзан. Инвестиционите вложувања од пошироката заедница, главно, биле насочени кон истражување на рудното богатство, и тоа, пред сè, утврдување на резервите на железната руда. Така, испитувачките геолошки

работи во Дамјан започнале уште во 1950 година и биле вршени сè до 1959 година.

Далеку побрз стопански развиток Општината бележи во годините од 1960 година па наваму. Тој подем започнал со отворањето на рудникот „Дамјан“ во 1963 година, потоа со формирањето на работната организација „Декортекс“ во 1964 година, со основањето на земјоделско-индустрискиот комбинат „Радовишко Поле“ во 1966 година, започнувањето на подготовките за експлоатација на бакарната руда во Бучим во 1972 година, и тој процес на засилен стопански подем трае и денеска. Со тоа е создадена материјална основа од фундаментално значење за уште побрз иден развој на стопанството на ова подрачје, а особено на рударството, индустријата и земјоделството. Извршени се значајни структурни промени во стопанството на Општината. Какви се тие промени и каков развиток е остварен во стопанството на ова подрачје најдобро може да се согледа од движењето на општествениот производ, односно народниот доход.

Учество на одделните стопански гранки
во народниот доход

(во милиони динари)

Година	Вкупно	Индустрија	Земјоделство	Шумарство	Градежништво	Сообраќај	Трговија и угостителство	Занаетчиство
1967	14,55	5,57	26,92	1,22	2,44	1,95	5,87	0,78
	100%	12,5%	60,4	2,7	5,4	4,3	13,1	1,7
1977	503,1	114,5	180,8	8,8	93,5	28,8	66,6	7,0
	100%	22,7	35,9	1,7	18,5	5,7	13,2	1,3

Од прегледот се забележува дека најголем дел од народниот доход се остварувал и во 1967 (60,4%) и во 1977 година (35,9%) во земјоделството. Потоа, иако учеството на земјоделството е доста големо, а наспроти него учеството на индустријата значително зголемено од 12,5% во 1967 година на 22,7% во 1977 година, сепак Општината Радовиш и понатаму останува предимно како аграрна општина. Во структурата на нејзиното стопанство, покрај земјоделството и индустријата, во значајна мерка во остварувањето на народниот доход учествуваат и градежништвото во 1977 година со 18,5%, потоа трговијата и угостителството со 13,2% и сообраќајот со 5,7%, додека учеството на шумарството од 1,7% и занаетчиството од 1,3% е сосема незначително.

Во однос на другите општини во Републиката, зголеменото учество на индустријата и воопшто порастот на народниот

доход, ја изменило положбата на Радовишката општина. Така, со остварен доход од 503,1 милиони динари во 1977 година, Општината го зазема 16-тото место меѓу 30-те општини во Ре-

Нова зграда на Собранието на Општината Радовиш

публиката, а во 1967 година била на 20-тото место. Најголем дел од работоспособното население е вработено во индустријата. Во 1978 година, од вкупно вработените во општината, чиј број изнесувал 3 911 лица, 1 525 биле во индустријата. По неа, најголем дел од работната рака ангажираше земјоделството (општествен сектор) — 463 работници и сл.

Вработеност по дејности во Општина Радовиш
(општествен сектор)

Дејност	1970 г.	1978 г.	1980 г.
Стопанство вкупно	1 967	3 283	3 714
— Индустрија	955	1 525	1 876
— Земјоделство	318	463	438
— Шумарство	108	139	159
— Градежништво	139	338	346
— Сообраќај	126	265	362
— Трговија и угостителство	238	434	438
— Занаемство	12	14	16
— Станбено-комунална дејност	71	36	48
Нестопанство вкупно	464	686	652
— Културно-просветна дејност и здравствено-социјална заштита	282	407	427
— Општествени служби	182	221	225
В к у п н о:	2 431	3 911	4 366

За последните десет години бројот на вработените е зголемен за 1 935 лица, или просечно годишно се вработувале по околу 190 работници. Зголемено е и учеството на стопанството во вкупната вработеност, и тоа од 80% во 1970 година на 83% во 1978 година, што е мошне позитивна појава.

Напоредно со развојот на стопанството подобруван е и животниот стандард на населението. Така, додека во 1973 година во просек еден жител на Радовишка општина остварувал општествен производ во висина од 7 500 динари, дотогаш во 1977 година тој се зголемил на 19 109 динари, со што во значајна мерка се приближува кон просекот на Републиката, кој изнесува 22 285 динари.

Ваквиот стопански растеж во значителна мерка е резултат на обилните инвестициони средства што се вложуваат од страна на пошироката заедница на територијата на оваа општина. Така, само за последните четири години, во периодот од 1974 до 1977 година, овде е вложено 1 387 милиони динари, што претставува 3,6% од вкупните инвестиции во Републиката. Меѓутоа, најголем дел од овие инвестиции се вложуваат во капацитетите што се во изградба — отворање рудници, мелиоративни зафати, така што сè уште претставуваат само потенцијална основа за развој на стопанството и дури во иднина треба да се ефектуираат. Со тоа во перспектива се предвидува рударството да добие примарна улога во стопанството на Општината.

1. Рударство

На територијата на Радовишката општина рударството не е нова појава. Тоа било присутно и во минатото. Самото име Маденска Река, јасно укажува дека таа тече под мадени — места каде што има руда, па оттаму и нејзиното име. Меѓу населението постои предание дека тука се вршела и експлоатација на железна руда по пат на миѣње. Меѓутоа, подоцна овој начин на рударење бил напуштен како нерентабилен.

По ослободувањето заедницата вложила значајни напори за истражување на рудното богатство во овој простор. Како резултат на тие инвестициони вложувања во геолошките истражувања што се започнати уште во 1950 година и траат до денеска, на повеќе места се откриени бројни појави на минерални сировини, од кои некои се искористиви за експлоатација. Такви се наоѓалиштата на железо во околината на селото Дамјан, потоа на бакар кај Бучим како и на повеќе други места: Боров Дол, Прналија, Држанци, Почивало, Подареш и Тепе Трло во околината на селото Конче. Во околината на селото Подареш откриено е присуство на нуклеарни сировини но со незнатни резерви, а кај селото Дедино, исто така, има резерви на јаглен. Покрај рудните појави на повеќе места, во атарот на селото Раклиш се јавува и термоминерална вода. Сето тоа јасно говори и укажува за тоа дека инвестициите во рударските истражува-

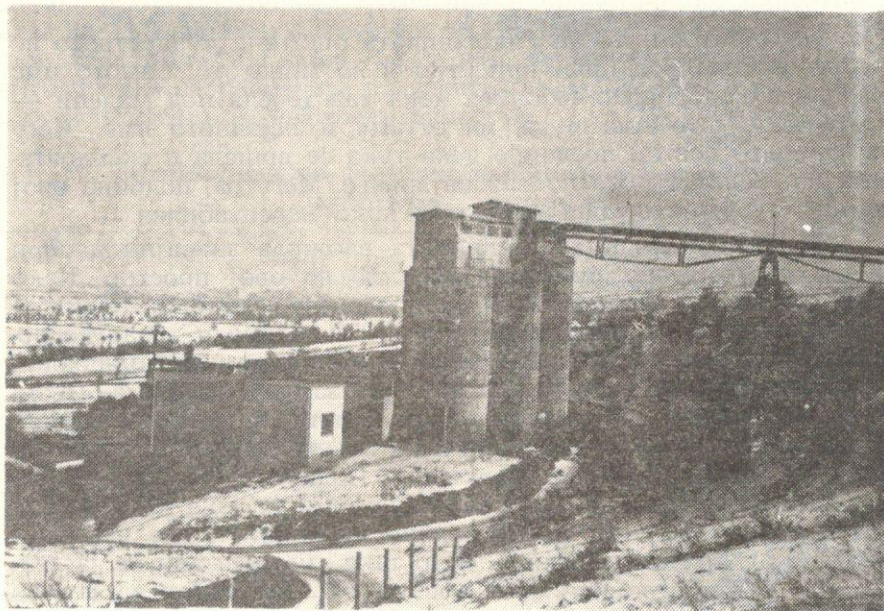
ња се оправдани, откриени се значајни рудни резерви и со право се очекува рударството во иднина да игра важна улога во развојот на стопанството.

Рудник за железна руда „Дамјан“. — Рудникот „Дамјан“ се наоѓа 12 км западно од Радовиш, во непосредна околина на селото Дамјан, по кое го добил и своето име.

Многубројните траги на рударска дејност во оваа област укажуваат на тоа дека подрачјето на рудникот „Дамјан“ по рударството било познато уште за време на средниот век. Овде тогашните рудари ја одбирале најбогатата руда, и тоа не само површински туку се спуштале и до 100 метри под површината.

Во периодот меѓу двете светски војни повеќе е истражуван локалитетот „Шопур“, додека во „Дамјан“ бил направен само еден истражен поткоп кој не доспеал до рудната зона.

По Втората светска војна, првите геолошки истражувања започнале уште во 1948 година, кога од страна на Геолошкиот завод во Скопје е изработена геолошка карта на пошироката околина на „Дамјан“. Меѓутоа, пообемни истражувања на железната руда започнале во 1950 година, а систематските истражувања во 1953 година. Овие истражувачки работи траеле до 1959 година, кога биле обезбедени доволно елементи за изработка на инвестиционата програма, бидејќи напоредно со рударско-геолошките истражувања биле вршени и технолошки испитувања на рудата. Наредната, 1960 година, започнала инвестиционата изградба на рудникот а завршила во 1963 година, кога и официјално на 22 декември истата година бил пуштен во редовно производство.

Детал од рудникот „Дамјан“

Проектирањето на индустриските објекти ги извршил Проектантскиот завод за металургија во Белград и Проектантското биро на Железницата од Скопје. Како консултанти учествувале и странски фирми од Западна Германија и Шведска.

Објектите ги изградила Градежната работна организација „Пелагонија“ од Скопје а монтажата ја извела електро-механичката работилница на Скопската железарница. Така е изграден рудникот за отворен површински коп на железната руда и флотација со сепарација за обогатување на сиромашната руда. Вкупните средства инвестирани за опрема на рудникот изнесуваат околу една милијарда стари динари, додека вредноста на изградените објекти и опремата изнесувала над 3 милијарди стари динари.

Рудното лежиште „Дамјан“ се јавува во вид на рудна зона која се протега во должина од околу 800 метри, со пад од 150 до 250 метри и има дебелина на оруднување од 10 до 30 метри. Создадена е на контактот помеѓу андезити и палеоген флиш кој е претставен со конгломерати, песочници, глинести шкрилци, лапорести глинци, лапорести варовници и варовници. Оруднувањето настанало во постарата фаза на терцијарот — вулканизам. Минералниот состав на рудата е магнетит, хематит и лимонит, како главни, и пирит, халкопирит, ковелин и малахит, како споредни минерали. По пат на селективно откопување и тријажирање се добива концентрат со содржина на железо од 52 до 54%. Експлоатацијата на лежиштето се врши со дневен коп и се експлоатира главна богата магнетитно-хематитна руда со 52% Fe. Во почетокот на експлоатациониот период просечното годишно производство се движело околу еден милион тони раскривка и 70 000 тони руда. Подоцна тоа производство се намалило така што во последните години се движело како што следува:

Производство на железна руда во рудникот „Дамјан“

	1980	1981	1982	1983
Руда (а) во тони	38 810	33 130	30 228	18 071
Руда (б) во тони	4 392	3 894	21 337	8 131

Рудникот „Дамјан“ е ООЗТ, здружен со Рудници и Железарница „Скопје“ во Скопје и претставува самостојна организација со своја претсметка, произведен план и самоуправни органи. Од почетокот во рудникот беа вработени вкупно 200 работници, претежно квалификувани и висококвалификувани. Подоцна машинската единица флотација, поради негативни резултати во работењето, во 1967 година прекина со работа, така што и бројот на вработените е намален на 170 лица. Тој број вработени е задржан до денеска.

Рудникот претставува значаен стопански објект во општината и неговото постоење е од витално значење за нормалното работење на Скопската железарница. Затоа сега се прават поголеми напори за продолжување векот на рудникот преку откривање нови резерви на железна руда, а такви има во пошироката околина на рудникот, особено на просторот помеѓу селата Дамјан и Шопур.

Рудникот за бакар „Бучим“. — Систематската и континуирана работа на геолозите во нашата Република по Втората светска војна и примената на најнови и најсовремени методи во истражувањето на минералните сировини овозможува изнаоѓање на неколку нови лежишта, меѓу кои значајно место заема бакарното наоѓалиште „Бучим“. Тоа се наоѓа на околу десетина километри северозападно од Радовиш, на левата страна од патот Штип — Радовиш, во непосредната околина на селото Бучим.

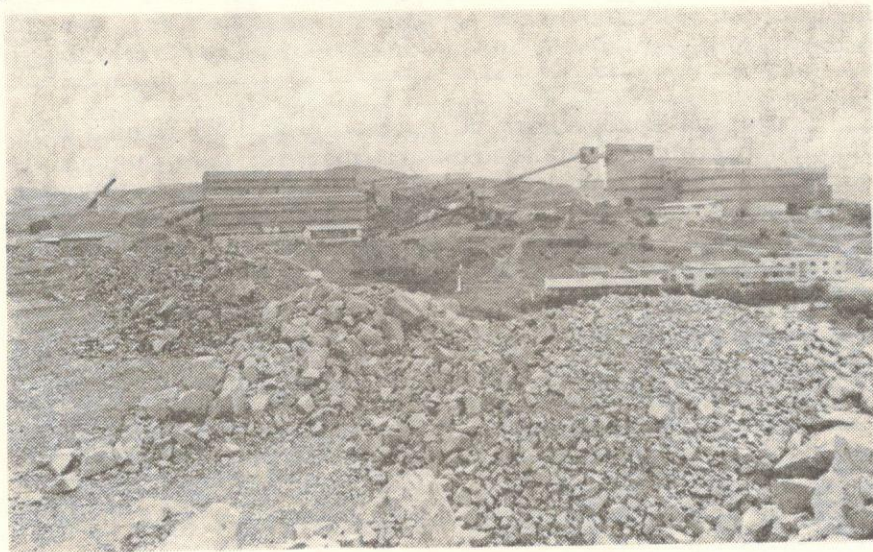
Борбата на човекот на оголените ридови на Плачковица овде трае долго време, со децении. Првото сознание за присуството на бакар во околината на Бучим го дал пионерот и основоположникот на југословенската географија и геологија Јован Цвиик, во почетокот на нашиов век. Неговите констатации подоцна ги потврдиле геолозите, и тоа Ј. Галиќ во 1929 година и Ф. Тучан во 1936 година. Меѓутоа, првите конкретни чекори за определувањето на вистинските резерви биле преземени во 1955 година, односно по ослободувањето, и траат до денес. Во овој прв период, кој траел од 1955 до 1961 година, во 1958 година биле извршени дупчења до 200 метри длабина, а во 1960 година била направена и истражна шахта до длабина од 40 метри заради проверка на претходно добиените резултати. Притоа било установено дека се работи за нископроцентна минерализација чија содржина во просек изнесува меѓу 0,4 и 0,5% бакар. Ваквите содржини во тие години не се третирали како економски значајни и се сметале како содржини кои не ќе можат во моментот да ги задоволат барањата на технологијата. Од тие причини понатамошните истражувања на бучимската минерализација биле прекратени. Потоа следи пауза во истражувањето, која траела до 1965 година.

Во 1965 година започнало комплексно истражување на целиот металогенски регион кој зафаќа површина од околу 150 км². Како резултат на новите комплексни истражувања била изработена детална геолошка карта 1:10 000 чии автори се Т. Иванов, С. Величковиќ и Ѓ. Чулев, и детална програма за понатамошни истражувања. Во 1972 година била подготвена инвестициона програма, а на 28 јуни истата година била оформена работна организација рудник за бакар во основање „Бучим“. По извршување на подготвителните работи, одобрување на инвестиционата програма, обезбедување финансиски средства, во 1976 година започнала изградбата на рудникот кој бил завршен во 1979 година, додека со редовно производство започнал во 1981 година.

Во изградбата на овој мошне сложен објект учествувале повеќе работни организации од нашата Република и земјата. Така, концепцискиот проект на рудникот и флотацијата бил изработен во САД, а главните изведбени проекти ги изработиле Институтот за бакар „Бор“ и Рударскиот институт од Скопје и проектнтските организации на „ФАКОМ“, „Гранит“ и „Маврово“. Градежните работи ги извеле „Македонијаинвест“ со своите членки и нивните кооперанти: „Гранит“, „Маврово“ и „ФАКОМ“ од Скопје, „Искра“ и „11 Октомври“ од Куманово, „Прогрес“ од Штип, „Руен“ од Кочани и др. Монтажата е дело на „ФАКОМ“ од Скопје, „Електромонтажа“ од Охрид и „Благој Давков“ од Скопје. Изработката и монтажата на транспортниот систем ја извеле „Челик“ од Крижевци и „Искра“ од Куманово, а монтажата на крановите „МИН“ од Ниш. Монтажата на главните и помошните трафостаници ја извршиле „Раде Кончар“ од Скопје и „Електромонтажа“ од Охрид. Во изработката на дел од домашната опрема зел учество и рудникот „Межице“ од Словенија.

Со изградбата на рудникот, доверена на наши работни организации се потврдува досега повеќе пати изнесената констатација за нив дека располагаат со висококвалитетен кадровски и материјален потенцијал и се способни да изведуваат и вака специфични и тешки објекти.

Досега во изградбата на „Бучим“ се вложени 1 686 445 000 динари. Од нив 595 624 000 динари или 35,1% се домашни кредити од Стопанска банка Скопје (Фонд за неразвиени подрачја), Југобанка од Скопје и „Челик“ од Крижевци. Странски кредит во висина од 1 101 821 000 динари или 64,9% е добиен од банките во Вашингтон, Сан Франциско, Лондон и ГДР, стоков и финансиски кредит.

Дел од копот и зградата на рудникот „Бучим“

Од досега извршените работи за отворање на рудникот се дознава дека бакарносното рудно лежиште се наоѓа во близината на границата на двете тектонски единици вардарска зона и српско-македонскиот масив. Непосредната околина на рудникот геолошки се состои од прекамбриски гнајсеви кои се јавуваат во неколку вариетети и заземаат, речиси, 80% од теренот. Во помали димензии во комплексот се јавуваат микашисти и амфиболитски шкрилци. Според петрографскиот состав, овие карпи се детерминирани како андезити и трахиандезити.

Во лежиштето засега се утврдени четири рудни тела: централно рудно тело, кое формира прстен околу трахиандезитскиот пробој, и три помали рудни тела: Чукар, Вршник и Бунарцик, кои се јавуваат во облик на леки. Во врска со минеролошкиот состав, рудата ги содржи следниве минерали: халкопирит, пирит, магнетит, рутил, хематит, пиритин, молибден и др. Најзначаен руден минерал е халкопиритот. Меѓу споредните минерали застапени се: халкозин, ковелин, малахит, азурит, самарден бакар и др. Средната содржина на сулфиден бакар во лежиштето изнесува 0,42%.

Рудникот за бакар „Бучим“ денеска се наоѓа во редовно производство. Се предвидува со површински коп да се активираат рудните тела Чукар, Вршник и Бучим и тоа по фази. Планираното производство по фази е следново:

Производ.	Един. мера	„Чукар“ I фаза	„Вршник“ II фаза	„Бучим“ III фаза
руда	т.	3 720 000	5 400 000	7 200 000
бакар метал	т.	21 000	23 983	21 669
злато	кг.	463	695	950
сребро	кг.	846	1 802	2 400
железен концентрат	т.	—	—	108 000

Бројот на вработените во рудникот во 1983 година изнесува 750 работници. Производниот капацитет на рудникот изнесува 5 милиони тони руда годишно. Во 1983 година произведени се околу 7 637 тони бакар, 874 кг. злато и 924 кг. сребро. Во 1984 година се очекува да се натфрли ваквото производство, а вкупниот приход да изнесува околу 450 милијарди стари динари.

Производство на бакар, злато и сребро во рудникот „Бучим“

	1980	1981	1982	1983
1. Бакар во тони	6 900	5 024	7 888	7 637
2. Злато во кг.	245	253	657	874
3. Сребро во кг.	70	227	764	924

Изградбата на рудникот „Бучим“ е првиот чекор на валоризацијата на суровинскиот потенцијал на бакарна руда во нашата Република. Досегашните геолошки истражувања потврдија дека во СР Македонија постојат над 20 локалитети со бакарна руда, а „Бучим“ се очекува да биде онаа работна организација која развојот на оваа рударска гранка ќе го повлече напред и ќе овозможи и ова природно богатство да биде ставено во служба на човекот. Производството на бакар од рудникот „Бучим“ овозможи зголемување на производството во производните капацитети во Републиката посебно на фабриката за каблови во Неготино и „Купрум“ од Скопје, како и изградба на нови преработувачки капацитети. Во тој комплекс во иднина се предвидува и изградба на валавница за бакар и леарница за обоени метали, како и сопствена топилница за бакар во Бучим. Со тоа ќе се заокружи технолошкиот процес за производство на бакар во овој регион. Сегашните и идни зафати овозможија раѓање на нова индустриска гранка во Македонија, а со тоа го забрзаа развојот на радовишкото и македонското стопанство.

2. Индустрija

Тргувајќи од потребите за побрз развој на стопанството и подигање степенот на тој развој на едно повисоко ниво, напорите и на пошироката заедница и на самата општина во изминатиот период значително беа насочени и кон развојот на индустријата. Тоа е последица и на фактот што преку индустријализацијата се обезбедува побрз развој на производствените сили, се зголемува вработеноста, се изменува социјалната и економската структура на стопанството и населението, се зготемува националниот доход и животниот стандард на луѓето и сл.

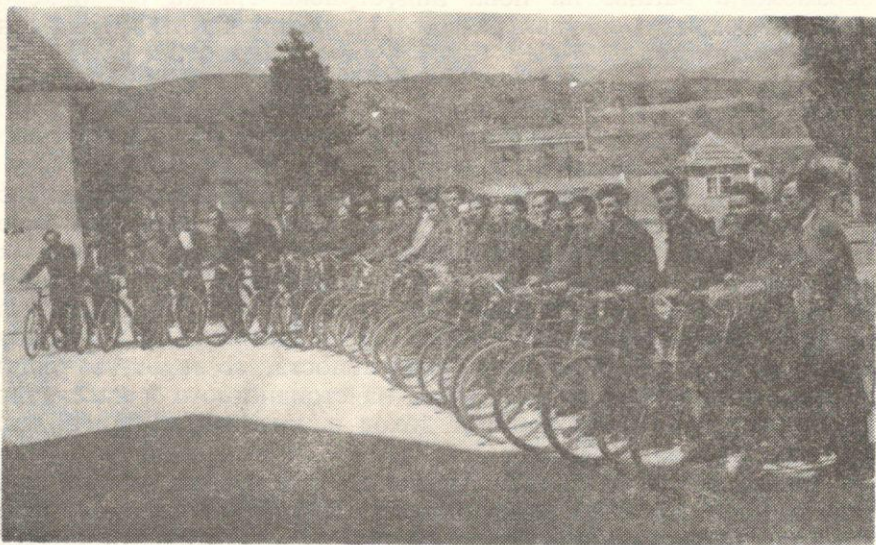
Како резултат на инвестиционите вложувања, покрај проширувањето на тутунската индустрија која постоеше и пред војната, во повоениот период се разви и текстилната индустрија. Така, денес според обемот на ангажираноста основни фондови во стопанството (во 1966 година 32%, а во 1976 година 59,1%), индустријата со рударството се наоѓаат на прво место. Тие ангажираат и најголем дел од работната рака. Во 1970 година 39,5% а во 1980 година 42%.

Иако во досегашниот развој на индустријата не се искористени сите потенцијални можности, односно достигнатиот степен на индустриски развој не е соодветен на потенцијалните природни и демографски можности, сепак таа значително го покренала развојот на Општината во целина.

Се предвидува и во иднина индустријата да игра улога на основен фактор во стопанскиот развој. Се очекува таа да стане не само директен туку и индуциран фактор за развој на општината. Моделот на индустријализацијата од денеска изразито

трудоинтензивен и производството за широка и репродукциона потрошувачка ќе се трансформира во комбиниран капитално-интензивен модел на индустриски развој на Општината. Во структурата на индустриското производство се планира доминантно место да има примарната обработка на бакарните и железните руди, полупроизводите на обоената металургија, а од текстилната индустрија производството на тешки декоративни ткаенини.

Работна организација за производство, обработка и промет на тутун „Јака“. — Работната организација „Јака“ е најстара индустриска организација во Општината. Преку неа се поставени темелите на индустријализацијата на општината. Долги години претставувала единствена индустриска организација а и денеска е една од најважните.

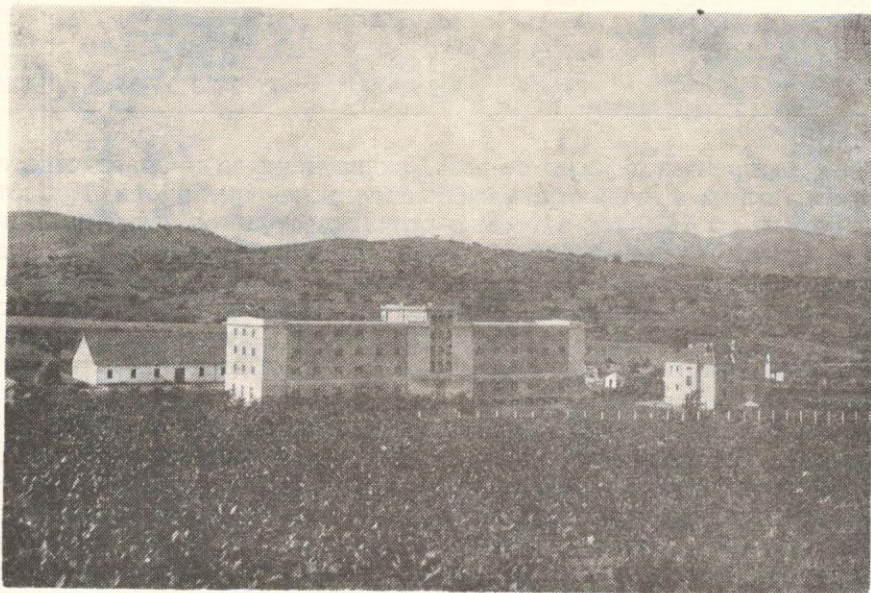
Работници на „Јака“ со велосипеди (1946 г.)

Оваа работна организација за прв пат почнала да работи во 1920 година под името „Дуванско стовариште“. Во 1930 година Стовариштето било подигнато на повисок ранг при што била основана „Дуванска станица“, која како таква работела до почетокот на Втората светска војна. Веднаш по ослободувањето, Работната организација продолжила да работи и се викала „Државно претпријатие за тутун“. Во 1949 година, со решение на Министерството за финансии на Југославија била пререгистрирана како „Претпријатие за обработка на тутун“ — Радовиш, за подоцна уште неколку пати да го промени името и конечно денеска да работи во состав на „Југотутун“ — Здружена работна организација — Скопје, „Јака“ — Радовиш.

Откупот, сместувањето и манипулацијата на тутунот во прво време се вршел во приватни згради. Првите магацински објекти биле изградени во 1922 година, а биле проширени и изградени нови во 1932 година. Така, работната организација во првиот период на работење располагала со магацински простор од 6 187 м² а во нив биле инвестирани 52 814 динари капитал

Во периодот од ослободувањето па наваму, главно, се вршело модернизација на магацинските простори но изграден бил и модерен феризавод, а денеска во фаза е изградба на уште еден магацин.

Во 1978 година работната организација располагала со основни средства во вкупна вредност од 105 милиони динари, или изразено во објекти: 3 магацини со капацитет за сместување на тутун од 3 500 тони, феризавод со 12 комори и капацитет за ферментирање на обработен тутун од 558 тони месечно, административна зграда со простории наменети за општествена исхрана и амбуланта, пункт во Лаковица со капацитет за откуп на суров тутун од 10 тони дневно, и зграда во Стар Дојран за одмор и рекреација на вработените, со капацитет од 75 легла.

Стари и нова зграда на „Јака“ во Радовиш

Организационата поставеност на работната организација е таква што нормално се одвива процесот на прометот и обработката на тутунот. Целокупното работење се врши преку следниве работни единици: сезонска ферментација, манипулација, вонсезонска ферментација со завршни работи, служба за одржување и заедничка служба. Ваквата организациска поставеност овозможила денеска да се реализираат и максимални финансиски резултати во работењето, а притоа бројот на тутуно-

производителите, засеаните површини под тутун и производството на тутун постојано се зголемува.

Преглед на откупен суров тутун по години во Работната организација „Јака“ од нејзиното формирање до денес

Година	Број на производ.	Засеани површини во ха	Откупен суров тутун во кг.	Вредност на откупен тутун	Просечна цена по 1 кг.
1923	1597	530	318 456	29 563 35	0 09
1930	1848	403	255 800	49 920 00	0 20
1935	711	88	75 800	7 450 00	0 11
1940	2315	400	357 900	81 210 00	0 23
1945	746	73	79 285	73 427 08	0 93
1950	1047	627	316 799	272 070 92	0 86
1955	4644	1550	1 057 271	3 381 569 44	3 20
1960	3238	749	395 309	2 385 613 73	6 03
1976	4978	2589	2 834 526	128 314 358 19	45 26
1978	4989	2389	2 929 450	159 247 315 14	54 46

Од прегледот јасно се забележува дека во производството и откупот на тутун се јавуваат неколку осетни падови. Првиот се јавува по 1930 година кој е резултат на поголемата економска криза што тогаш владеела. Всушност, како резултат на неа во 1934 година дури и не се откупило тутун туку тој бил запален. Второто опаѓање на откупот, а со тоа и на преработката на тутунот, се јавува во 1945 година, што е последица на војната, а третото во шесеттите години како резултат на ниските откупни цени.

Во последните години бројот на производителите на тутун е стабилизирани на околу 5 000, засеани површини на околу 2 500 хектари, а откупот на суров тутун на околу 2 900 000 кг. Напоредно со тоа стабилизирани е и количината на ферментиран тутун на околу 2 500 000 кг годишно, додека вредноста на вкупниот приход што го остварува работната организација е во постојан пораст. Така, во 1960 година таа реализирала вкупен приход од 7 милиони нови динари, во 1977 година тој приход се зголемил на 194 милиони, за во наредната 1978 година да достигне бројка од 261 милион динари. Тој приход го реализирале 285 вработени, од кои 7 се со високо образование, 9 со више, 33 со средно, а другите се квалификувани работници.

Ваквиот подем на производство и преработката на тутунот овозможи да се зголеми животниот стандард на поголем број домаќинства во Општината. „Јака“ секоја година ги помага индивидуалните тутунопроизводители во производството на тутун.

Таа ги снабдува со семенски материјал, со вешатчки губриња и заштини препарати а го авансира производството. Освен тоа им дава на тутунопроизводителите разна опрема за производство на тутун на кредит, како пумпи за наводнување, трактори и сл. Големо внимание се обрнува и врз зголемување на општествениот стандард на директно вработените. Така, во рамките на работната организација постои ресторан за општествена исхрана, сопствено одморалиште и др.

Работната организација за фармацевтско-козметички производи „Јака — 80“. Во 1980 година, во фармацевтската индустрија на СР Македонија се појави уште една работна организација. Тоа беше „Јака — 80“ во Радовиш. Во почетокот таа се занимаваше само со производство на високо протеинско-дијатетска храна, а потоа започна и производство на козметички производи.

Благодарение на конјунктурноста на производите од оваа Работна организација на пазарот, таа брзо се развиваше и денеска веќе израсна во солидна фармацевтско-козметичка фабрика во која работат 160 работници. Производството се одвива во два одсека, и тоа: оддел за протеинско-дијатетска храна и оддел за козметички производи.

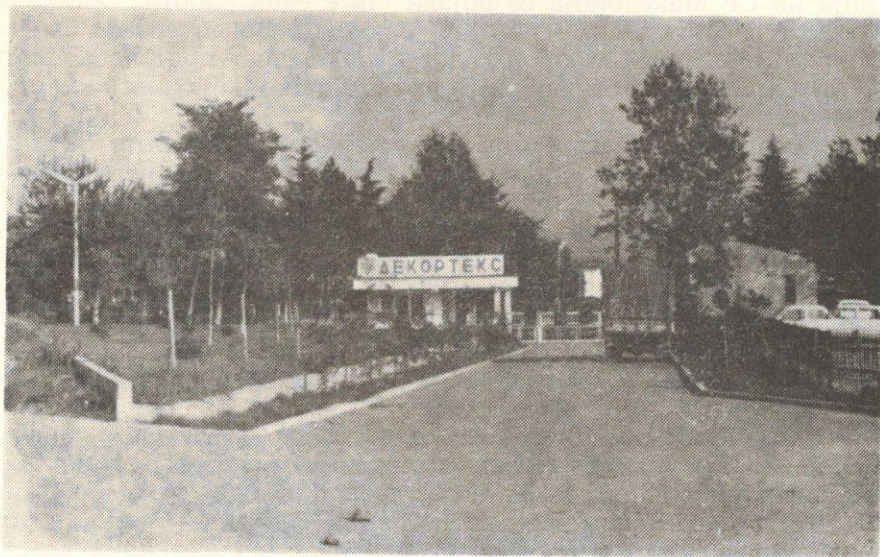
Во првиот, главно, се произведуваат производите „Минибал“, „Опстипал“, „Белокал“ и „Алла“, а во вториот оддел производите „Валете“ и „Ријана“ кои претставуваат медицински шампиони.

Фабриката веќе има воспоставено добра деловна техничка соработка со повеќе сродни фирми во земјата и во странство. Со развојниот план во иднина се предвидува таа да се ориентира и кон планташко производство на лековити билки, потоа нивна преработка и производство на чисти супстанции во доменот на фитопрепаратите.

Работна организација за производство на декоративни и плиш ткаенини „Декортекс“. — Оваа работна организација била формирана во 1960 година, кога започнала и изградбата на фабриката. Кон крајот на 1964 година фабриката била пуштена во пробно, а наредната 1965 година и во редовно производство.

Развојниот пат на оваа работна организација која е единствен претставник на текстилната индустрија во Општината, е мошне сложен и тежок. Меѓутоа, благодарение на големата упорност на вработените и помошта од пошироката општествена заедница, сите досегашни тешкотии успешно се совладани, и од обична ткајачница овде израсна современа и модерна текстилна фабрика. Така, позначајни години во досегашното постоење на фабриката се 1970 година, кога „Декортекс“ влегол во составот на сложената организација „Интекс“ од Скопје, со што и е овозможено да ги усогласува своите развојни програми и производството со сите членки на оваа најголема работна организација на текстилната индустрија во нашата Република. Потоа во 1972 година е извршена првата модернизација и реконструкција на фабриката, така што, покрај постојниот машински

парк од 100 разбои, набавени се уште 10 автоматски машини за ткаење на плиш-ткаенини, една автоматска сновалка, две машини за подготовка на суровини, две машини за доработка на плиш-ткаенини и изградена е и предадена во употреба современа зграда. Наредната реконструкција и проширување на фабриката е извршена во 1976 година. Тогаш е извршена замена на дел од стариот машински парк, а монтирани се нови автоматски машини за гладок плиш, потоа 18 машини за плиш, 4 машини за подготовка на суровини и изградена е нова хала со целокупна нова опрема за доработка на плиш-ткаенини.

Текстилен комбинат „Декортекс“

Ваквите зафати на планот на модернизацијата на фабриката овозможиле таа постојано да го зголемува бројот на работниците, производството и приходот. При нејзиното основање бројот на вработените бил само 50 работници, за време на пробното производство 270 работници, а по првата фаза на модернизацијата и проширувањето во 1972 година 540 работници. Денес во неа работат 552 работника, а по бројот на вработените фабриката е најголема работна организација во Општината.

Перманентно е зголемувано и производството. Така, во 1965 година во „Декортекс“ биле произведени 437 560 метри лесни декоративни ткаенини, во 1969 година 922 333, а во 1977 година 1 444 578 метри ткаенини, и тоа 659 975 метри лесни декоративни ткаенини, 201 247 метри мебел-штофови, 580 300 метри гладок плиш и 3 056 метри плиш. Во оваа година се реализирани и максимални финансиски резултати, односно вкупен приход од 96 293 786 динари.

Извршената модернизација и воведената современа технологија овозможи широк асортиман на висококвалитетни произ-

води. Фабриката, покрај тоа што своите производи ги пласира на домашниот пазар, дел од нив веќе редица години ги извезува и на странскиот пазар, а особено во СССР, потоа во Финска, Камерун, Ангола, а се чинат напори и за извоз на западно-европскиот пазар.

Фабриката, во границите на своите можности, вложува напори и за подобрување на општествениот стандард на работниците. Така, во рамките на работната организација работи современ ресторан за општествена исхрана на работниците, а се прават и напори за обогатување на културно-забавниот и спортскиот живот на вработените.

За одбележување е што во поглед на перспективата, во „Декортекс“ сметаат дека треба и во иднина да се шират и развиваат. За тоа веќе постојат и подготвени перспективни планови во кои е предвидена изградба на предилница за сопствени потреби. Со тоа ќе се докомплетира производниот процес на Фабриката, ќе се создадат услови за зголемување на вработеноста и проширување на производството.

3. Земјоделство

Радовишката Котлина отсекогаш била позната по своето развиено земјоделско производство. Пишуваните документи и преданија говорат дека некогаш радовишкиот крај бил познат производител на жита. Во средниот век во околината на Радовиш, како и во сливот на Крива Лакавица, имало големи насади на лозја. За време на турското владеење овде е воведено производството на тутун, памук и афион. Нивното производство особено се раширило во периодот меѓу двете светски војни.

Пространите пасишта на околните планини овозможувале да се чува голем број добиток. Познато е, на пример, дека Властите во летните месеци ги дотерувале своите стада за паша на Плачковица. Меѓутоа, и полјоделството и сточарството имале природен карактер и биле екстензивни.

По ослободувањето, покрај за развојот на рударството и индустријата, перманентно се вложувани напори и за развојот на земјоделството. Од почетокот тоа е правено преку формирањето на селски работни задруги, подоцна преку разни видови олеснувања и помош што пошироката заедница ја давала за зголемување на земјоделското производство и во општествениот и во приватниот сектор на земјоделството. Особено е обрнато внимание за изградбата на мелиоративни системи и создавање услови за наводнување на обработливите површини. Како резултат на тие напори денеска на територијата на општината се изградени една поголема водна акумулација „Мантово“ и 6 помали брани за наводнување, од кои се наводнуваат околу 660 хектари обработливи површини. Се очекува со доградбата на детална каналска мрежа на системот „Мантово“ ваквите површини значително да се зголемат. Педолошките и климатските

услови за развој на земјоделството се значително поволни, меѓутоа, врнежите не се така обилни, поради што и потребата од наводнувањето е сè поголема. Затоа на неа се обрнува така големо внимание.

Од 73 480 хектари површина, колку што зафаќа Општината, на надморска висина од 300 до 900 метри се наоѓаат 77,2%. На таа надморска висина, главно, се сместени и обработливите површини. Бонитетната вредност на обработливата површина, која во 1978 година изнесувала 16 622 хектари, по катастарски класи е како што следува:

Класи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Вкупно
Површини во %	0,6	6,6	10,6	18,7	22,1	20,1	14,1	7,2	100%

Се забележува дека најголем дел од обработливите површини се од IV, V и VI класа. На нив се паѓаат 60,9% од вкупните обработливи површини во општината. Според податоците од 1978 година од 16 622 хектари вкупно обработлива површина, 15 010 хектари биле под ораници и бавчи, 433 хектари под овоштарници, 741 хектар под лозја и 438 хектари под ливади. Од засеаните површини, најголем дел биле под жита со 3 829 хектари, потоа следуваат индустриските култури со 2 938 хектари, градинарски култури со 577 хектари и на крајот доаѓаат фуражните култури со површина од 560 хектари. Од житата најзастапено е производството на пченицата — 2 126 хектари со вкупно производство од 25 586 мц. Од индустриските растенија најмногу е присутно одгледувањето на тутунот. Во 1978 година со оваа култура биле засеани 2 323 хектари и остварено производство од 24 594 мц. Со ваквото производство Радовишката општина го зазема третото место во одгледувањето на тутунот помеѓу општините во Републиката. Пред неа се само Прилепската и Струмичката општина. Во вкупното производство на тутунот во СР Македонија Радовишката општина учествува со 10,70%. Се цени дека најголем број од жителите на општината се занимаваат со производство на тутун. При ова треба да се има предвид дека овде исклучително се одгледува ориенталски, ситнолисен и високоароматичен тутун од типот „Јака“. Неговото производство при најповолни почвени и климатски услови не надминува 120 килограми по еден декар.

Интересно е да се спомне дека Радовишката општина и по застапеноста (1 180 ха) и по производството на афион (6 160 мц), исто така, се наоѓа на трето место во однос на сите општини во Републиката. По одгледувањето на афион таа доаѓа единствено по Титовелешката и Штипската општина.

Во Радовишката општина доста е развиено и овоштарството. Вкупниот број овошни стебла на територијата на Општината изнесува околу 75 000. Меѓу нив најзастапени се сливите

со 26 000 стебла, потоа следуваат јаболката со 24 000 стебла, крушите со околу 8 000 стебла, оревите со 6 000 стебла и др. Во последните години се чинат напори за проширување на насадите со праски во што се постигнати солидни резултати. Нив денес ги има околу 6 700 стебла.

Лозарството во Општината не е многу развиено. Вкупната површина под лозја денеска изнесува околу 730 хектари. Од нив 469 хектари се во индивидуална сопственост. И годишниот принос на грозје не е голем, кој се движи околу 18 000 мц, односно по 0,6 мц по лоза, што е под просекот во Републиката (2,1 мц).

Во Радовишката општина и во минатото и денеска сточарството е добро застапено. Сточниот фонд на општината го чинат околу 33 000 грла овци, 10 000 грла говеда и 2 000 грла свињи. Од разните видови добиток, се забележува опаѓање на бројот на овците, кој во 1970 година изнесувал 41 000, а зголемување на бројот на говедата, и тоа од 7 000 во 1970 година на 10 000 денеска. Всушност, Радовишката општина има поголем потенцијал за развој на сточарството. Оттаму произлегува потребата од поголемо ангажирање на заедницата за пасиштата, а особено на службата за развој на индивидуалното производство преку давање кредити и други форми за помагање на развојот на оваа стопанска гранка.

Сточарско вообичаено славје „Премуз“ на атарот од селото Козбунар

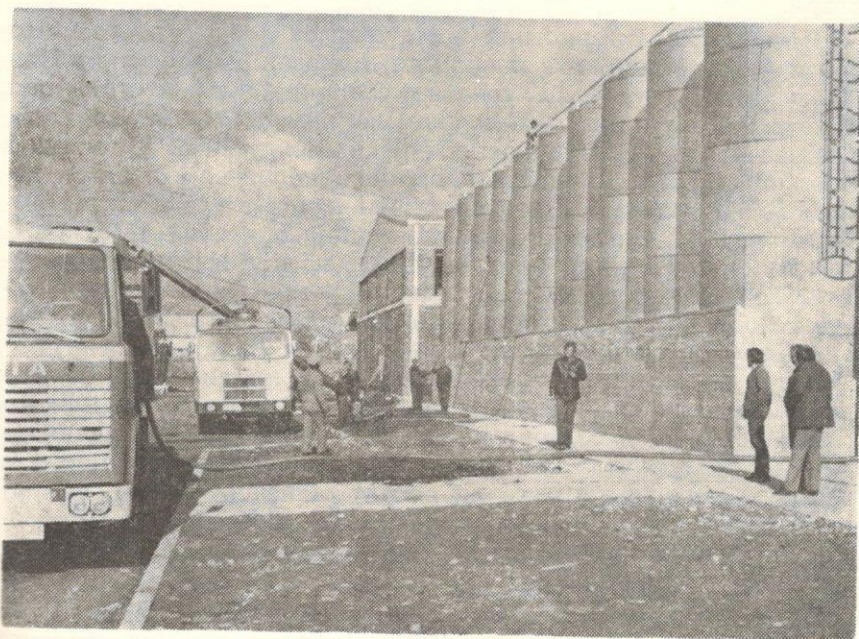
Во анализата на земјоделството се забележува дека земјишните капацитети релативно екстензивно се користат, дека е присутен процесот на деаграризацијата и намалувањето бројот

на земјоделското население и др. Меѓутоа, постои и тенденција за воведување на поинтензивна производствена структура, односно одгледување на високодоходни и трудоинтензивни култури. За нив Општината има и потенцијални можности и компаративни предности. Мошне е интензивен и процесот на воведување механизација во обработката на земјата. Така, само од десетина трактори во шеесетите години во Општината, денеска има вкупно 650, од кои само 47 во општествениот сектор, а 603 во индивидуалниот. Особно голема трансформација се очекува да изврши доградбата на хидромелиоративниот систем „Мантово“. Преку него ќе се овозможи наводнување на значително поголеми површини а со тоа ќе се измени и производствената структура и ќе се зголеми количината на производството.

ЗИК „Радовишко Поле“. — Земјоделско-индустрискиот комбинат „Радовишко Поле“ е формиран на 1.IV 1966 година со интеграција на шест работни организации. Од нив три биле од Радовиш, и тоа Земјоделското стопанство „Благој Туфанов“, Мелиоративно-општинската станица, и Земјоделската задруга „Напредок“, а другите три од селата Ињево, Дамјан и Воиславци. Подоцна во еден период настанува дезинтеграција, кога во Комбинатот остануваат само земјоделското стопанство од Радовиш, Мелиоративно-општинската станица и земјоделската задруга од Воиславци. Меѓутоа, повеќе земјоделски задруги работеле со загуба, па се појавила потреба од нивно санирање, а излезот бил најден во нивната интеграција со Комбинатот. Така, кон Комбинатот се интегрирани задругите од Ракитец, Конче и Ињево како и земјоделската задруга од Радовиш. Во 1974 година ЗИК „Радовишко Поле“ извршува реорганизација на своите работни единици и од 8 работни единици направени се три производни ООЗТ и една заедничка служба. Денес во Комбинатот постојат следниве основни организации: ООЗТ „Лозаро-винарство“, со работните единици во селото Злеово, ООЗТ „Благој Туфанов“ со работните единици Мост и Конче, ООЗТ „Кооперација со промет“ и заеднички служби.

Комбинатот располага со околу 1 000 хектари обработлива површина, на која најмногу се одгледува пченица-годишно на околу 400 хектари, потоа сончоглед на околу 100 хектари, јаболкови насади на 100 хектари и лозја на 200 хектари. На другите површини се одгледуваат уште: бостан, пченка, луцерка и други култури. Со проширување дејноста на Комбинатот се зголемувал и бројот на вработените во него. Така, додека во 1966 година работеле 157 работници, во 1970 година нивниот број се зголемил на 247, за во 1978 година да достигне бројка од 437 вработени. Комбинатот се наоѓа во постојан подем со перманентни инвестициони вложувања кои во последните три години изнесуваат над 28 милиони нови динари, и со постојано реализирани позитивни финансиски резултати. Вкупниот приход во 1976 година изнесувал 82 милиони динари а во 1978 година 92 милиони динари.

Перспективни развој на Комбинатот е насочен кон подигање на нови лозови насади, нови овоштарници, односно постојано ширење на материјалната база, како и проширување на кооперацијата со индивидуалните земјоделски производители.

ЗИК „Радовишко Поле“

4. Шумарство

Површината на шуми и шумско земјиште во Радовишката општина изнесува 59 879 хектари, или 81,46% од вкупната површина на општината. Од оваа површина 42 177 хектари, односно 57,38% се под шуми а преостанатата е необраснато шумско земјиште, односно пасишта. На еден жител се паѓаат по 1,63 хектари шума.

Во општествена сопственост се наоѓаат 37 553 хектари, а во индивидуална 4 624. Најголем дел од шумскиот фонд отпаѓа на сочувани шуми — 21 256 хектари и на грмушници — 17 246 хектари, потоа следуваат лисјарски шуми — 2 254 хектари и деградирани шуми 1 420 хектари. Вкупната дрвена залиха на шумите изнесува 1 487 088 м³, од кои на општествените шуми отпаѓаат 1 328 990 м³, а на приватните 158 098 м³.

Најголем дел од шумскиот фонд се наоѓа помеѓу 500 и 1 000 метри надморска височина (29 788 ха). Помала е распространетоста на шумите помеѓу 1 000 и 1 500 метри (7 200 ха), а најмала над 1 500 метри надморска височина (270 ха). Во тој простор, главно, се наоѓаат високопланинските пасишта. Во Општината има шуми и под 500 метри надморска височина. Тие

зафаќаат површина од 4 919 хектари, но во голема мерка тоа се деградирани шуми. Покрај лисјарските шуми, кои зафаќаат површина од 42 137 хектари, на територијата на Општината има малку и иглолисна шума. Таа се протега на површина од 40 хектари.

Посебна карактеристика на шумскиот фонд е во тоа што значаен дел од шумските површини е уреден. Така, денеска на општинското подрачје се уредени следниве шумско-стопански единици: 1. Сладушник, 2. Конечка Планина, 3. Смилјанска Река, 4. Сирова—Готен, 5. Плачковица—река Ложија и 6. Радовишка и Ораовичка Река. Вкупната површина на уредените шуми изнесува 30 548 хектари. Меѓутоа, значаен дел од шумското земјиште е необраснато. Неговата површина изнесува 17 702 хектари или 24,08% од вкупната површина на шуми и шумско земјиште. Тоа во голем дел се ерозивни терени, кои многу негативно се одразуваат за развојот на земјоделството. Затоа во целиот период од ослободувањето па наваму се вложувани огромни напори за пошумување на голините. И на тој план досега се постигнати значајни резултати. Само за периодот од 1973 до 1977 година вкупно се пошумени 352 хектара, или просечно годишно се пошумуваат по 70 хектари. Уредувањето на порите и заштитата на земјиштето од ерозијата имаат за цел, покрај другото, да ги заштитат и мелиоративните системи и да го облагородат просторот. Затоа во досегашното пошумување најмногу се засадени борови насади.

Шумско-индустриски комбинат „Плачковица“. — ШИК „Плачковица“ е формиран во 1960 година, кога е интегрирано шумското стопанство „Плачковица“ со дрвно-столарското претпријатие „Готен“. Инаку шумското стопанство „Плачковица“ е основано веднаш по ослободувањето. Всушност, работната организација за стопанисување со шумите постои во целиот период од ослободувањето до денеска. Основната дејност на Комбинатот во годините по основањето била експлоатација на шумите, нивна обнова и производство на мебел и режана граѓа за потребите на населението. Во 1970 година дојде до интеграција на Комбинатот со транспортното претпријатие „6 ноември“, кое продолжи да постои како посебен погон и да врши услуги на другите погони. Во наредните години со специјализација на работната организација за производство на столови а особено со зголемување на производството се јави потреба од деловна соработка со некои поголеми организации во Републиката. Таква соработка денес е воспоставена со сложената работна организација „Македонија дрво“ од Скопје, со што се создадени објективни услови за пласман на производството не само на домашниот туку и на странскиот пазар.

Денеска во ШИК „Плачковица“ работат три основни организации на здружен труд и една работна заедница Секоја од нив претставува заокружена производна економска единица и има самостојно финансирање. Денес Комбинатот го сочинуваат следниве ООЗТ:

- ООЗТ Стопанисување со шуми,
- ООЗТ фабрика за столици и маси,
- ООЗТ транспорт и шпедиција и
- РЗ заеднички служби

Основна дејност на овие организации на здружен труд е одгледување и обнова на шумите, нивно искористување, производство и продажба на дрво и производи од него, производство на амбалажа од дрво, производство на режана граѓа, производство на столови и маси, транспортни услуги на основните организации на здружен труд и редица други заеднички услуги и др.

Во почетокот во Комбинатот работеле 120 работници, а денес нивниот број изнесува 430, со што оваа работна организација се вбројува меѓу поголемите во Општината.

Во ООЗТ „Стопанисување со шуми“ се вработени 140 работници кои стопанисуваат со површина од над 37 000 хектари со шума и годишно реализираат вкупен приход од околу 26 милиони динари. Покрај сечата тие вршат и пошумување и градат шумски патишта. Годишната сеча изнесува околу 60 000 м³ и на територијата на Општината веќе имаат изградено околу 60 км шумски патишта, со што сите шуми веќе се отворени за експлоатација.

Најголемо ООЗТ во рамките на ШИК „Плачковица“ е фабриката за столици и маси. Во неа се вработени 200 работника. Вредноста на основните средства изнесува 49 милиони динари, додека годишно се остварува бруто-продукт од над 57 милиони динари. Главен производ на фабриката се разни типови столови и маси, а се произведува и режана граѓа, амбалажа и масивни елементи наменети за индустријата за мебел. Производството е организирано на најсовремен начин, со модерна технологија, поради што е и мошне квалитетно. Така, столици и маси, покрај на домашниот пазар, се извезуваат и во Западна Германија, Италија, Грција, Израел и други земји. Карактеристично е што договорите за извоз се долгорочни, така што производството тече континуирано.

Во идниот развој на Комбинатот големо внимание се предвидува да се посвети врз осовременување на технологијата на производството, проширување на производниот асортиман и подобрување на животните и работните услови на вработените.

5. Сообраќај

Благодарение на добрата географска положба и морфолошката условеност, територијата на Радовишката општина отсекогаш играла важна сообраќајна функција. Во минатото низ неа воделе два значајни и неколку споредни патни правци. Така, според Ј. Цвиниќ, познатиот „Серски пат“ водел од Овче Поле, преку Штип, Радовиш, Струмица и Рупелската Клисура до Серес (4, 225). Од Штип до Радовиш овој пат водел преку Криво-

лакавичката Котлина сè до утоката на Маденска Река. Потоа свртувал низ клисурестиот дел на оваа река и избивал во Дамјанско Поле, а одовде, минувајќи покрај Радовиш, продолжувал за Струмица.

Вториот важен пат преку областа водел од Солун за Штип и Куманово. Поточно, тој водел од Солун преку Дојран, избивал на Костурно, потоа по текот на Бела Вода водел до селото Д. Липовик во долината на Крива Лакавица. Одовде патот трипати ја преминувал реката, пружајќи се често покрај нејзиното корито и по него за 8 часа се стигнувало до Штип.

Спомнатите два пата имале извонредно стопанско значење. Тие особено добро функционирале до изградбата на вардарската железница Скопје—Солун. Преку нив со каравани (меѓу кои имало и камили) се пренесувала разновидна стока со која се вршела размена меѓу стопанските средишта Солун и Серес и не само, со тие што лежеле во централниот дел на Балканскиот Полуостров туку и со радовишкиот крај.

Од преостанатите постари патни правци уште два се мошне важни. Едниот од нив е стариот радовишки пат кој водел директно од Радовиш преку Јуруклукот за Штип, а другиот го поврзувал Радовиш, преку Дедино и Конче со Удово. Тоа е познатиот удовски пат кој особено доста се користел по изградбата на железничката линија Скопје—Солун. Тогаш е активиран уште еден патен правец кој водел од Тиквеш, поточно од Неготино преку Гарван за Радовиш и понатаму продолжувал за Малеш.

По изградбата на железничката линија Т. Велес—Штип—Кочани, замира сообраќајот кон Повардарјето а се насочува и интензивира кон Штип и потоа главна сообраќајница станува патот Радовиш—Штип.

Брзо темпо на развојот на сообраќајот се уочува по ослободувањето. Тоа е резултат, пред сè, на забрзаниот развој на стопанските и нестопанските дејности. Всушност, паралелно со стопанскиот развој на општината се развиваат и комуникационите врски. Така, додека пред ослободувањето не можеше ни да се зборува за некакви подобри сообраќајни врски (луѓето одовде често пати оделе пешки за Штип или Струмица), денеска автобускиот сообраќај е толку развиен, што од Радовиш во секое време може да се тргне или во него да се стигне, бидејќи такви врски постојат и редовно се одржуваат со сите во Републиката. Мошне е подобрена и поврзаноста внатре во Општината, односно изградени се сообраќајници и воспоставени автобуски врски помеѓу сите поголеми населби во Општината и Радовиш. Така денеска се изградени и предадени во употреба следниве асфалтни патишта:

1. Радовиш—Ињево—Дедино—река Кр. Лакавица—Конче—Лубница, со должина од 22 километра;

2. Радовиш—Раклиш—Ораовица—Подареш со должина од 8,5 километри. Од Подареш понатаму кон Смиљанци и Берово

продолжува автомобилски пат со толчаник а во перспектива се предвидува и тој да се асфалтира;

3. Радовиш—Плачковица (Ајдудаш) во должина од 18,5 километри. Тој ги поврзува селата Штурово и Козбунар а перспективно се предвидува и Шипковица.

Непосредно со изградбата на современи асфалтни патишта автосообраќајната работна организација „Орел“ од Радовиш отвора и автобуски линии. Така, од 1978 година такви линии постојат на релациите: Радовиш—Подареш, Радовиш—Конче, Радовиш—Злеово и Радовиш—Д. Липовик.

Слично на другите градови во Републиката и Радовиш е зафатен од еден процес на силна моторизација. Како се одвива таа во последниве години го покажува следниов преглед:

Година	Патнички автомобили	Автобуси	Товарни автомобили	Приклучни возила
1970	151	10	86	76
1980	1 807	29	240	112

Најголем пораст се забележува кај патничките автомобили, и тоа од 151 во 1970 на 1 807 во 1980 година. Мошне е илустративен податокот, според кој во 1970 година на едно патничко возило во Радовишката општина доаѓале по 171 жител, а во 1980 година тој број се намалил на 15 лица на едно возило.

За поштенскиот сообраќај е карактеристично што и тој се наоѓа во една постојана фаза на проширување и модернизирање. Во 1980 година на територијата на Општината работеа 3 пошти. Сите се современо опремени и навреме ги вршат поштенските услуги и сообраќај. Проширувањето на ПТТ сообраќајот јасно го илустрира порастот на бројот на телефонските апарати. Така, додека во 1970 година во Радовиш имало 187 телефонски апарати, во 1980 година тој број се наголемил на 600 апарати.

Организација на здружен труд „Балканипед“, ООЗТ „Орел“
— Основната организација на здружен труд за сообраќај „Орел“ во Радовиш е формирана уште во 1954 година од страна на Општинскиот народен одбор од Радовиш. Дејноста на претпријатието била да врши услуги на трети лица со камиони за превоз на стока и со трактори за орање. По основањето стартот бил мошне симболичен, бидејќи претпријатието располагало само со три трактори и 2 камиони. По две години работење, поточно во 1956 година е извршена пререгистрација на фирмата и деј-

носта. Се регистрирало како претпријатие за јавен автотранспорт и вршело превоз на стока и патници, а и механичарски услуги. Како резултат на проширувањето на дејноста набавени се автобуси, купени се нови камиони а се зголемува и бројот на вработените Така во 1967 година претпријатието располагало со 6 автобуси со кои одеднаш можеле да се превезат 264 патници, потоа 33 камиони со вкупна носивост од 272 тона, 5 товарни приколки и др. Бројот на вработените од 15 во 1956 година се зголемил на 52 работника.

Денешното конституирање на организацијата е извршено во 1974 година. Тогаш е формирана нова организација на здружен труд под име „Балканшпед“ со седиште во Радовиш, а во нејзиниот состав влегуваат ООЗТ „Орел“ од Радовиш, ООЗТ „Хидрант“ од Крушево и ООЗТ „Единство“ од Св. Николе. Во составот на „Балканшпед“, Основната организација на здружен труд „Орел“, како по расположливите основни средства така и по бројот на вработените и по остварувањата на вкупниот приход, е најголема. Таа во 1978 година располагала во 18 автобуси кои имале 1 066 седишта, потоа со 76 камиони и 15 приклучни возила со вкупна носивост од 1 386 тони, како и со вкупен број вработени од 215 работници.

Напоредно со проширувањето и развојот на работната организација се зголемил и доходот. Тој во 1977 година изнесувал 19 311 757 динари и секоја година е во пораст. Тоа зборува дека организацијата добро работи и се очекува во иднина да ја прошири својата дејност.

6. Трговија

Трговијата во Радовиш е една од најстарите дејности. Анализирајќи ги функциите на градот, може да се заклучи дека уште во неговото настанување сүществувала и се развивала заедно со градот и трговијата, која играла важна улога за неговиот развиток. Таа и денеска има доминантна улога во стопанството на Општината. Особено брз подем оваа дејност доживеала во годините од ослободувањето на наваму. Со цел стоката за широка потрошувачка да биде што поблиску до потрошувачите, веднаш по војната биле правени значителни напори за проширување на трговијата. Во времето на селските работни задруги, речиси, во сите населени места во општината биле отворени трговски продавници. Подоцна нивниот број се намалил, така што денеска такви продавници има само во поголемите населени места. Како последица на тој развој создадена е силна материјално-техничка основа и обезбедено е најцелосно снабдување на населението со квалитетно услужување преку примена на современи форми во работењето, како самоизбор, самопослужување и сл.

Како се ширела трговската мрежа во последните 15 години е прикажано на следнава табела:

Број на продавници, продажен простор, вработени
и реализиран промет во трговијата на Општината
Радовиш

Година	1964	1970	1978
Број на продавници	40	81	134
Продажен простор во м ²	1 643	4 436	5 432
Вработени	80	163	239
Промет	14 029 150	31 431 00	246 010 00

Се забележува дека за последните 15 години бројот на продавниците е зголемен за повеќе од три пати. Речиси, за исто толку пати е зголемен и бројот на вработените, додека најзабележлив е порастот на прометот кој е зголемен за повеќе од 570%, односно за околу 17 пати. Стоковиот промет денеска е современо организиран. Се остварува добра деловна соработка помеѓу ООЗТ од трговијата и производството. На тој начин трговијата презема улога на организатор на производството, овозможува брза реализација и го зголемува производството. Покрај бројните продавници на трговските и производните организации од другите градови на Републиката и земјата, главен организатор на трговијата во општината е Работната организација „Тргоснабдител“. Во нејзиниот состав се наоѓаат приближно половината од вкупниот број продавници што постојат во Општината.

Работна организација за промет на стоки на големо и мало „Тргоснабдител“. — Трговската работна организација „Тргоснабдител“ е основана во јануари 1975 година. Формирана е со интеграција на претпријатието за промет на стоки на големо и мало „Тргопромет“ и претпријатието за производство на леб, бели печива и месо „Снабдител“. Основната дејност на новоформираната работна организација претставува прометот на стоки на големо и мало и производството на леб, бели печива и месо.

Меѓутоа, за развојниот пат на „Тргоснабдител“ погрешно би било ако се смета дека започнал во 1975 година. Всушност, нејзиното постоење започнало уште во 1951 година, кога, по национализацијата на трговијата и банките, се формирало, меѓу другите, и градското трговско претпријатие „Напредок“. Во 1955 година се формирало ново трговско претпријатие „Партизан“, а во 1961 година и претпријатието „Снабдител“. Истата година „Партизан“ се проширил и го променил името во „Бел Камен“,

за во 1967 година уште еднаш да се пререгистрира, но сега под името „Тргопромет“. Конечно во 1975 година со интеграција на „Снабдител“ и „Тргопромет“ е основана денешната работна организација „Тргоснабдител“.

Современ трговски центар во Радовиш

Организационата поставеност на РО „Тргоснабдител“ е таква што неа ја чинат три основни организации на здружен труд и една работна заедница. Основните организации на здружен труд се: ООЗТ „Трговија на големо“, ООЗТ „Трговија на мало“ и ООЗТ „Производство на леб, бели печива и месо“, а работната организација е организирана за заедничките служби.

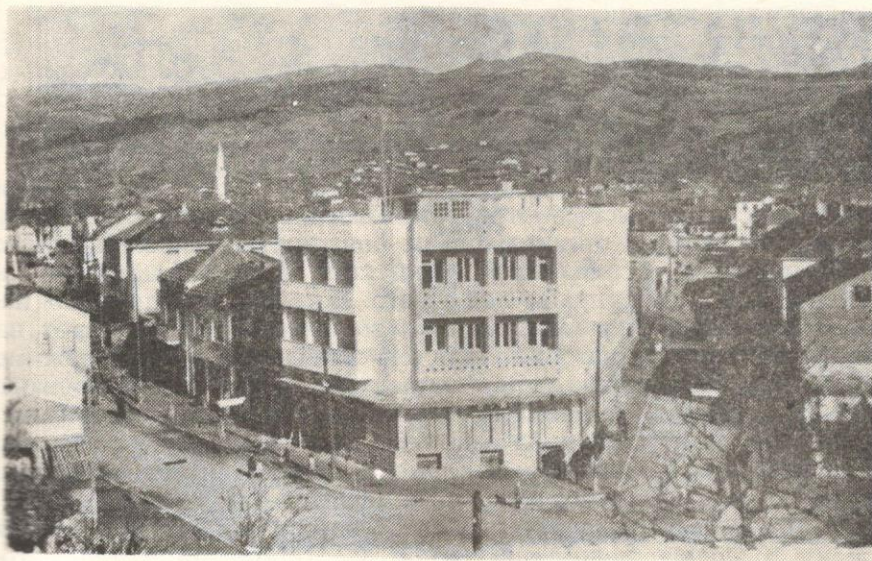
Со 215 вработени во 1978 година работната организација реализира вкупен приход од 131 716 126 динари што, во однос на претходната година претставува зголемување за 117%. Водејќи постојана грижа за подобрување на снабденоста на населението, како и за проширување и модернизација на производството, работната организација постојано го зголемува асортиманот на трговските стоки, а преку инвестициони вложувања си ја проширува и дејноста. Така, од формирањето до денеска таа има инвестирано преку 30 милиони динари за изградба на нови објекти и за модернизација на производството. Меѓу другото, изградена е нова автоматска пекарница со капацитет од 1 100 кг леб на час, проширена е кланицата со уште два ладилника, изграден е нов магацински простор од 700 м², модернизирани се опремата во постојните продажни капацитети и др.

Во наредниот среднорочен развој 1981 — 1985 година се предвидува вкупниот приход да расте со стапка од 33%, бројот на вработените да се зголеми за над 40% и значително да се прошири материјалната база.

7. Угостителство и туризам

Во Радовиш и неговата поширока околина постојат мошне поволни услови за развој на туризмот и угостителството. Пред сè, градот има нагласена транзитно-туристичка положба. Преку него води важен сообраќаен ток од Повардарјето, преку Штип, Радовиш и Струмица, за Пиринска Македонија во Бугарија. Тој овозможува развој на меѓународен транзит. Во летниот период на годината од северна и североисточна Македонија кон Дојранското Езеро се формира еден доста силен туристички ток од регионален размер, но исто така овозможува развој на транзитен туризам во Радовиш.

На територијата на општината постојат планински простори, како Ајдудаш на Плачковица, кој се одликува со квалитетна планинска клима, растителен свет и атрактивни пејзажи, што овозможува развој на планински туризам, и тоа од стационарен здравствен карактер. И вештачките акумулации што се изградени во поново време, особено езерото „Мантово“ претставуваат квалитетни туристички мотиви кои се погодни за развој на излетничкиот туризам.

Стариот хотел на плоштадот во Радовиш (1960 г.)

Југоисточно од селото Раклиш постои термоминерален извор со капацитет од 1,1 л/сек и температура на водата од 26°C. Според генезата, водата е варовита и се претпоставува дека изворот лежи на дислокација која е поврзана со Струмичката Ба-

ња. Тоа зборува дека со подетални испитувања може да се добие погопла и поголема количина вода, што ќе овозможи и развој на бањскиот туризам.

Материјалната база на туризмот, посебно сместувачките капацитети, засега, сè уште, слабо е развиена. Вкупниот број легла во општината изнесува околу 100 и тие се разместени во повеќе објекти на Плачковица, а во самиот град се наоѓаат само 40 легла. Сепак и при вака мал број сместувачки капацитети туристичкиот промет бележи постојан пораст.

Туристичка посетеност на Радовиш

Година	1970	1975	1977
Посетители вкупно	1 463	3 192	3 847
Домашни	1 430	3 003	3 551
Странски	33	189	296
Ноќевања вкупно	2 322	3 192	3 847
Домашни	2 247	3 003	3 551
Странски	75	189	296

Во 1977 година Радовиш го посетиле 100% повеќе туристи отколку во 1970 година. Меѓутоа, тој пораст не е адекватно следен и од должината на престојот. Така, во 1977 година таа изнесува само еден ден што јасно укажува на изразита транзитност на туристичкиот промет.

Од туристичките локалитети најатрактивен е и за сега најпосетен локалитетот Ајдудаш на Плачковица. Од Радовиш е оддалечен 18 км и со градот е поврзан со современ асфалтен пат. Свои одморалишта овде имаат СИЗ за детска заштита, „Електромакедонија“ и ШИК „Плачковица“.

Главен организатор и носител на угостителството во градот е угостителската работна организација „Хунап“. Спаѓа меѓу постарите работни организации во општината. Основана е уште 1950 година од страна на Општинскиот народен одбор во Радовиш, а е регистрирана под името Хотелско-угостителско народно претпријатие „Хунап“. Ако го проследиме растежот на овој колектив, од неговиот почеток до денеска, ќе забележиме дека сè до 1973 година тој стагнирал. Не постоело проширување на дејноста а во некои години работел и со негативен биланс. Од 1973 година, кога била извршена реорганизација, па наваму бележи постојано зголемување на обемот и квалитетот на своите услуги и реализира позитивни финансиски резултати.

Денес работната организација својата дејност ја изведува преку 10 деловни единици, од кои 8 се прометни: хотел-ресторанска во градот, мотелот „Пилав Тепе“, 6 бифиња и две производни деловни единици, од кои едната е за производство на скара, а втората за производство на сода и безалкохолни пијалаци. Постојаниот број на вработените во работната организација „Хунап“ изнесува 52 работника. Благодарение на добрата

организациона поставеност и максималната заангажираност на вработените, вкупниот приход во организацијата во последните години е во постојан пораст. Така, додека во 1973 година тој изнесувал 2 662 675 динари, во 1977 година е зголемен на 10 179 623 динари. Од тоа чист доход организацијата реализирала 2 943 071 динар. Ваквите економски ефекти и овозможиле таа да преземе и редица мерки за проширување на својата дејност. Така, меѓу другото, е изграден нов хотел од „Б“ категорија во градот.

Нов хотел „Панорама“

8. Занаетчиство

Занаетчиската традиција во Радовиш има долга историја. Развојот на занаетчиството и неговата поширока застапеност била резултат, пред сè, на непостоењето на индустрија, а е во врска и со присуството на земјоделство, сообраќај и сл. Така, меѓу позастапените занаети во минатото биле абаџискиот, пекарскиот, потковачкиот, самарџискиот, ковачкиот, коларскиот, дрводелскиот и други. Освен во градот, некои занаети се развиле и во селата, како коларскиот во Конче и Лубница, грнчарскиот во Габревци и др. Некои од овие занаети, на пример, грнчарскиот во Габревци биле доста развиени уште во турско време и занаетчиите своите производи ги носеле и на околните поголеми пазари, како во Струмица и Штип.

По ослободувањето, напоредно со развојот на другите дејности, се посветувало адекватно внимание и на развојот на за-

наетчиството. Во првите повоенни години постоела тенденција за поинтензивен развој на занаетчиството во општествениот сектор. Тогаш биле формирани поголем број занаетчиски работни задруги. Во административниот период на управувањето тие одиграле значајна улога во зголемувањето обемот и квалитетот на занаетчиските услуги. Во шеесеттите години се јавува една стагнација во занаетчиството. Редица занаети не се присутни во Радовиш а бројот на занаетчиите во другите места е доста мал. Така, на пример, во 1960 година вкупниот број на регистрирани занаетчии изнесувал само 37, од кои некои, на пример, шивачи останале само 2, самарции и лимари по еден итн.

Во наредните години на оваа дејност почнува да ѝ се посетува поголемо внимание од страна на општествената заедница, како резултат на што почнува да се зголемува и бројот на занаетчиите. Така, во 1965 година веќе имало 54 регистрирани занаетчии, во 1970 година 84 а во 1978 година 110.

Застапеност на занаети и број на занаетчии во Радовиш

Вид на занает	1960 г.	1970 г.	1978 г.
столарски	5	8	9
шивачки	2	4	12
берберски	4	4	7
бочварски	1	2	2
самардиски	1	2	2
пушкарски	1	1	1
калајдиски	1	2	2
кондурациски	3	3	2
часовничарски	2	2	2
ковачки	6	8	7
пекарски	1	2	2
леблебидиски	3	4	6
потковачки	3	3	3
влачарски	1	2	3
коларски	1	2	3
сидарски	1	4	15
други занаети	—	23	29
Вкупно:	37	84	110

Зголемениот обем во дејноста на занаетчиството, меѓу другото, се должи на подобриот општествен третман на оваа област, како ослободување од некои даночни обврски, одобрување локации за отворање дуќани и благовремено обезбедување со основни суровини и помошни материјали.

Зголемениот личен стандард кај населението и развојот на индустријата доведе до сè поширока примена на разни апарати во домаќинствата. Со тоа потребата од некои занаети веќе ис-

чезнува и тие се во изумирање, на пример, калајдскиот, наланискиот и др., но тоа доведе и до појава на нови занаети и нивно брзо ширење. Такви занаети се: електромеханичарскиот, автомеханичарскиот, браварскиот и многу други. Тие денес претставуваат и дефицитарни занаетчишки струки и во иднина се очекува вработеноста во нив уште повеќе да се зголеми.

9. Инвестиции

Годините од ослободувањето па наваму за Радовиш се карактеризираат со една доста нагласена инвестициона изградба. Таа изградба особено е динамизирана во последните десетина години со вложените средства кои се обезбедувани од повеќе извори, како банкарски кредити, од Фондот за неразвиените подрачја и од сопствено учество од страна на стопанските работни организации. Од нив се изградени редица крупни стопански објекти, вршена е модернизација и реконструкција на постојните капацитети и на неколку значајни објекти од областа на нестопанските дејности.

Во периодот од 1973 до 1978 година вкупно во Општината се инвестирани средства во висина од 2 018,4 милиони динари. Анализирани по години, грото од овие инвестиции се вложени во 1977 година, и тоа 1 085,5 милиони динари, односно над 50%. Распределбата на овие средства во наведената година (во 000 динари) била следнава:

Производни дејности		Непроизводни дејности	
1. Индустрија и рударство	951 321	1. Станбена изградба	39 847
2. Земјоделство	17 876	2. Финансиски услуги	1 077
3. Шумарство	1 151	3. Образование	14 566
4. Водостопанство	31 726	4. Здравство	759
5. Градежништво	994	5. Општес. пол. заедници	904
6. Сообраќај и врски	21 373	Вкупно:	57 153
7. Трговија и угостит.	3 863		
8. Занаетчиство	18		
Вкупно:	10 028 322		

Вкупно производни и непроизводни дејности 1 085 475 000 динари.

Се забележува дека во индустријата и рударството се вложени најголем дел од инвестициите 87,6%, потоа следува водостопанството и сообраќајот и врските, а кај нестопанските дејности во станбената изградба и во образованието. Ваквата структура на инвестиционите вложувања е во согласност со развојната политика на Општината. Тоа овозможува понатамошно зајакнување на производните сили и обезбедува позабрзан развој на стопанството, во кое индустријата и рударството заземаат сè позначајно место.

10. Стопанска банка — Основна банка — Радовиш

Значајна улога за реализацијата на развојната програма и за обезбедување финансиски средства за инвестициона изградба има Стопанската банка-Основна банка Радовиш. Таа била формирана уште во 1948 година, одтогаш па до 1957 година работи како Народна банка на ФНРЈ, Централна за НР Македонија, Филијала Радовиш. Од 1958 до 1965 година била конституирана како Комунална банка Радовиш, потоа наредните две години работела како филијала на Комерцијалната банка од Штип, а од 1968 до 1972 година како експозитура на Комерцијално-инвестиционата банка — Скопје, Филијала Струмица. Во наредниот период до 1977 година работела во рамките на Стопанска банка од Скопје, како Филијала Радовиш, за во 1978 година да се пререгистрира и работи под денешното име Стопанска банка, Основна банка Радовиш.

Денес во банката се вработени 22 работника и нивната активност е насочена кон зголемување на кредитниот потенцијал на банката, мобилизација и насочување на средствата за општествено најоправдани намени и спроведување на кредитно-монетарната политика, односно нејзино насочување кон максимално искористување на сите потенцијални можности со кои располага општината.

Како резултат на максималната заангажираност на вработените, кредитниот потенцијал на банката е во постојан пораст. Тој во 1976 година изнесувал 385 202 илјади динари, во 1977 година се покачил на 512 287 илјади, за во 1978 година да достигне ниво од 629 926 илјади динари. Во споредба со претходната година бележи пораст од 20,6%. Вкупно остварен прилив на средства во минатата година е реализиран 302,3 милиони динари, кои всушност претставуваат здружени, прибавени и собрани средства. Меѓу нив преовладуваат собраните средства. Врз база на општествените договори и самоуправните спогодби, банката врши и соодветно насочување на средствата, водејќи притоа и одредена селективна политика. Така, најголем дел од одобрените кредити отпаѓаат на индустријата и рударството 56,4%, потоа на земјоделството 26,8%, на трговијата 11,6%, а само 5,2% на другите стопански дејности. Наспроти нив, инвестиционите кредити во периодот од 1975 до 1978 година во најголем дел биле насочени кон земјоделството. Тоа партиципира со 38,7% во вкупно пласираните вавкви кредити. По него следува трговијата и угостителството со 23,7%, индустријата со 16,8% итн.

Стопанската банка — Основна банка Радовиш претставува и најважна организација во која населението ги чува своите штедни влогови. Во 1978 година банката по оваа основа располагала со средства во висина од 236 милиони динари. Со тоа оваа работна организација се јавува како солиден стопанственик и игра мошне важна улога во целокупниот развој на Општината.

11. Терцијарни дејности

Во овој вид дејности¹, коишто по своето значење за социоекономскиот развој на градот и Општината датираат од поново време, опфатени се образовната, културно-просветната и социјално-здравствената дејност, како и физичката култура.

Во областа на образованието во Општината Радовиш денеска се опфатени околу 95% од генерациите со задолжително основно образование. Наставата се изведува во современи услови и со квалификуван наставен кадар. Во основното образование во Општината се школуваат близу 5 000 ученици.

Група ученици од турска народност во с. Конче (1955 г.)

Образовните установи од основното образование се организирани во седум централни училишта, и тоа во: Радовиш (2) и во селата Ињево, Подарец, Ораовица, Злево и Конче, по едно основно централно училиште. Во централните се припоени и 23 подрачни училишта со задолжително основно образование и тоа во селата на Општината. Во подрачните основни училишта преку 400 ученици ја следат наставата од прво до четврто одделение на турски наставен јазик. Покрај тоа, се вложуваат големи напори и залагања за описменување на возрасните и се обезбедуваат услови за општествена исхрана на децата.

Во установите за претшколско образование во Радовиш се опфатени преку 350 деца во две детски градинки. Со проширувањето на оваа дејност во населените места во Општината, во

¹ Автор на текстот за терцијарните дејности е Димитар Тренчев

иднина ќе бидат опфатени поголем број деца од сите претшколски возрасти, односно групи на старост до 6 години.

Од областа на средното образование во Радовиш работи Гимназијата „Коста Сусунов“. Значајно за Општината Радовиш беше кога пред дваесет години за првпат започна работата на гимназијата со 8 професори и три паралелки со околу 100 ученици. Денеска таа работи во нова училишна зграда со најсовремени услови, во која се вработени 35 професори со над 800 ученици на кои им е овозможено сестран развиток и сестрано општо образование. Интересирањето за школување во оваа институција постојано го зголемува бројот на учениците за кои беше потребен поголем и посовремен простор за изведување на наставата. Со средствата од местен самопридонес и Републиката е изградена нова современа училишна зграда, со корисна површина од 5 050 метри квадратни, со пространи и светли училници, современо опремени кабинети, со сите наставни помагала и доволни спортски терени. Од 1977 година, кога гимназијата се всели во новата зграда, таа располага со кабинети по: хемија, физика, биологија, музичка уметност, одбрана и заштита, сообраќајно воспитување, рударство и петрографија, машински елементи, сала за физичко воспитување и сала за културно-просветна и забавна дејност.

Во гимназијата се формирани и работат паралелки од рударско-геолошка и металуршка насока. За отворањето на овие паралелки интересирање покажа Собранието на Општината Радовиш, затоа што таквите профили и кадри му се потребни на стопанството на Општината, во прв ред на рудникот за бакар „Бучим“ и рудникот за железо „Дамјан“.

Во гимназијата постои и модерно опремена библиотека со читална и книжен фонд со над 10 000 книги, што ги задоволуваат потребите по сите наставни предмети. Гимназијата, според бројот на учениците и квалитетот на наставата и другите активности, се вбројува меѓу најуспешните во Републиката.

Покрај редовната настава, во гимназијата се одвива богата и разновидна општествено-политичка, културно-забавна и спортска активност. Гимназијата „Коста Сусунов“ е присутна на сите свечености, прослави и манифестации кои се организираат во Радовиш, на кои учениците се и главни носители. За оваа активност добиени се и голем број награди, пофалби и признанија, како што се: плакета со ликот на Атанас Бадев (прв македонски педагог и композитор кој работел и творел во временскиот период од 1860 до 1908 година) и неговата литургија, за организирани „Радовишки седенки“ на музичката младина на Македонија, признание за учество во литературната секција на „Карамановите средби“, признание за најдобра стрелачка дружина во Републиката, добиен целосен опремен кабинет за најдобра секција по сообраќајно воспитување, признанија и награди на полето на спортската активност и др.

Целокупната општествено-политичка и воспитно-образовна дејност што се одвива во гимназијата ќе продолжи и понатаму и

со успех ќе ги решава сите поставени задачи и ќе биде ценетар за ангажирање на младите, за нивното политичко и општествено изградување и оформување, подготвени за натамошно успешно учество во целокупниот живот на Општината Радовиш.

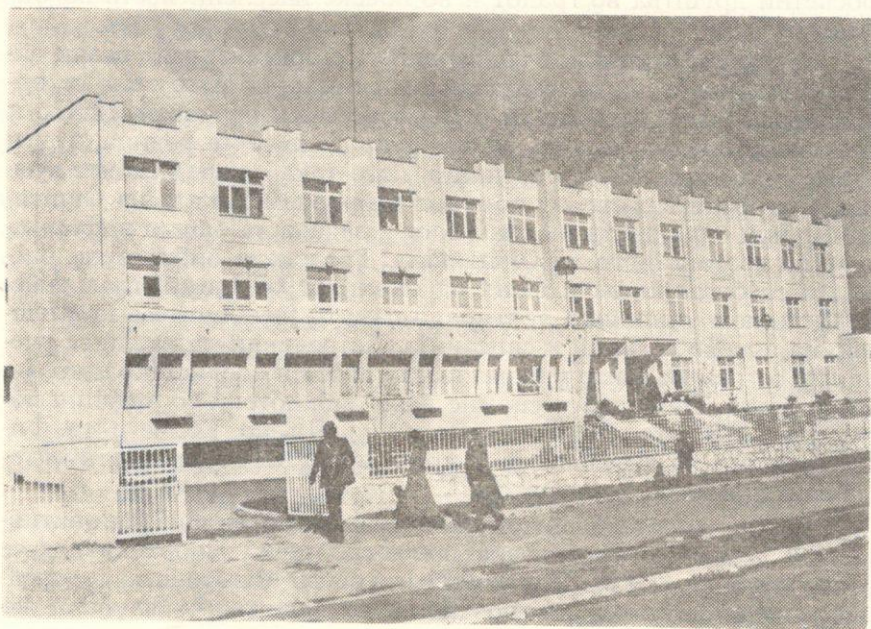
Во врска со културно-просветната дејност во Општината Радовиш може слободно да се каже дека и на тоа поле се постигнати добри резултати. Таквата дејност се одвива преку следниве културни институции: Работничкиот универзитет „Киро Донев“, локалната радиостаница, киното „Култура“ и Градската библиотека. Покрај наведените институции, дејноста се одвива и преку Општинската културно-просветна заедница, разните културно-просветни друштва во градот и во повеќе населени места во Општината.

Преку Работничкиот универзитет се организираат разни општо-образовни и други предавања и семинари. Исто така се организираат разни политички и марксистички предавања, како и политичка школа, школа за самоуправување и редица други форми на работа. Радиостаницата, исто така, според своите програми на емитувањето од доменот и проблематиката на Општината, врши една доста важна улога и задача за општо информирање на граѓанството во Општината. Градската библиотека располага со богат книжен фонд од околу 30 000 книги, главно белетристика и училишна лектира, а самото читалиште е претплатено на повеќе весници и списанија. Најредовни читатели се учениците од централните училишта од градот и средношколците од гимназијата. Треба да се спомне дека библиотеки со читални постојат и во селата: Ораовица, Подареш, Ињево, Конче и др. Финансирањето на активноста се врши преку Самоуправната интересна заедница за култура.

Во Општината Радовиш спортската и друга физичка активност се одвива и организира претежно преку спортските друштва, клубови, ДТВ „Партизан“ и др. Во Општината се организирани и регистрирани повеќе од 20 друштва — клубови, во кои се опфатени повеќе од 300 активни спортисти. Во градот постојат два спортски клуба, и тоа „Плачковица“ и „Бучим“, а исто така такви клубови постојат и во повеќе поголеми населени места. Тие имаат уредени спортски терени и други спортски објекти и помагала. Исто така, во градот има и ракометен клуб кој се натпреварува во Втората републичка лига на Македонија. Финансирањето се врши претежно од СИЗ за физичка култура и местен самопридонес и други финансиски средства.

Преку Друштвото „Партизан“ се застапени многу спортски дисциплини. Во Друштвото се зачленети и работат, главно, ученици од основните и средните училишта во градот. Тие настапуваат на разни општински, регионални и републички натпревари и слетови. Со своите настани постигнуваат доста добри резултати и освојуваат разни награди, пехари и признанија. Покрај тоа, постои и Боречко друштво „Рудар“, кое има постигнато солидни резултати. Членовите се натпреваруваат во Републичката лига на борачи во Македонија а имаат настапувано и во странство.

Во Општината Радовиш здравствената заштита се одвива преку Домот за народно здравје во Радовиш и здравствените станици во селата Конче, Злеово и пунктовите во други села. За потребите на оваа дејност во Радовиш и населените места во Општината се изградени нови згради, како што е модерниот и современ Здравствен дом во Радовиш, пуштен во работа во 1977 година со модерна опрема и повеќе одделенија. Изградени се и модерни здравствени станици во Конче и Злеово со средства од Собранието на Општината, ДНЗ-Радовиш, од Републиката и ме-самопридонес на граѓаните од Општината.

Нова зграда на Здравствениот дом во Радовиш

За здравствената заштита и нега на населението во Општината се грижат над 90 вработени со над 12 лекари и двајца лекари-специјалисти и повеќе стручен и друга кадар. Специјалистичката служба се врши во соработка со Медицинскиот центар во Штип. На полето на здравството во Општината, споредено со поранешните години, лекарската помош и нега е на далеку поголема висина. Така, смртноста на доенчињата е сосема намалена, како и разни други заболувања и епидемии. Лекарската помош е подобрена и поблиска до пациентите со давање директна лекарска помош и нега преку ДНЗ, здравствените станици, здравствените пунктови по селата, патронажната служба и лекарска помош по работните организации и училиштата во Општината.

Со еден збор здравствената мрежа на подрачјето на Радовиш и Општината мошне е развиена и организирана. Според развојната програма на Здравствениот дом, во перспектива се предвидува проширување на здравствената мрежа во градот и другите населени места, како и обезбедување со повеќе специјалисти, освен сегашните по општа медицина и гинекологија. Денес, може слободно да се каже дека во целина здравствената мрежа, речиси, е доближена до секој граѓанин во Општината.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. А. Соловјев: Кончански практик. Зборник радова Византолошког института, САН, књ. 3, Београд, 1955.
2. М. Панов: Природни одлики, население и стопанство во сливните подрачја на Крива Лакавица и Отиња. Годишен зборник на ПМФ, кн. 14, Скопје, 1963.
3. К. Сидовски: Развојот на индустријата во НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни. Економски институт, Скопје, 1960.
4. Ј. Цвирик: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, Београд, 1906.
5. Ј. Хан: Путовање кроз поречину Дрина и Вардара. Београд, 1876.
6. М. Панов: Радовиш — антропогеографски испитувања. Годишен зборник на Филозофскиот факултет, кн. 9, св. 12, Скопје, 1956.
7. А. Стојмилов: Појава, развојот и стопанско-географски карактеристики на одделните индустриски гранки на територијата на денешна СР Македонија до почетокот на I-та светска војна. Географски разгледи кн. 21. Скопје, 1983.